

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
СХІДНОУКРАЇНСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
імені ВОЛОДИМИРА ДАЛЯ

КОНСПЕКТ ЛЕКЦІЙ

з дисципліни

«АЛГОРИТМІЧНЕ ТА ПРОГРАМНЕ ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ КІСУ»

для здобувачів першого (бакалаврського) рівня освіти

за спеціальностями:

151 – Автоматизація та комп'ютерно-інтегровані технології,

174 – Автоматизація, комп'ютерно-інтегровані технології та робототехніка

(Електронне видання)

ЗАТВЕРДЖЕНО

на засіданні кафедри комп'ютерно-

інтегрованих систем управління

Протокол № 5 від 24 грудня 2025 р.

Київ 2026

УДК 004.92[621:744]

Конспект лекцій з дисципліни «Алгоритмічне та програмне забезпечення КІСУ» для здобувачів першого (бакалаврського) рівня освіти за спеціальностями: 151 – Автоматизація та комп'ютерно-інтегровані технології, 174 – Автоматизація, комп'ютерно-інтегровані технології та робототехніка (Електронне видання) / Укл. : Л. В. Карпюк. Київ: Вид-во Східноукраїнського національного університету імені Володимира Даля, 2026. 267 с.

Даний конспект лекцій є навчальним виданням для курсу «Алгоритмічне та програмне забезпечення КІСУ», який викладається для здобувачів вищої освіти галузі знань автоматизації та приладобудування.

Конспект лекцій містить основні програмні положення курсу, предмет і область застосування сучасного програмного забезпечення КІСУ.

Пропонований конспект лекцій сприяє розвитку у здобувачів першого (бакалаврського) рівня освіти як загальнокультурних, так і професійних компетенцій.

Матеріал, викладений в конспекті, орієнтований на вивчення основних положень теорії оптимізації, здобуття навичок практичних робіт оптимізації процесів і систем, пов'язаних із технологічними процесами автоматизованого приладобудівного виробництва; знайомить зі спеціалізованими програмними продуктами, основами технології розроблення програмного забезпечення.

Укладач:

Л. В. Карпюк

Відповідальний за випуск:

Рецензент:

д.т.н., проф. М. Г. Лорія

ЗМІСТ

	Стор.
ВСТУП.....	4
ТЕМА 1. ВВЕДЕННЯ. СПЕЦІАЛІЗОВАНІ ПРОГРАМНІ ПРОДУКТИ.....	8
ТЕМА 2. ОСНОВИ ТЕХНОЛОГІЇ РОЗРОБЛЕННЯ ПРОГРАМНОГО ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ.....	27
ТЕМА 3. ЖИТТЄВИЙ ЦИКЛ ПРОГРАМНОГО ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ.....	42
ТЕМА 4. ОРГАНІЗАЦІЯ ПРОЦЕСУ РОЗРОБЛЕННЯ ПРОГРАМНОГО ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ.....	38
ТЕМА 5. ВИМОГИ ДО ПРОГРАМНОГО ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ.....	82
ТЕМА 6. МЕТОДИ ВИЗНАЧЕННЯ ВИМОГ.....	94
ТЕМА 7 СТВОРЕННЯ ПРОТОТИПУ ПРОГРАМНОГО ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ....	110
ТЕМА 8. УПРАВЛІННЯ ПЕРСОНАЛОМ ПРИ РЕАЛІЗАЦІЇ ПРОЕКТІВ.....	133
ТЕМА 9. АРХІТЕКТУРНЕ ПРОЕКТУВАННЯ.....	160
ТЕМА 10. ПРИНЦИПИ SOLID ТА ШАБЛОНИ ОБ'ЄКТНООРІЄНТОВАНОГО ПРОГРАМУВАННЯ.....	195
ТЕМА 11. ЗАГАЛЬНА ХАРАКТЕРИСТИКА КОРПОРАТИВНИХ ІНФОРМАЦІЙНИХ СИСТЕМ.....	228
ТЕМА 12. СИСТЕМИ SCADA – ПРОДУКТ НА РИНКУ АВТОМАТИЗАЦІЇ ДЛЯ ВИРІШЕННЯ ВИРОБНИЧИХ ЗАВДАНЬ.....	245
ПЕРЕЛІК ДЖЕРЕЛ ПОСИЛАННЯ.....	267

ВСТУП

«Алгоритмічне та програмне забезпечення КІСУ» – загально-інженерна дисципліна, що орієнтована на вивчення основних положень теорії оптимізації, здобуття навичок практичних робіт оптимізації процесів і систем, пов'язаних із технологічними процесами автоматизованого приладобудівного виробництва. Дана дисципліна це основа науково-інженерної діяльності, оскільки, для проєктування нових ефективних складних систем, а саме систем автоматизації, зокрема виробництва, необхідно свідомо обирати та розробляти інструменти функціонування автоматизованих систем, алгоритми та програмне забезпечення. Тому у навчанні майбутнього інженера дисципліна «Алгоритмічне та програмне забезпечення КІСУ» займає гідне місце.

Задачі навчальної дисципліни розглядають специфіку методів, що застосовуються при проєктуванні технічних засобів автоматизованих складних систем; дозволяють обрати методи та технічні засоби розв'язання задач автоматизації приладобудівного виробництва.

Предметом вивчення дисципліни є інформаційні, структурні моделі програмного забезпечення, прийоми й інструменти аналізу програмного забезпечення.

Мета навчальної дисципліни: засвоєння теоретичних знань та формування практичних навичок теоретичних знань і придбання практичних умінь і навичок щодо розроблення та впровадження комп'ютерних інформаційних систем

Курс може бути корисним студентам за спеціальностями в галузях знань «15 Автоматизація та приладобудування» та «17 Електроніка, автоматизація та електронні комунікації», а також майбутнім проєктувальникам і менеджерам.

В результаті вивчення дисципліни кожен здобувач вищої освіти зобов'язаний:

знати:

– суть процесів, що відбуваються в об'єктах автоматизації (за галузями діяльності) та вміти проводити аналіз об'єктів автоматизації і обґрунтовувати ви-

бір структури, алгоритмів та схем керування ними на основі результатів дослідження їх властивостей;

– принципи роботи технічних засобів автоматизації та вміння обґрунтувати їх вибір на основі аналізу їх властивостей, призначення і технічних характеристик з урахуванням вимог до системи автоматизації та експлуатаційних умов; мати навички налагодження технічних засобів автоматизації та систем керування.

вміти:

– системно мислити та застосовувати творчі здібності до формування принципово нових ідей;

– застосовувати знання технічних характеристик, конструктивних особливостей, призначення і правил експлуатації програмно-технічних засобів комп'ютерних систем та мереж для вирішення технічних задач спеціальності;

– здійснювати пошук інформації в різних джерелах для розв'язання задач комп'ютерної інженерії;

– виконувати експериментальні дослідження за професійною тематикою;

– оцінювати отримані результати та аргументовано захищати прийняті рішення;

– проектувати сучасні високопродуктивні комп'ютерні системи.

Зміст та обсяг аудиторних занять навчальної дисципліни «Алгоритмічне та програмне забезпечення КІСУ» денної форми навчання наведено в таблиці 1.

Таблиця 1 – Зміст аудиторних занять здобувачів вищої освіти за денною формою навчання у 4-му семестрі

Назва теми та короткий зміст лекційних занять	Кількість годин	Рекомендована література
1	2	3
<p>Лекція 1 Тема 1. Введення Спеціалізовані програмні продукти <i>Стислий зміст:</i> Із історії автоматизації проектних робіт. Корпоративні програмні пакети. Загальні питання про спеціалізовані програмні продукти. Програмні пакети спеціального (галузевого) призначення</p>	2	[1], [2], [3]

<p>ня. Програмні пакети універсального призначення. LABVIEW. AUTOCAD. Математичне програмне забезпечення. Математичні моделі. Структура похибок чисельних методів. Історія розвинення та класифікація чисельних методів. Maple. MATLAB. Mathcad.</p>		
<p>Лекція 2 Тема 2. Основи технології розроблення програмного забезпечення <i>Стислий зміст:</i> Сучасний стан сфери розроблення програмних засобів. Перспективи розвитку інформаційних технологій. Структурний та об'єктно-орієнтований принципи розроблення програмного забезпечення Непроцедурні парадигми. Структурне програмування. Об'єктно-орієнтоване програмування.</p>	2	[1], [2], [3]
<p>Лекція 3 Тема 3. Життєвий цикл програмного забезпечення <i>Стислий зміст:</i> Основні процеси життєвого циклу. Стратегії розроблення програмного забезпечення. Моделі життєвого циклу. Гнучке розроблення програмного забезпечення.</p>	2	[1], [2], [3], [4]
<p>Лекція 4 Тема 4. Організація процесу розроблення програмного забезпечення <i>Стислий зміст:</i> Загальні відомості. Процеси управління. Управління проектом. План проекту. Контрольні позначки етапів робіт. Графік робіт.</p>	2	[4]
<p>Лекція 5 Тема 5. Вимоги до програмного забезпечення <i>Стислий зміст:</i> Функціональні вимоги. Нефункціональні вимоги. Вимоги предметної області.</p>	2	[1], [2], [3], [4]
<p>Лекції 6-7 Тема 6. Методи визначення вимог <i>Стислий зміст:</i> Інтерв'ювання. Мозковий штурм і відбір ідей. Спільне розроблення додатків. Розкадрування. Обігравання ролей. Швидке прототипування. Формалізація вимог.</p>	4	[1], [2], [3], [4]
<p>Лекція 8 Тема 7. Створення прототипу програмного забезпечення <i>Стислий зміст:</i> Загальні поняття прототипу. Прототипування у процесі розроблення програмного забезпечення. Технології швидкого прототипування. Прототипування інтерфейсів користувача.</p>	2	[1], [2], [3], [4]

<p>Лекції 9-10 Тема 8. Управління персоналом при реалізації проєктів <u>Стислий зміст:</u> Ефективний менеджмент. Організація людської пам'яті. Рішення задач. Мотивація. Групова робота. Підбір та збереження персоналу. Робоче середовище. Модель оцінки рівня розвитку персоналу.</p>	4	[1], [2], [3], [4]
<p>Лекції 11-12 Тема 9. Архітектурне проєктування <u>Стислий зміст:</u> Основи архітектурного проєктування. Бажані характеристики проєкту. Системна архітектура. Архітектурні моделі. Архітектурні парадигми. Сценарії використання. Приклади архітектурних стилів та моделей. Документування архітектури.</p>	4	[1], [2], [3]
<p>Лекції 13-14 Тема 10. Принципи SOLID та шаблони об'єктноорієнтованого програмування <u>Стислий зміст:</u> «Стереть». «Копірувать». «Зеркало». «Подобие». «Массив». «Перенести». «Повернуть». «Масштаб». «Растянуть». «Увеличить». «Обрезать». «Удлинить». «Разорвать». «Фаска». «Сопряжение». «Расчленить». «Выровнять».</p>	4	[1], [2], [3], [4]
<p>Лекція 15 Тема 11. Загальна характеристика корпоративних інформаційних систем <u>Стислий зміст:</u> Характерні ознаки КІС. Система LanDocs. Система Staffware. Система Lotus Notes. Інформаційні системи КІС, що базуються на клієнт-серверній архітектурі. Аналіз сучасних корпоративних інформаційних систем. Програмне забезпечення КІС.</p>	2	[1], [2], [3], [4]
<p>Лекції 16-17 Тема 12. Системи SCADA – продукт на ринку автоматизації для вирішення виробничих завдань <u>Стислий зміст:</u> Визначення і загальна структура SCADA. Функціональна структура SCADA. Організація взаємодії апаратної та програмної частин. Складові SCADA системи Server. HistoryServer OPCReports. HMI. Trends. Alarms.</p>	4	[5]
<p>Підсумковий контроль знань</p>		залік

ТЕМА 1

ВВЕДЕННЯ. СПЕЦІАЛІЗОВАНІ ПРОГРАМНІ ПРОДУКТИ

Зміст теми:

- 1.1 Із історії автоматизації проєктних робіт
- 1.2 Корпоративні програмні пакети
- 1.3 Загальні питання про спеціалізовані програмні продукти
- 1.4 Програмні пакети спеціального (галузевого) призначення
- 1.5 Програмні пакети універсального призначення
  - 1.5.1 LABVIEW
  - 1.5.2 AUTOCAD
- 1.6 Математичне програмне забезпечення
  - 1.6.1 Математичні моделі
  - 1.6.2 Структура похибок чисельних методів
  - 1.6.3 Історія розвинення та класифікація чисельних методів
- 1.7 MAPLE
- 1.8 MATLAB
- 1.9 MATHCAD

1.1 Із історії автоматизації проєктних робіт

Історично автоматичні та автоматизовані системи проєктування з'явилися одночасно із появою комп'ютерів, що цілком природно, адже комп'ютер став потужним інструментом інтелектуальної діяльності людини. Перші автоматизовані системи проєктування (50-ті роки минулого сторіччя) були обмежені окремими галузями і використовувались для полегшення графічної роботи, конструювання нескладних деталей, оформлення конструкторської документації, підготовки технологічних процесів. Автоматизовані системи проєктування та підготовки технологічного процесу почали широко використовуватись із поширенням у 60-70 р.р. верстатів із програмним керуванням та роботів, а пізніше гнучких автоматизованих ліній та виробництв. Цифрові ЕОМ також почали використовувати в автома-

тизованих системах управління виробничими процесами, диспетчеризації, обліку та руху деталей та матеріалів. Згодом, із удосконаленням і розширенням функцій комп'ютерів, вони почали використовуватись для автоматизації науково – дослідних робіт.

У більшості західних програм автоматизованого проєктування в назві присутня аббревіатура CAD, яка розшифровується як Computer Aided Design, або Computer Aided Drafting (проєктування або конструювання за допомогою ЕОМ, або креслення за допомогою ЕОМ). Інші аббревіатури: CAE (Computer-aided engineering – загальна назва для програм або програмних пакетів, призначених для інженерних розрахунків, аналізу і симуляції фізичних процесів); CAM – (Computer Aided Manufacturing, використовуються у назві програм для керування виробництвом та рухом матеріалів). В Радянському Союзі стала поширеною аббревіатура САПР, тобто система автоматизованого проєктування.

У теперішній час у світі розроблено багато систем автоматичного проєктування та дослідження. Деякі з них мають універсальне призначення, наприклад MathCAD, AutoCAD, MatLab, Microsoft Excel, Microsoft Access, LABVIEW. Зараз набули поширення програми конструювання із використанням об'ємного креслення (так звані 3D - системи, які працюють у трьохвимірній Декартовій системі координат), програми з використанням анімації, тобто придання властивостей руху різним об'єктам, деталям.

Є також багато прикладних програм більш вузького, галузевого призначення, наприклад програми для креслення та читання електричних та електронних схем, для розробки друкованих плат.

Електротехнічні фірми (спочатку світові гіганти, а далі практично всі) створюють власне програмне забезпечення для автоматизованого проєктування систем автоматизації промислового обладнання із використанням електричних машин, напівпровідникових перетворювачів, контактних апаратів та елементної бази виробництва саме цієї фірми. Із розповсюдженням мікропроцесорних та мікроконтролерних систем керування функції механізмів та апаратів стали настільки складними, що можуть бути спроектовані, проконтрольовані і введені в експлуа-

тацію тільки за допомогою комп'ютерів. Зараз будь - яка електронна техніка, починаючи від побутового до промислового призначення, має фірмовий програмний супровід, розташований безпосередньо у самому приладі або на зовнішньому носії інформації.

1.2 Корпоративні програмні пакети

Цю назву ми використовуємо умовно для позначення спеціального програмного забезпечення продукції, що випускається різними фірмами, а також для проєктування електромеханічних систем та систем автоматизації із використанням своєї продукції.

Для проєктування систем автоматизації на базі програмованих логічних контролерів різного рівня: PLC Programming, XSoft Professional, XSystem, Sucusoft S40.

Для проєктування систем автоматизації на базі електронних програмованих реле. Програмовані реле мають реальні контактні входи та релейні або транзисторні виходи. Все інше виконується у програмній формі. Програмування цих реле є яскравим прикладом візуального проєктування. Всі операції – логічні, арифметичні, апаратні програмуються у формі електричної схеми із наочним використанням контактів і котушок. В потрібних випадках контактам та котушкам призначаються певні властивості та характеристики. Після закінчення проєктування схема проходить випробування (симуляцію) і автоматично компілюється у програмну форму, що виконується далі.

Для проєктування електричних шаф (ввід, переведення в цифрові дані, контактори, реле, автоматичні вимикачі, пристрої вводу - виводу) використовують XEnergy Configurator.

Відповідні програми є для промислових систем передачі та обміну інформацією, візуалізації, для перетворювачів частоти із аналоговим та векторним керуванням, для пристроїв плавного пуску асинхронних двигунів (soft - стартерів).

1.3 Загальні питання про спеціалізовані програмні продукти

У широкому сенсі це комп'ютеризоване робоче місце інженера, економіста, управлінця, тощо. Спочатку АРМ почали застосовуватися в автоматичних системах управління технологічними процесами. В даний час АРМ широко застосовуються і для автоматизації проєктних робіт. У цьому напрямі можна послатися на розробки, початі ще в 1994 р. Була розроблена ціла серія АРМ: розробки проєктно – технічної документації (АРМ-ПТД), веденню технічної документації (АРМ-ВТД) і ін. Зокрема, АРМ-ПТД зараз стає популярною серед проєктувальників – електриків, особливо при розробці систем контролю і автоматизації, принципівих і монтажних схем, кабельних розводок. Перспективними напрямками в розвитку АРМ є перехід до мережевих режимів роботи, коли великі масиви інформації (довідкові дані, каталоги) зберігаються на серверах; застосування "живих" каталогів, у яких на одній сторінці присутні декілька джерел інформації (характеристики виробів, суміжні товари і виробники, аксесуари і так далі). У АРМ-ПТД передбачена можливість перекладу старих схем і креслень на машинні носії.

1.4 Програмні пакети спеціального (галузевого) призначення

Програм, навіть спеціалізованих в електроніці, електротехніці дуже багато. Нижче приведено деякі програмні продукти.

P-CAD система автоматизованого проєктування електроніки. Призначена для проєктування багатошарових друкованих плат обчислювальних і радіоелектронних пристроїв. Остання версія системи P-CAD 2006 SP2. У 2006 році компанія Altium офіційно заявила про припинення розробки даного продукту. Для заміни цієї системи компанія Altium пропонує систему Altium Designer.

ORCAD. Пакет комп'ютерних програм, призначених для автоматизації проєктування електроніки. Використовується в основному для створення електронних версій друкованих плат для їх виробництва, а так само для виробництва електронних схем і їх моделювання.

Electric VLSI Design System. САПР, використовувана для розробки електричних схем і проєктування топології друкованих плат і інтегральних схем. VLSI

система автоматизованого проєктування надвеликих інтегральних схем (СБИС). За допомогою Electric можна розробляти інтегральні МОП і біполярні схеми, друковані плати або схеми будь-якого типу. Electric об'єднує в собі безліч різних синтетичних тестів і інструментів для аналізу

1.5 Програмні пакети універсального призначення

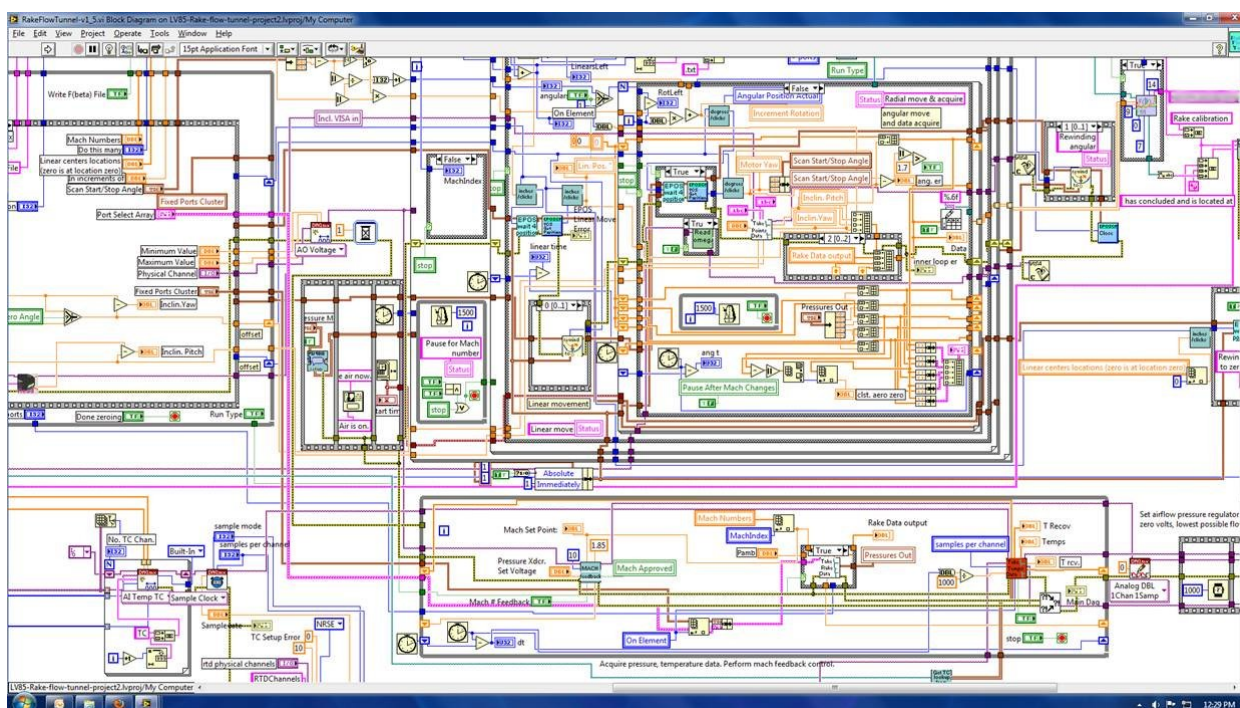
Є цілий ряд більш – менш універсальних програм для автоматизації обчислювальних, проєктних та дослідницьких робіт, які набули популярності у цілому світі і кількість користувачів яких налічує мільйони. Нижче наведений короткий огляд декількох таких програм, які можуть бути корисними для автоматизації проєктних робіт і для навчального процесу.

1.5.1 LABVIEW

(англ. Laboratory Virtual Instrumentation Engineering Workbench) це розробки і платформа для виконання програм, створених на графічній мові програмування «G» фірми National Instruments (США). Перша версія LABVIEW була випущена в 1986 році для Apple Macintosh. В даний час існують версії для UNIX Linux, Mac OS і інші, а найбільш розвиненими і популярними є версії для Microsoft Windows. Графічна мова програмування «G», використовувана в LABVIEW, заснована на архітектурі потоків даних. Послідовність виконання операторів в таких мовах визначається не порядком їх проходження (як в імперативних мовах програмування), а наявністю даних на входах цих операторів.

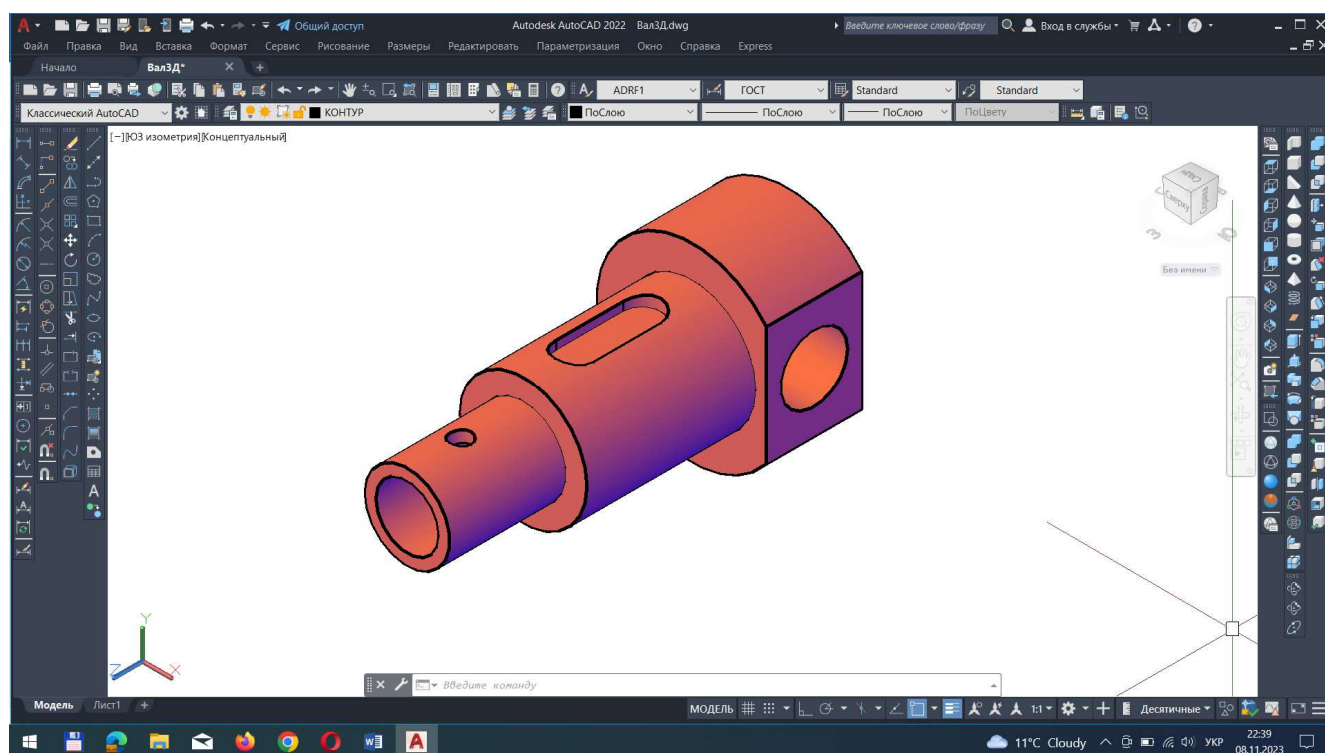
Оператори, не зв'язані по даним, виконуються паралельно в довільному порядку. Тому LABVIEW використовується в системах збору і обробки даних, а також для управління технічними об'єктами і технологічними процесами. Програма LABVIEW називається і є віртуальним приладом (англ. Virtual Instrument) і складається з двох частин: блокової діаграми, що описує логіку роботи віртуального приладу і лицьової панелі, що описує зовнішній інтерфейс віртуального приладу. Віртуальні прилади можуть використовуватися як складові частини для побудови інших віртуальних приладів. Лицьова панель віртуального приладу містить засоби

введення-виводу: кнопки, перемикачі, світло діоди, верньєри, шкали, інформаційні табло і т. п. Вони використовуються людиною для управління віртуальним приладом, а також іншими віртуальними приладами для обміну даними. Блокова діаграма містить функціональні вузли, що є джерелами, приймачами і засобами обробки даних. Також компонентами блокової діаграми є термінали («задні контакти» об'єктів лицьової панелі) і структури, що управляють (що є аналогами таких елементів текстових мов програмування, як умовний оператор «IF», оператори циклу «FOR» і «WHILE» і т. п.). Функціональні вузли і термінали об'єднані в єдину схему лініями зв'язків. LABVIEW підтримує величезний спектр устаткування різних виробників і має в своєму складі (або дозволяє додавати до базового пакету) численні бібліотеки компонентів, що реалізує взаємодію LabVIEW-програми на звичайному персональному комп'ютері з реальними об'єктами, що працюють в реальному часі. LABVIEW може вдало використовуватися в навчальному процесі у якості віртуальних учбово-дослідницьких стендів, сполучених з реальним устаткуванням.

1.5.2 AUTOCAD

Computer-Aided Design – двух - і тривимірна система автоматизованого проєктування і креслення, розроблена компанією Autodesk починаючи з 1982 р. AUTOCAD є одною з найбільш розповсюджених САПР в світі, завдяки засобам креслення. Не дивлячись на деяку складність, завдяки вдало зробленому інтерфейсу, AUTOCAD є досить простий у використанні. Ранні версії AUTOCAD оперували елементарними об'єктами, такими як круги, лінії, дуги і інші, з яких склалися складніші об'єкти.

Проте на сучасному етапі програма включає повний набір засобів, що забезпечують комплексне тривимірне моделювання, зокрема роботу з довільними формами, створення і редагування 3D-моделей тіл і поверхонь, покращену 3D-навігацію і ефективні засоби випуску робочої документації. Починаючи з версії 2010, в AUTOCAD реалізована підтримка параметричного креслення, тобто можливість накладати на об'єкт геометричні або розмірні залежності. Це гарантує, що при внесенні будь-яких змін до проєкту, певні параметри і раніше встановлені між об'єктами зв'язки зберігаються. Інтерфейс користувача підтримує можливість на-

стройки під потреби конкретної галузі. Засоби розробки і адаптації дозволяють створювати спеціалізовані застосування, такі як AUTOCAD Mechanical, AUTOCAD Electric, AUTOCAD Architecture і багато інших. Всього Autodesk зараз випускає близько сотні програмних продуктів.

1.6 Математичне програмне забезпечення

Системи комп'ютерної математики (СКМ) – це програмні засоби нового покоління, призначені для виконання чисельних та аналітичних розрахунків будь-якого рівня складності, спрямованих на розв'язання різноманітних задач, які допускають коректне формулювання за допомогою термінів математики. При цьому, як правило, у системах комп'ютерної математики реалізовано високий ступінь візуалізації як проміжних, так і кінцевих розрахунків. Це потужні програмні середовища, які може ефективно застосовувати будь-який користувач ПЕОМ для створення власних інформаційних продуктів високого рівня, не будучи при цьому професійним програмістом та математиком. Характерною рисою СКМ є їх гнучкість – користувачеві дається можливість активно втручатися в хід обчислень, при необхідності спрямовуючи розв'язання задачі в потрібне йому русло. Такого не можна сказати про велику кількість пакетів існуючих прикладних програм.

За класифікацією усі сучасні СКМ можна поділити на 7 основних класів:

- системи для чисельних розрахунків;
- табличні процесори;
- матричні системи;
- системи для статистичних розрахунків;
- системи для символічних розрахунків (системи комп'ютерної алгебри);
- системи для спеціальних розрахунків;
- універсальні системи.

На сьогоднішній день до універсальних СКМ можна віднести відомі програмні продукти, розроблені відомими західними фірмами, такими як MathSoft , MathWorks , Waterloo Maple , Wolfram . Найбільшу популярність мають системи

MathCAD , Maple , Mathematica , MATLAB . Саме вони все частіше використовуються для розв'язання навчальних, інженерних, науково-дослідних задач у різних галузях природничих наук.

Незважаючи на те, що кожна з СКМ відрізняється від інших своїми можливостями, загальну її структуру можна подати схемою.

Центральне місце належить ядру системи. Ядро – це коди сукупності еталонно відкомпільованих процедур та функцій, які забезпечують працездатність системи та проведення обчислень. Інтерфейс дає можливість користувачу спілкуватись із системою, звертаючись до ядра з конкретними задачами та одержувати візуалізований на екрані дисплея результат обчислень. Інтерфейс більшості сучасних СКМ базується на засобах найбільш популярних операційних систем Windows. Об'єм ядра іноді обмежують з метою забезпечення швидкої його роботи. При необхідності до ядра можуть підключатися бібліотеки додаткових процедур та функцій або так звані пакети розширення. Саме такий підхід застосовано розробниками системи Maple : у звичайному режимі роботи використовується стандартна бібліотека команд, яка забезпечує проведення найпоширеніших математичних операцій. У разі потреби, однак, можна підключити інші бібліотеки, що реалізують, наприклад, обчислення з застосуванням спеціального математичного апарата.

Важливу роль у СКМ відіграє довідкова система. Як правило, вона має глибоко продуману розгалужену структуру й містить великий об'єм інформації щодо функціональних можливостей системи, прийомів роботи з нею та конкретними прикладами розв'язання типових задач.

Усі перелічені системи пройшли у своєму розвитку декілька етапів. Вони постійно вдосконалюються розробниками, і на сьогоднішній день існують декілька версій кожної з систем. Зокрема, версія системи MathCAD 1.0, випущена в кінці 80-х років, працювала під керуванням MSDOS , і для її успішного використання було достатньо процесора типу Intel 80286. Ядро системи разом з допоміжними файлами та колекцією прикладів цілком “вміщувалось” на дискету ємністю 720 Кбайт, отже, з системою можна було працювати навіть на вітчизняному

комп'ютері “Искра 1030”, який мав дуже обмежений (640 Кбайт) об'єм оперативної пам'яті. На певному етапі досконалість систем комп'ютерної математики залежала від рівня розвитку апаратних ресурсів персональних комп'ютерів. Так, версія MathCAD 3.0 вже мала засоби створення тривимірної графіки, але ефективність роботи з системою при цьому знизилась через підвищення вимог до оперативної пам'яті. У міру розвитку ринку персональних комп'ютерів вдосконалювалась і система MathCAD. По-справжньому користувач зміг оцінити переваги цієї системи з появою процесорів типу Pentium та з виходом версії MathCAD 5.0, яка працювала під керуванням системи Windows 3.11. Особливістю цієї версії був потужний та дуже зручний для користувача інтерфейс, загальна структура якого збереглась і в останніх версіях пакета MathCAD. У наступних версіях (MathCAD 6.0–8.0, MathCAD 2000–2003) розширювались, насамперед, обчислювальні можливості ядра системи, додавались нові вбудовані процедури та функції, засоби програмування, засоби для проведення аналітичних(нечисельних) розрахунків, удосконалювався інтерфейс та довідкова система. Зараз найбільш розповсюдженими є версії MathCAD 2019, MathCAD 2021 і та MathCAD 2022, ядро яких можна вважати цілком оптимізованим для ефективного розв'язання будь-яких обчислювальних задач. Досить важливо, що розробники намагаються вдосконалювати систему таким чином, щоб зберегти “спадкоємність” версій: у більшості випадків більш нові версії “розуміють” файли, створені користувачем за допомогою більш ранніх версій.

Значна роль у розвитку систем комп'ютерної математики належить мережі INTERNET. На сьогоднішній день створено спеціальні сайти, на яких можна одержати як загальну інформацію щодо функціонування конкретної системи, так і щодо застосування її для розв'язання задач з тієї чи іншої галузі знань (www.mathsoft.com , www.mapleapps.com). Характерно, що всі сучасні СКМ дозволяють працювати в режимі “співробітництва” (Collaboration): при наявності Internet -браузера користувач має змогу звернутися за допомогою в розв'язанні своєї задачі до інших користувачів. Як правило, таке звернення супроводжується кваліфікованою відповіддю з боку фахівців, що використовують системи

комп'ютерної математики для власних потреб. Серед подібних сайтів співробітництва треба відзначити англomовний <http://collab.mathsoft.com> (сайт для прихильників системи MathCAD). На сторінках останнього активно спілкуються ті, хто використовує у своїй навчальній або науковій діяльності системи MathCAD , Maple , Mathematica , Statistica , MATLAB.

1.6.1 Математичні моделі

Одним зі способів розв'язування багатьох наукових та виробничих задач є *експеримент*. Нехай за запропонованим проєктом створено новий телефон, літак, автомобіль, виробнича установка чи інший об'єкт. Виміряємо у створених об'єктах характеристики, які нас цікавлять. Якщо ці характеристики виявилися невдалими, то слід змінити проєкт і знову створити ці об'єкти й так повторювати до здобуття сподіваних результатів. Зрозуміло, що це надто повільний і дорогий спосіб.

Іншим, дешевшим способом, є *створення зменшеного чи збільшеного макета об'єкта* й дослідження його поведінки за різних умов. Цей спосіб називають *фізичним моделюванням*. У цьому разі виникають проблеми щодо відтворення всіх реальних впливів на досліджуваній об'єкт.

Існує ще один спосіб – *математичний аналіз об'єкта* (конструкції чи процесу). У цьому разі на першому етапі розв'язування задачі слід математично описати поведінку об'єкта, тобто окреслити його математичну модель. Математична модель зазвичай складається з рівнянь різної форми, які описують об'єкт дослідження.

Кожне досліджуване явище є надто складне. Воно пов'язано з іншими явищами природи, які можуть не становити інтересу для розв'язуваної задачі.

Перший етап моделювання об'єкта полягає в обиранні проєктувальником зав'язків та характеристик явища, які треба долучити до математичної моделі як найбільш істотні для певної задачі. Якщо математичну модель обрано недостатньо ретельно, то висновки можуть виявитися цілковито помилковими.

Другий етап роботи проєктувальника – це математичне дослідження моделі об'єкта. Залежно від форми й складності моделі застосовуються різні математичні методи. Для спрощених і нескладних математичних моделей часто вдається обчислити аналітичний розв'язок (тобто розв'язок, здобутий шляхом математичних перетворювань над символами).

Через спрощену модель точність такого розв'язку є невелика. Для більш точних і складних моделей аналітичний розв'язок вдається обчислити не надто часто. У таких випадках застосовують чисельні методи, які найчастіше дозволяють дістати якісний опис об'єкта.

1.6.2 Структура похибок чисельних методів

Є чотири джерела похибки результату: математична модель, вихідні дані, наближений метод розв'язування задачі й округлення при обчисленнях.

Похибка математичної моделі пов'язана з певними спрощеннями моделі, через неможливість врахувати абсолютно всі зовнішні впливи на досліджуваний об'єкт.

Похибка вихідних даних виникає зазвичай через неточні вимірювання й недостатню точність приладів вимірювання. За певних вимірювань точність доходить до 10-12, але астрологічна й геодезична точність дорівнює 10-9, а в багатьох технічних задачах похибка вимірювання становить 1 ... 10 %. Задля усунення цієї похибки слід вдосконалювати методику й прилади вимірювань.

Похибка методу пов'язана з використанням наближених методів, про які йшла мова вище. Наближені методи зазвичай будуються в такий спосіб, що до них входить певний параметр; за прагнення параметра до певної границі похибка методу прагне до нуля, тому цю похибку можна регулювати. Похибку методу доцільно обирати в такий спосіб, щоби вона була в удвічі – у'ятеро разів менше за похибку вихідних даних; при цьому слід пам'ятати, що значно менша похибка зазвичай потребує відчутного збільшення обсягу обчислень.

Похибка округлення виникає через те, що, як на папері, так і на комп'ютері всі обчислення здійснюються з певною кількістю значущих цифр; причому ця по-

хибка накопичується упродовж розрахунків. На сучасних комп'ютерах числа може бути подано з різною кількістю значущих цифр; наприклад, дійсні (float) – з 6-ма значущими цифрами, подвоєної точності (double) – з 10-ма значущими цифрами. При складанні програми обчислень на комп'ютері проєктувальник може обрати потрібне йому подання чисел. За будь-яких обчислень є справедливим правило: слід контролювати стільки значущих цифр, щоби похибка округлення була істотно меншою за всю решту похибок.

Похибка обчислень називається абсолютною похибкою. Величину відносної похибки обчислюють як відношення абсолютної похибки до наближеного розв'язку.

Відносна похибка зазвичай записується у відсотках.

На практиці для рішення практичних задач для обчислень складних моделей використовують комп'ютер, для якого найчастіше треба скласти програму якою завгодно алгоритмічною мовою (наприклад Pascal, Basic, C++ тощо), що переважно можуть виконати лише кваліфіковані програмісти. Для полегшення роботи при виконуванні інженерних обчислень розроблено спеціальні математичні пакети, які відносяться до систем комп'ютерної математики.

1.6.3 Історія розвинення та класифікація чисельних методів

Чисельні методи дозволяють розв'язувати задачу шляхом арифметичних операцій над числами з потрібною точністю. Розв'язок в такому разі подають теж у вигляді чисел. Є задачі, де бездосить складних чисельних методів не можна віднайти відповіді. За часів Ньютона (1642 – 1727 рр.) доводилося розв'язувати задачі астрономії, геодезії та обчислення механічних конструкцій, що зводяться чи то до звичайних диференціальних рівнянь, чи до алгебраїчних рівнянь з великою кількістю невідомих. Уже того часу обчислення виконувалися з використанням чисельних методів з доволі високою точністю (до восьми знаків після коми). Приміром, математик і астроном Левер'є (1811 – 1878 рр.), з більш високою точністю обчислюючи траєкторію руху планети Уран, виявив відхилення від розрахованої траєкторії. Припустивши, що причиною відхилень є інша планета, він,

використовуючи чисельні методи й арифмометр, відкрив нову планету Нептун і обчислив її орбіту, витративши на це півроку.

Сучасні чисельні методи й потужні комп'ютери надають можливість розв'язувати такі задачі, про які раніше й не мріяли: це задачі економіки, зв'язку, транспорту, керування складними технологічними процесами тощо.

Чисельні методи можна поділити на точні й наближені. Точні чисельні методи дозволяють здобути розв'язок задачі без жодної похибки. До таких методів можна віднести метод Гаусса для розв'язування системи лінійних алгебраїчних рівнянь, симплекс-метод розв'язування задачі лінійного програмування й деякі інші, але точних методів розроблено надто мало. Більшість чисельних методів дозволяють здобути наближений розв'язок задачі з певною заданою похибкою

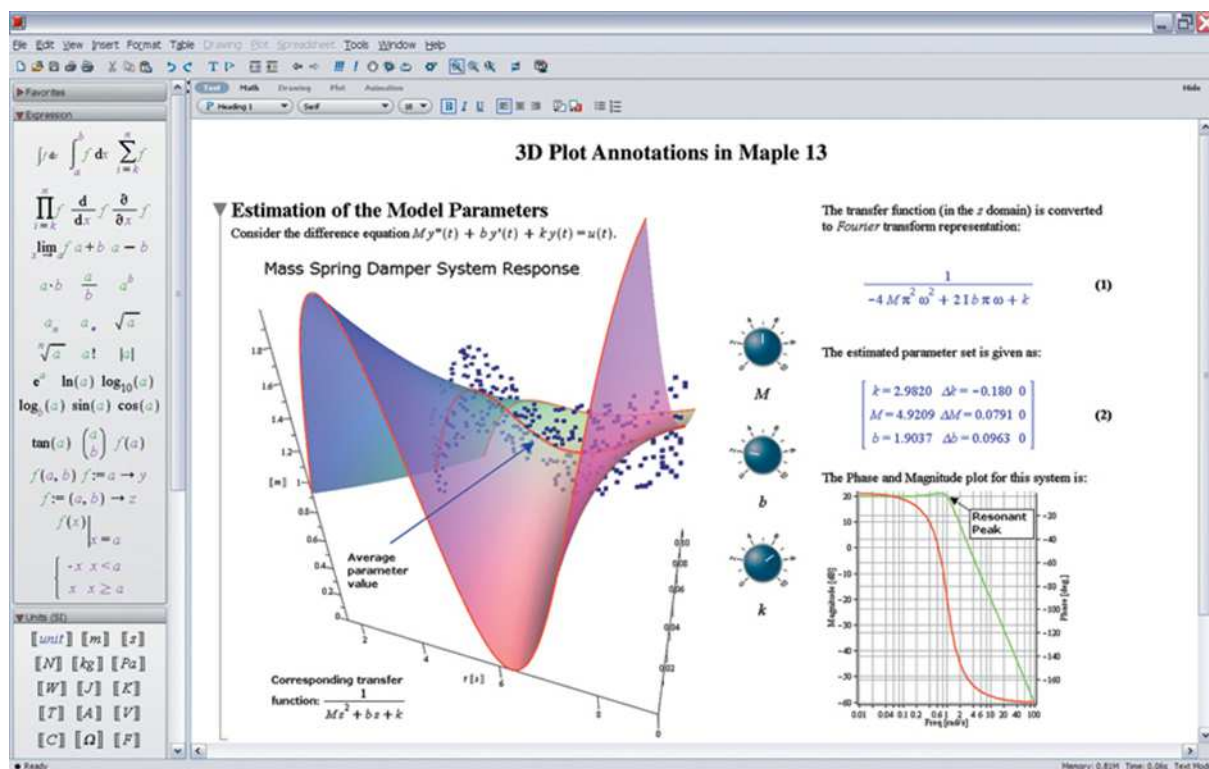
Такі методи називають наближеними й поділяють на прямі й ітераційні методи.

Прямі наближені методи полягають у замінюванні вихідних даних на більш просту функцію (приміром використовуючи методи інтерполяції й апроксимації) або взамінюванні способу обчислень (приміром замінивши інтеграл на суму простих числових додатків, похідну – на різницю) у такий спосіб, щоби можна було спростити обчислення.

1.7 MAPLE

Maple – програмний пакет – система комп'ютерної алгебри. Є продуктом компанії Waterloo Maple Inc., яка з 1984 року випускає програмні продукти, орієнтовані на складні математичні обчислення, візуалізацію даних і моделювання. Система Maple призначена для символічних обчислень, хоча має ряд засобів і для чисельного вирішення диференціальних рівнянь і знаходження інтегралів. Особливої підготовки для набору формул не потрібно – формули матимуть звичний, аналогічний книжному, або письмовому вигляд. Обчислення з введеними формулами здійснюються за бажанням користувача миттєво, одночасно з набором, або по команді. Звичайні формули обчислюються зліва направо і зверху вниз (подібно до читання тексту). Пакет володіє розвиненими графічними засобами. Має власну

мову програмування. Maple V є одним з найбільш могутніх математичних пакетів. Його можливості охоплюють достатньо багато розділів математики і можуть з користю застосовуватися на різних рівнях, від вивчення університетського курсу математики до серйозних наукових досліджень. Працювати з ним можна як в режимі інтерактивного діалогу, так і шляхом складання і налагодження програм на спеціальній Maple-мові, орієнтованій на складні математичні обчислення. Основу пакету складає спеціальне ядро – програма символічних перетворень. Крім того, є декілька тисяч спеціальних функцій, що зберігаються в підвантажуваних до ядра пакетах і бібліотеках. Maple уміє не тільки обчислювати, але і володіє багатими можливостями графічного представлення математичних об'єктів і процесів. Програма корисна не тільки для фахівців, але і для студентів при вивченні розділів вищої математики.

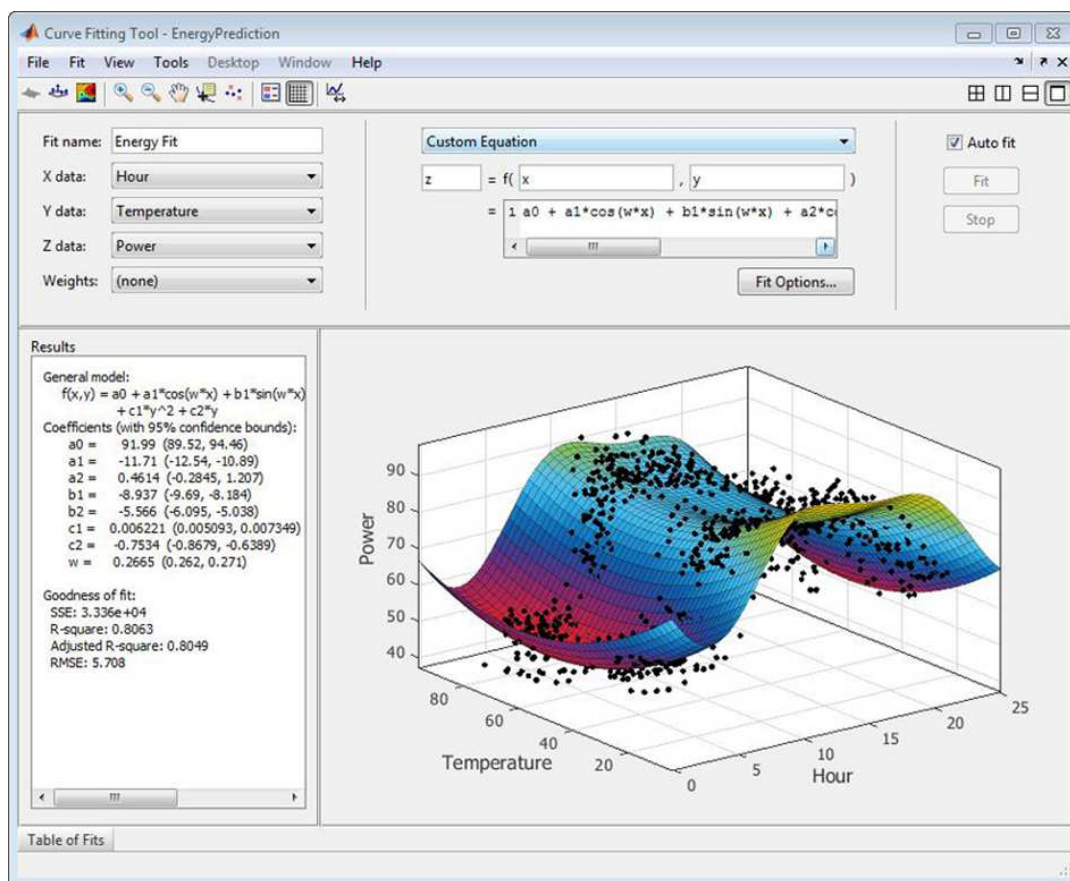

1.8 MATLAB

«Matrix Laboratory» – термін, що відноситься до пакету прикладних програм для вирішення завдань технічних обчислень, а також до використовуваної в цьому пакеті мови програмування. MATLAB працює на більшості сучасних операційних

систем, включаючи Linux, Mac OS і Microsoft Windows. MATLAB, як мова програмування, була розроблена в кінці 1970-х років з метою полегшення процесів програмування для студентів (мова розділу Simulink отримала назву візуального проектування). Нова мова була з великим інтересом зустрінута вченими, що працюють в області прикладної математики.

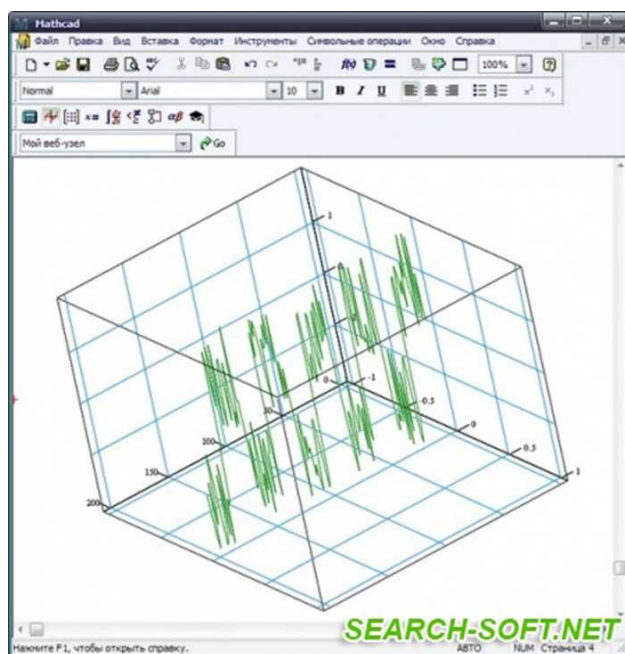
Вдосконалений варіант MATLAB на мові C з'явився в 1984 р. Спочатку MATLAB призначався для проектування систем управління, але швидко завоював популярність в багатьох інших наукових і інженерних областях. Він також широко використовувався і в освіті, зокрема, для викладання лінійної алгебри і чисельних методів. Мова MATLAB є високорівневою інтерпретуємою мовою програмування, що включає засновані на матрицях структури даних, широкий спектр функцій, інтегроване середовище розробки, об'єктно-орієнтовані можливості і інтерфейси до програм, написаних на інших мовах програмування. Основною особливістю мови MATLAB є його широкі можливості по роботі з матрицями, які творці мови виразили в гаслі «думай векторно» (англ. Think vectorized). MATLAB надає користувачеві велику кількість (декілька сотень) функцій для аналізу даних, що покривають практично всі області математики. MATLAB надає зручні засоби для розробки алгоритмів, включаючи високорівневі з використанням концепцій об'єктно-орієнтованого програмування. У ньому є всі необхідні засоби інтегрованого середовища розробки, включаючи отладчик і профайлер. Функції для роботи з цілими типами даних полегшують створення алгоритмів для мікро контролерів і інших застосувань, де це необхідно. У складі пакету MATLAB є велика кількість функцій для побудови графіків, зокрема тривимірних, візуального аналізу даних і створення анімованих роликів. Вбудоване середовище розробки дозволяє створювати графічні інтерфейси користувача з різними елементами управління, такими як кнопки, поля введення і іншими. За допомогою компоненту MATLAB Compiler ці графічні інтерфейси можуть бути перетворені в самостійні застосування, для запуску яких на інших комп'ютерах необхідна бути встановлена бібліотека MATLAB Component Runtime.

Пакет MATLAB містить функції, які дозволяють йому діставати доступ до інших додатків середовища Windows так само, як і цим застосуванням діставати доступ до даних MATLAB, за допомогою технології динамічного обміну даними (DDE). Інтерфейс для послідовного порту пакету MATLAB забезпечує прямий доступ до периферійних пристроїв, таким як модеми, принтери і наукове устаткування, що підключається до комп'ютера через послідовний порт (COM - порт). Інтерфейс працює шляхом створення об'єкту спеціального класу для послідовного порту. Найвні методи цього класу дозволяють читати і записувати дані в послідовний порт, використовувати події і обробники подій, а також записувати інформацію на диск комп'ютера в режимі реального часу. Це буває необхідно при проведенні експериментів, симуляції систем реального часу і для інших застосувань. Для MATLAB є можливість створювати спеціальні набори інструментів (англ. toolbox), що розширюють його функціональність. Наборами інструментів є колекції функцій, написаних на мові MATLAB для вирішення певного класу завдань. Компанія Mathworks поставляє набори інструментів, які використовуються в багатьох областях.

1.9 MATHCAD

Mathcad - система комп'ютерної алгебри з класу систем автоматизованого проектування орієнтована на підготовку інтерактивних документів з обчисленнями і візуальним супроводом, відрізняється легкістю використання і застосування для колективної роботи. Mathcad має простий і інтуїтивний для використання інтерфейс користувача. Для введення формул і даних можна використовувати як клавіатуру, так і спеціальні панелі інструментів. Містить сотні операторів і вбудованих функцій для вирішення різних технічних завдань. Програма дозволяє виконувати чисельні і символічні обчислення, проводити операції із скалярними величинами векторами і матрицями, автоматично переводити одні одиниці вимірювання до інших.

Не дивлячись на те, що ця програма в основному орієнтована на користувачів - непрограмістів, Mathcad також використовується в складних проєктах, щоб візуалізувати результати математичного моделювання шляхом використання розподілених обчислень і традиційних мов програмування. Також Mathcad часто використовується в крупних інженерних проєктах, де велике значення має трасуємість і відповідність стандартам.

Mathcad достатньо зручно використовувати для навчання, обчислень і інженерних розрахунків. Відкрита архітектура додатку у поєднанні з підтримкою тех-

нологій NET і XML дозволяють легко інтегрувати Mathcad практично в будь-які ІТ-структури і інженерні застосування. Є можливість створення електронних книг (e-Book). За допомогою Mathcad інженери можуть документувати всі обчислення в процесі їх проведення.

Запитання для самоконтролю

1. Які системи автоматичного проєктування вам відомі?
2. Що таке корпоративні програмні пакети, їх призначення?
3. Як ви розумієте, що таке спеціалізовані програмні продукти?
4. Які пакети спеціального (галузевого) призначення ви знаєте?
5. Призначення системи автоматизованого проєктування електроніки P-CAD.
6. Призначення пакету комп'ютерних програм ORCAD.
7. Призначення пакету Electric VLSI Design System.
8. Які пакети універсального призначення ви знаєте?
9. Пакет LABVIEW, його призначення.
10. Пакет AUTOCAD, його призначення.
11. Що таке системи комп'ютерної математики (СКМ), їх призначення?
12. На які класи поділяються сучасні СКМ?
13. Які сучасні СКМ вам відомі?
14. Які математичні моделі для розв'язування багатьох наукових та виробничих задач ви знаєте?
15. Що таке похибка чисельних методів, з чим вона пов'язана, коли вона виникає?
16. Які чисельні методи ви знаєте, їх призначення?
17. Призначення програмного пакету MAPLE.
18. Призначення програмного пакету MATLAB.
19. Призначення програмного пакету MATHCAD.

ТЕМА 2

ОСНОВИ ТЕХНОЛОГІЇ РОЗРОБЛЕННЯ ПРОГРАМНОГО ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ

Зміст теми:

- 2.1 Сучасний стан сфери розроблення програмних засобів
- 2.2 Перспективи розвитку інформаційних технологій
- 2.3 Структурний та об'єктно-орієнтований принципи розроблення програмного забезпечення
  - 2.3.1 Непроцедурні парадигми
  - 2.3.2 Структурне програмування
  - 2.3.3 Об'єктно-орієнтоване програмування

2.1 Сучасний стан сфери розроблення програмних засобів

У даний час в усі сфери діяльності людини широко впроваджуються інформаційні технології. Процес зростання інтересу до ІТ-сфери призводить до розроблення величезної кількості програмних засобів різного функціонального призначення, обсяг і складність яких постійно зростають

У зв'язку з цим з кожним роком деякі методології розроблення програмного забезпечення (ПЗ), які застосовувалися на початкових етапах розвитку комп'ютерних та інформаційних технологій, втрачають свої позиції. Це відбувається через те, що вони не дозволяють отримати ПЗ необхідного рівня якості за заданий проміжок часу при обмежених ресурсах (фінансових, людських, технічних, тощо) і може бути пов'язано з багатьма причинами, наприклад:

- по-перше, інтуїтивний підхід до розроблення ПЗ, заснований на знаннях, уміннях і талантах окремих програмістів-одинаків, не дозволяє розробляти складні ПЗ і суперечить принципам їх колективного розроблення;
- по-друге, використання колективних методів розроблення вимагає структурованого підходу до понять життєвого циклу (ЖЦ) і моделі життєвого

циклу програмного забезпечення. В іншому випадку виникають істотні ризики не довести проєкт до завершення або не одержати продукт задовільної якості;

- по-третє, використовувані методології розроблення ПЗ із зростанням їх складності і критичності перестають задовольняти цілям і завданням, які стоять перед їх розробниками;

- по-четверте, зростання складності та обсягу розроблюваних ПЗ автоматично призводить до появи досить складних у застосуванні методологій аналізу, проєктування і подальших етапів розроблення. Використання таких методологій стає неможливим без застосування інструментальних засобів підтримки.

Вищеназвані причини найчастіше призводять до незадовільних результатів виконання проєктів.

Усі ці причини провалу розроблення ПЗ призвели до того, що в останні десятиліття у всьому світі провідними фахівцями в області теорії і практики розроблення програмного забезпечення активно виконуються роботи з удосконалення підходів до розроблення ПЗ. Ці роботи ведуться в різних напрямках. Основними з них є наступні:

- **Стандартизація життєвого циклу програмних засобів.** У даний час розробляється і постійно оновлюється велика кількість міжнародних і національних стандартів, присвячених різним аспектам ЖЦ ПЗ.

- **Структуризація моделей життєвого циклу програмних засобів.** З 80-х р ХХ століття ведуться роботи з удосконалення стратегій розроблення ПЗ і створення моделей ЖЦ, що реалізують дані стратегії. У даний час широко використовуються три базові стратегії розроблення ПЗ (хоча існує їх значно більше): каскадна, інкрементна, еволюційна. Розроблена велика кількість моделей ЖЦ, що реалізують дані стратегії.

- **Розроблення методів вибору моделей життєвого циклу.** До теперішнього моменту розроблений ряд методик і процедур вибору моделей ЖЦ, виходячи з умов і характеристик конкретного проєкту.

- **Створення методологій аналізу та проєктування програмних засобів.** У даний час створена велика кількість методологій, спрямованих у першу чергу на початкові етапи процесу розроблення ПЗ, а саме: аналіз предметної області, розроблення вимог, проєктування системи та ПЗ.

- **Удосконалення інструментальних засобів підтримки сучасних методологій розроблення програмних засобів і систем.** З 80-х років ХХ ст. бурхливо розвиваються CASE-засоби (*англ. Computer-Aided Software Engineering, засоби автоматизації процесу розроблення ПЗ*), призначені для автоматизації процесів ЖЦ ПЗ і систем. До теперішнього часу багатьма компаніями розроблені лінійки CASE-засобів, що підтримують практично весь ЖЦ ПЗ і систем.

- **Управління якістю розроблюваних програмних засобів.** Основу управління якістю становить оцінка якості ПЗ.

Ряд провідних світових компаній, які займаються інформаційними технологіями, щороку роблять прогнози щодо перспективних напрямків розвитку програмних засобів і систем.

2.2 Перспективи розвитку інформаційних технологій

Швидка зміна параметрів сучасного зовнішнього середовища призводить до збільшення обсягів і швидкості поширення інформації, тому для успішного ведення бізнесу необхідно скорочувати час прийняття рішень, що потребує збільшення швидкості передачі і обробки інформації за рахунок використання нових інформаційних технологій. Аналіз тенденцій і закономірностей розвитку інформаційних процесів у сфері бізнесу підтверджує висновок про високі темпи інформатизації, як процесів управління, так і процесів виробництва товарів і надання послуг.

У 2020 році International Data Corporation (IDC, міжнародна дослідницька і консалтингова компанія) та Gartner (міжнародна дослідницька і консалтингова компанія) у своїх звітах зазначили наступні перспективні напрямки розвитку інформаційних технологій:

1. Прискорений перехід до хмарних технологій. ІТ-директори (Information Technology, інформаційні технології) повинні просувати перехід до хмарних ІТ-моделей, щоб залишатися конкурентоспроможними. У 2024 році 80% підприємств стануть удвічі швидше переходити на хмарну інфраструктуру і додатки, ніж раніше.

2. Периферійні обчислення стають пріоритетними. Edge Computing – технологічна парадигма, що означає перенесення обчислювальних ресурсів фізично ближче до кінцевих пристроїв. Периферійні обчислення і хмара пов’язані симбіотичними відносинами. Вони вирішують різні набори проблем, але прекрасно доповнюють один одного. Це, в свою чергу, відкриває безліч можливостей для компаній (організацій). Технологічні експерти та ІТ-керівники очікують, що периферійні обчислення поліпшать існуючі процеси, а також стимулюватимуть нові операційні моделі та види діяльності.

3. Перехід до автономних ІТ-операцій. До 2025 року всі нові проекти в області ІТ та автоматизації використовуватимуть хмарну екосистему в якості базової структури, яка розширює можливості управління ресурсами і аналітики в реальному часі. Для цього компанії повинні інтегрувати аналітику на основі штучного інтелекту і машинного навчання, впроваджувати автоматизацію і автономну інфраструктуру.

4. Інтернет поведінки. Аналітики Gartner вперше ввели термін «інтернет поведінки» – це технології для моніторингу поведінкових явищ і управління даними, які на них впливають. Сюди входять розпізнавання осіб, відстеження місця розташування і Big Data. Gartner прогнозує, що до кінця 2025 року понад половина населення світу буде задіяно хоча б в одній програмі Інтернету поведінки.

5. Технологія комірчастої мережі в кібербезпеці. Комірчаста топологія мережі – це побудована на принципі осередків топологія, у якій робочі станції мережі поєднуються одна з одною та здатні приймати на себе роль комутаторів для інших учасників мережі. Подібна організація мережі є доволі складною в налаштуванні, але натомість реалізовує високу відмовостійкість. Як правило, вузли мережі з такою топологією з’єднуються за принципом «кожен вузол з кожним сусі-

днім вузлом». Таким чином, велика кількість вузлових зв'язків забезпечує широкі можливості з вибору маршруту всередині мережі, а отже, обрив одного з'єднання не призведе до порушення функціонування мережі в цілому. Gartner прогнозує, що до 2025 року комерційна мережа кібербезпеки буде підтримувати більше половини запитів на управління цифровими правами.

6. Гіперавтоматизація. Аналітики відзначають величезний попит на автоматизацію повторюваних ручних процесів і завдань. При цьому компанії будуть переходити від автоматизації окремих завдань до автоматизації процесів з декількома завданнями, а також до функціональної автоматизації декількох процесів і навіть до автоматизації на рівні бізнес-екосистеми.

7. Проєктування систем штучного інтелекту. Згідно з дослідженням Gartner, тільки 53% проєктів штучного інтелекту проходять шлях від прототипів до виробництва. Тому ще одним трендом стане забезпечення надійної структури, яка створить основу для проєктування, масштабування і переходу нових систем штучного інтелекту у виробництво.

2.3 Структурний та об'єктно-орієнтований принципи розроблення програмного забезпечення

Основним предметом технологій розроблення ПЗ було і залишається питання підвищення низької продуктивності програмування. Технології розроблення ПЗ знаходяться в центрі уваги провідних програмістів починаючи з кінця 60-х років, коли відбувалася так звана «перша революція в програмуванні». На даний момент у технології розроблення ПЗ інвестовані величезні ресурси, є значні досягнення, але проблема низької продуктивності праці все ще далека від остаточного вирішення. Підтвердженням цьому служить кількість та різноманітність парадигм програмування, які постійно виникають, але не витісняють одна одну з часом.

Парадигма програмування – це набір ідей і понять, які визначають стиль написання програм, підхід до програмування. Існує безліч різних парадигм, але

найчастіше використовуються *імперативна і декларативна*, практично протилежні одна одній.

У *імперативній* (англ. Imperative – наказ) парадигмі розробник пише для комп'ютера інструкції, яким той слідує. Тобто програміст каже, що потрібно зробити і в якому порядку, а комп'ютер виконує накази.

Відмітна риса імперативної парадигми – поняття стану комп'ютера або програми.

Стан – це сукупність всіх даних в певний момент часу: змінних, масивів, лічильників і так далі.

До імперативної парадигми відносяться такі види програмування:

- процедурне;
- структурне;
- аспектно-орієнтоване;
- об'єктно-орієнтоване та інші.

Декларативне програмування – це обгортка для імперативного. Комп'ютер не може ось так просто зрозуміти, чого хоче програміст, тому для нього потрібно написати конкретні інструкції, що і в якому порядку робити.

Коли ви пишете запит в SQL, його виконання відбувається по заздалегідь описаним інструкціям. Тому нам потрібно імперативне програмування, щоб змусити працювати декларативне.

Декларативне програмування не підходить для задач, для вирішення яких важливо мати доступ до стану програми – наприклад, якщо потрібно перевірити, чи натиснута кнопка або поставлена галочка в чекбокс.

У декларативному програмуванні можна відстежити ні сам стан, ні його зміна, тому не вийде вказати, що має відбуватися у відповідь на дії користувача.

Імперативне програмування дає більше свободи, тому його частіше використовують в творчих областях, особливо там, де важливий порядок виконуваних дій.

Отже, **парадигма програмування** – це набір основоположних принципів, які служать методичною основою для конкретних технологій та інструментальних засобів програмування.

У даний час широку популярність набули два базові принципи (парадигми) розроблення ПЗ: *модульний і об'єктно-орієнтований*.

Розроблення модульного ПЗ ґрунтується на використанні структурних методів проєктування, метою яких є декомпозиція (розбиття, поділ) за деякими правилами проєктованого ПЗ на структурні компоненти, кожен з яких виконує окреме завдання.

Об'єктно-орієнтоване розроблення базується на застосуванні об'єктних методів, до яких відносяться методології об'єктно-орієнтованого аналізу, проєктування і програмування. Під об'єктом в програмуванні розуміється віртуальна сутність, яку можна описати за допомогою її стану (властивостей) та поведінки.

2.3.1 Непроцедурні парадигми

Парадигми програмування у деякій мірі створені завдяки моделям обчислення.

Модель обчислення – це формальний опис алгоритму, що використовується при обчисленні.

Однією з класичних моделей обчислення є машина Тьюринга, яка складається з пам'яті і процесора. Для даної моделі характерно, що потенційно нескінченна пам'ять розподілена на окремі комірки, в яких можуть бути записані символи кінцевого алфавіту. Машина працює дискретно і завжди знаходиться в одному стані з певного обмеженого їх набору. За один крок машина виконує одну команду, яка визначається поточним станом і символом в поточній комірці. Виконання команди полягає в записі нового символу в поточну комірку, його переміщенні до іншої комірки і зміні стану.

Ця проста модель обчислення відображена в найбільш поширеній архітектурі комп'ютерів, яка називається архітектурою фон Неймана. За такої архітектури комп'ютер має адресовану пам'ять, що складається з окремих комірок, а також

процесор, який дискретно виконує команди для взаємодії з комірками пам'яті. Як правило, одна команда працює з однією коміркою, тобто процесор в кожен момент часу може або зчитувати інструкцію/дані з пам'яті, або записувати одиницю даних у пам'ять. Одночасно ці обидві дії виконуватися не можуть, оскільки інструкції і дані використовують один і той же потік.

У всіх поширених системах програмування є два фундаментальних поняття, які диктуються архітектурою машини – це поняття змінної, яка має ім'я і може змінювати значення (абстракція комірок адресованої пам'яті) і поняття управління (абстракція дискретного послідовного процесора), тобто послідовності виконання команд програми, яка визначається програмістом. Програмування, в якому використовуються обидва цих ключових поняття, називається процедурним програмуванням. Програмування, в якому одне або обидва поняття не використовується, називається *непроцедурним*.

Використання тільки процедурного програмування на сьогодні не є обов'язковим, тому що існують (та іноді з'являються нові) різноманітні парадигми непроцедурного програмування, які засновані на інших моделях обчислення, ніж машина Тьюринга, а також орієнтовані на іншу архітектуру комп'ютера, ніж класична архітектура фон Неймана.

Наприклад, *логічне програмування* – це один з підходів, в якому в якості мови високого рівня використовується логіка предикатів першого порядку в формі фраз Хорна. Мови логічного програмування є мовами більш високого рівня, ніж алгоритмічні (наприклад, Pascal, C) і функціональні (Лісп, CLOS). Найбільшого поширення отримала реалізація логічного програмування, яка відома під назвою Prolog. У логічній програмі немає явного управління, а також присутнє неявне присвоювання, яке зводиться до запам'ятовування уніфікованих підстановок.

Програмування, в якому використовується явне поняття управління, називається *імперативним*. На противагу йому логічне програмування є *декларативним*, тобто описує загальну мету, яку необхідно досягти, але не методи її досягнення.

Іншим варіантом непроцедурного підходу є функціональне програмування. Воно тісно пов'язане з λ -обчисленням Черча. Функціональна програма є композицією функціоналів (тобто функцій, аргументами і результатами яких можуть бути функціонали). У функціональній програмі немає ні явного управління, ні явних змінних, отже, немає і явного присвоювання.

Дуже часто практична реалізація непроцедурного програмування є простішою, зрозумілішою, більш зручною у використанні, ніж процедурні системи, та не завжди вимагає від програміста володіння специфічним математичним апаратом. Оскільки непроцедурні програми менше орієнтовані на класичну архітектуру комп'ютера, їх реалізація виявляється менш ефективною на звичайних комп'ютерах. Проте в промислових масштабах існують та застосовуються комп'ютери з нетрадиційною архітектурою, для яких непроцедурне програмування виявляється більш природним, продуктивним і ефективним.

Перераховані парадигми непроцедурного програмування порівняно не часто застосовуються при вирішенні завдань розроблення вертикальних додатків та інформаційних систем, тому в даному підручнику розглядатиметься виключно імперативний підхід до програмування.

2.3.2 Структурне програмування

Історично однією з перших парадигм прийнято вважати структурне програмування. Едсгером Дейкстрою була виявлена зворотна залежність між часткою операторів безумовного переходу *go to* і якістю ПЗ. Це призвело до бурхливого розвитку концепції структурного програмування. Дану концепцію можна розуміти як «програмування без *go to*».

Відмова від використання оператора безумовного переходу *go to* призвела до формування нового бачення структури програми: «будь-яка структура управління може бути функціонально еквівалентно вираженою суперпозицією послідовного виконання, розгалуження за умовою і циклу з передумовою» (рис. 2.1).

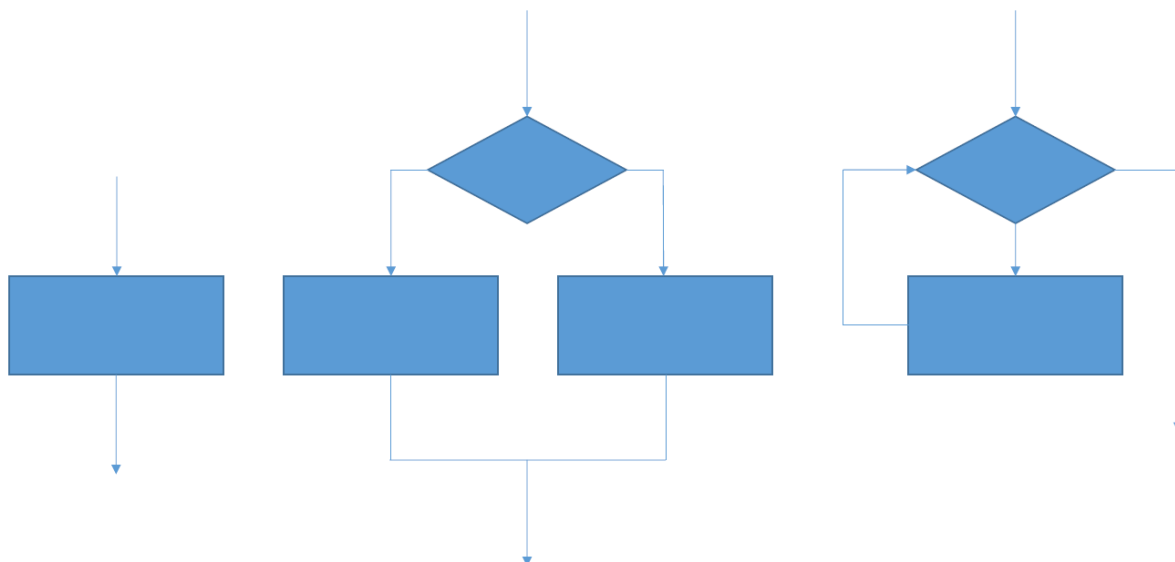

Рисунок 2.1 – Базові структури керування без «go to»

Кожна з перелічених вище базових структур має властивість «один вхід – один вихід». Дана властивість зберігається при будь-якій лінійній комбінації двох базових структур. Наявність цієї властивості корисна тим, що вона дозволяє встановити просту відповідність між динамікою виконання програми та її статичним текстом.

Таким чином, програмування без оператора *go to* дозволяє частково вирішити протиріччя між статикою і динамікою в ПЗ. При цьому синтаксичні конструкції різного роду (наприклад, *switch*, *repeat*, *for next*, *for each* та інші) не змінюють суті справи, тому що принцип один вхід – один вихід зберігається. Це означає, що відсутність або наявність структур управління в мові майже не впливає на програмування, бо необхідно та достатньо мати відповідні процедури з процедурними параметрами.

Відсутність або наявність обмежених операторів переходу (наприклад, *break*, *exit*, тощо) також не змінює суті справи з тієї ж причини. Обмежені переходи є корисними, тому що дозволяють писати більш короткі та ефективні програми такого ж ступеню структурованості.

Наявність ієрархічної структури вкладеності (наприклад, вкладені цикли *for*) також дозволяє частково вирішити інше протиріччя, а саме: послідовне розгортання структури вкладеності забезпечує декомпозицію загального завдання на

окремі підзадачі і, таким чином, на кожному кроці обмежує комбінаторну складність. Це називається програмуванням методом покрокового уточнення або ітераційним методом.

Практично усі системи програмування підтримують поняття модуля – завершеного блоку кода, який має чітке функціональне призначення і може знаходитися в окремому програмному файлі. У різних системах програмування поняття «модуль» може визначатися по-іншому: функція, клас, підпрограма, бібліотека, набір бібліотек, тощо. Проте суть цього поняття залишається однією й тією ж: модульність є засобом подолання кількісних обмежень.

Як правило, модульна структура допускає зв'язок між окремими модулями або їх вкладення. Також допускається їх одночасне використання. Така декомпозиція призводить до того, що «в добре структурованій програмі текст кожного модуля займає одну сторінку» (Е. Дейкстра). Таким чином, модуль – не програмування є безпосередньою реалізацією принципу «розділяй і володарюй» у програмуванні.

Треба також зазначити, що в системах програмування крім безпосередньої структуризації тексту програми на модулі реалізується ще безліч додаткових функцій: інкрементальна компіляція, скорочення обсягу коду, інкапсуляція даних, обмеження областей дії, тощо.

Структурне програмування поклало основу для декількох підходів до розроблення ПЗ. Розглянемо їх більш детально.

Програмування «зверху-вниз» (рис. 2.2) – це узагальнююча назва для модульного програмування без використання оператора *go to* методом покрокового уточнення. Англійська назва – Top-down approach – більш точно пояснює даний підхід: проектування і реалізація (кодування) програми є двома фазами одного процесу, які нерозривно пов'язані. При цьому проектування є первинним процесом, а реалізація – вторинним.

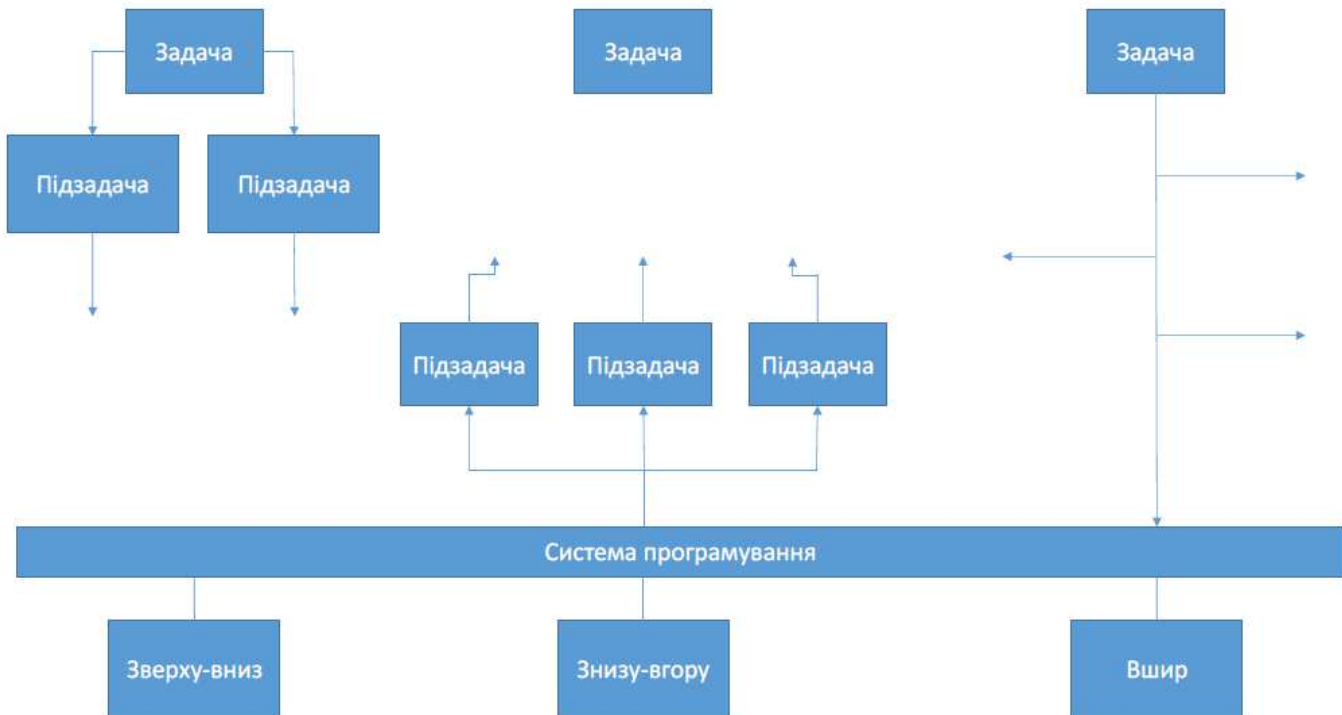

Рисунок 2.2 – Схеми різних підходів до процесу розроблення

При програмуванні «зверху-вниз» процес програмування полягає в наступному: проводиться декомпозиція вихідної задачі на підзадачі до тих пір, поки підзадача не стане настільки простою, що її реалізація стає очевидною.

Аналогом програмування «зверху-вниз» є програмування «знизу-вгору» (рис. 2.2). При такому підході рівень структурних елементів мови програмування (функцій, методів, класів, компонентів, тощо) підвищується до тих пір, поки він не стане настільки високим і близьким до вихідної задачі, що її реалізація стане очевидною.

Обидва методи мають очевидні переваги, але мають і недоліки: при програмуванні «зверху-вниз» налагодження можливе лише після закінчення всього проєктування, при програмуванні «знизу-вгору» є великий ризик створення непотрібних модулів, які не будуть використані для формування готового ПЗ.

Існує й інший підхід до процесу розроблення в рамках структурної парадигми. Це – термін «програмування вшир». Даний підхід полягає в тому, що починаючи з самого першого кроку, створюється працездатна версія майбутньої програми, яка підтримується на всіх наступних етапах розроблення. Звичайно,

перша версія програми не може виконувати ніяких корисних функцій у межах предметної області (бізнес-логіки), але вона також не містить непотрібних функцій і готова для демонстрації у будь-який момент. Такий стиль вимагає проведення тестових випробувань усіх готових модулів при завершенні або зміні будь-якого модуля і не відтерміновує налагодження ПЗ на момент закінчення розроблення. Це вимагає додаткових трудовитрат, але сприятливо впливає на замовника.

Важливо підкреслити, що структурність програми реалізується програмістом, а не зумовлюється обраною системою (парадигмою) програмування. У будь-якій системі програмування будь-яку програму можна написати структурно або не структурно, як з використанням сумнівних операторів (наприклад, *go to*), а також інструментальних засобів (наприклад, ітераційного уточнення), так і повністю уникаючи їх.

2.3.3 Об'єктно-орієнтоване програмування

Парадигма об'єктно-орієнтованого програмування (ООП) – це найбільш популярна на даний момент парадигма, яка є розширенням згаданих вище підходів.

Програмування без використання оператора безумовного переходу *go to* задовільним чином вирішує проблему структурування управління. Однак, як відомо, програми визначаються зв'язками не тільки за управлінням, а й за даними. Необмежене присвоювання викликає стільки ж помилок, як і використання оператора *go to*, тому що створює ті ж проблеми: труднощі динамічного відстеження історії змінної і наявність занадто великої кількості змінних, які часто ототожнюються.

Для вирішення даної проблеми необхідно дотримуватися наступного принципу: для кожної змінної існує єдиний модуль, який має до неї доступ. Локалізація змінної в модулі не є рішенням, оскільки процедурне програмування не може обходитися без змінних, час життя яких виходить за межі часу активізації процедур їх обробки. Це означає, що потрібні змінні, які будуть доступними для

процедури, та які існують не тільки під час виклику цієї процедури. Глобальні ж змінні допускають необмежену кількість присвоєвань.

Саме тому центральною ідеєю парадигми ООП є інкапсуляція, тобто структурування програми на модулі особливого виду, які об'єднують дані і процедури їх обробки. При цьому внутрішні дані модуля не можуть бути оброблені інакше, крім як передбаченими для цього модуля процедурами. Крім основної ідеї інкапсуляції, в ООП прийнято вважати основними також поняття спадковості та поліморфізму.

Важливим елементом об'єктно-орієнтовної парадигми програмування є наступна ідея: клас, який теж є об'єктом, може мати методи (конструктори та деструктори), що дозволяють під час виконання програми динамічно створювати і знищувати екземпляри (об'єкти) даного класу. Об'єкти одного класу схожі між собою (наприклад, успадковують методи класу – функції, які описують поведінку об'єктів), але можуть мати відмінності (наприклад, різні значення властивостей).

Механізм динамічного створення екземплярів виявляється дуже корисним, а в деяких випадках незамінним, однак не завжди. Об'єктна орієнтованість є атрибутом стилю програмування, властивого конкретному програмісту, а не зумовлюється мовою або системою програмування. У будь-якій системі програмування, навіть в тій, де немає ніяких спеціальних засобів підтримки об'єктів і класів, можна використовувати принципи ООП, так само як і в сучасній об'єктно-орієнтованій системі ніхто не застрахований від недоцільного використання класичної процедурної парадигми.

З парадигмою ООП пов'язаний розвиток і практичне втілення важливої думки про нерозривний зв'язок проєктування і кодування. В уявленні людини реальний світ складається з певних об'єктів. Кодуванню завжди передують проєктування, найважливішою частиною якого є моделювання, тобто визначення в предметній області завдання об'єктів і зв'язків, які істотні для вирішення цього завдання. ООП дозволяє встановити пряму відповідність між програмними конструкціями і об'єктами реального світу через об'єкти моделі. Під час написання об'єктно-орієнтованої програми програміст витрачає основні зусилля на визначення складу

класів, їх методів і властивостей. Ця інформація є в чистому вигляді накладеною структурою, оскільки в виконуваному коді програми явно ніяк не відображається.

Об'єкти визначаються суб'єктивно, по волі програміста. Це визначення не є однозначним і може бути зроблено як більш-менш вдало, так і навпаки. Програмісти, які вміють вдало виділяти об'єкти та зв'язки, називаються системними аналітиками. У багатьох предметних областях, з метою зниження негативних наслідків невдалого аналізу, є готові модельні рішення, в яких акумульовано вдалих досвід попередніх розробок.

Запитання для самоконтролю

1. Які основні причини не виконання проєктів з розроблення програмного забезпечення?
2. Які існують тренди та перспективи розвитку ІТ-сфери?
3. Що таке парадигма програмування? Які парадигми існують сьогодні?
4. Що таке модель обчислення? Що таке машина Тьюринга?
5. Чим відрізняються процедурні та непроцедурні парадигми?
6. Яка різниця між імперативним та декларативним програмуванням?
7. У чому полягає основна ідея структурного програмування?
8. Чим об'єктно-орієнтоване програмування відрізняється від структурного?
9. Що таке об'єкт, екземпляр класу, поле, метод?

ТЕМА 3

ЖИТТЄВИЙ ЦИКЛ ПРОГРАМНОГО ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ

Зміст теми:

- 3.1 Основні процеси життєвого циклу
- 3.2 Стратегії розроблення програмного забезпечення
- 3.3 Моделі життєвого циклу
- 3.4 Гнучке розроблення програмного забезпечення

3.1 Основні процеси життєвого циклу

У програмного забезпечення, як і у будь-якого живого організму, є свій життєвий цикл (ЖЦ). Під **життєвим циклом** програмного засобу або системи мається на увазі сукупність процесів, робіт і завдань, що включає в себе розроблення, експлуатацію та супровід програмного засобу або системи і охоплює їхнє життя від формулювання концепції до виходу з обігу. ЖЦ ПЗ складається з ряду процесів. Кожен процес ЖЦ розділений на визначений набір робіт, а кожна окрема робота розділена на набір завдань. Процеси ЖЦ ПЗ діляться на три групи (рис. 3.1):

- основні;
- допоміжні;
- організаційні.

Основні процеси життєвого циклу – це процеси, якими управляють основні сторони, які приймають участь у ЖЦ ПЗ. Основними сторонами є: замовник, розробник, постачальник, оператор і персонал супроводу програмних продуктів (ПП). До основних можна віднести наступних п'ять процесів:

- замовлення;
- розроблення;
- експлуатація;
- поставка;
- супровід.

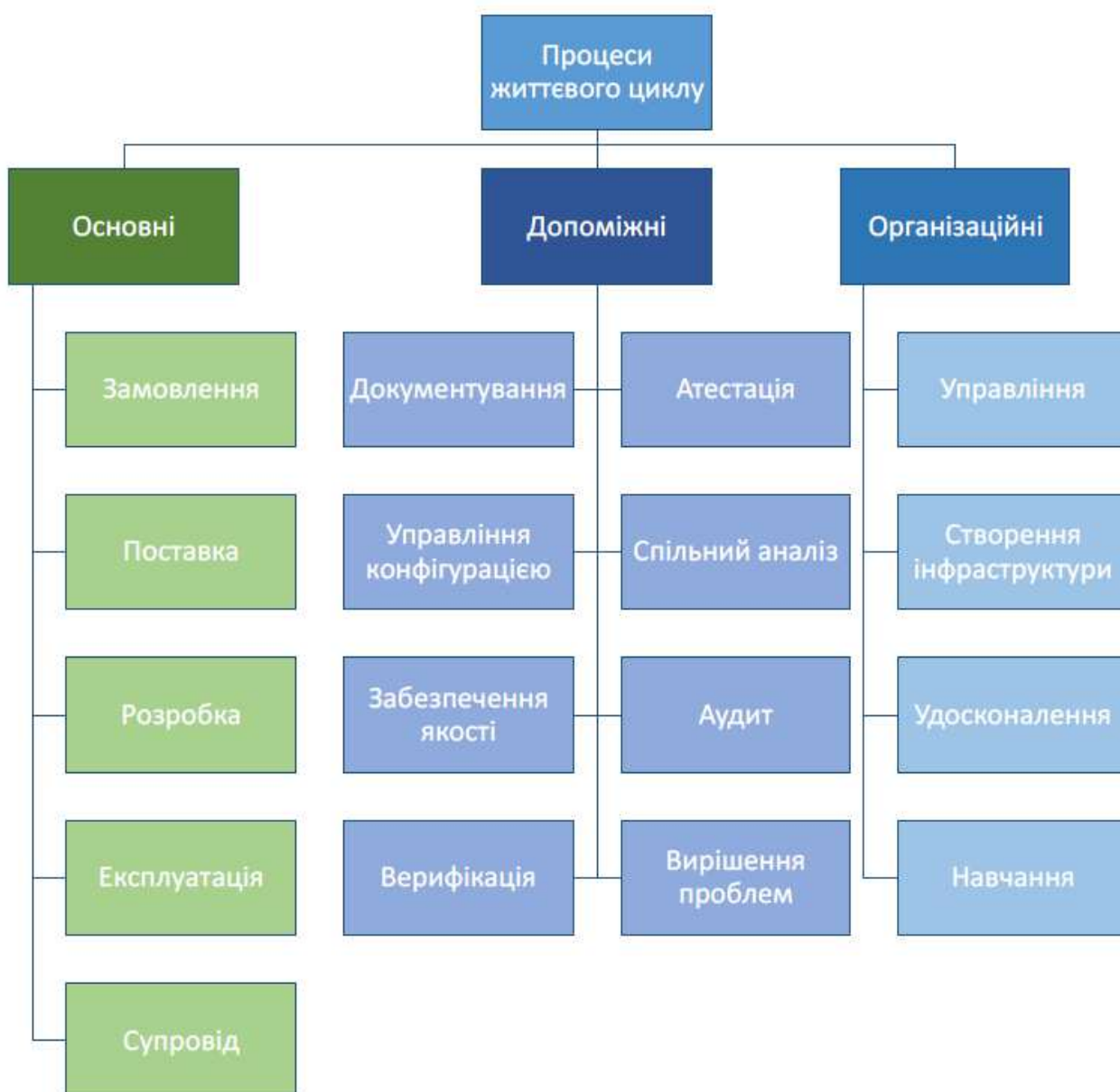

Рисунок 3.1 – Процеси життєвого циклу

Процес **замовлення** визначає роботи і завдання замовника. Він складається з визначення вимог замовника до системи або ПП (визначення елементів бізнес-логіки), підготовки і випуску заявки на підряд, вибору постачальника і управління процесами замовлення та приймання системи або ПП.

Процес **постачання** визначає роботи і завдання постачальника. Даний процес починається з рішення про підготовку пропозиції у відповідь на заявку на підряд від замовника, або з підписання договору з замовником на поставку системи чи ПП. Далі визначаються необхідні для управління і забезпечення проекту процедури та ресурси, включаючи розроблення проектних планів і їх виконання.

Процес **розроблення** складається з робіт і завдань, які виконуються розробником. Даний процес в загальному випадку може містити близько тринадцяти робіт:

- 1) підготовка процесу розроблення;
- 2) аналіз вимог до системи;
- 3) проектування системної архітектури;
- 4) аналіз вимог до програмних засобів;
- 5) проектування програмної архітектури;
- 6) технічне проектування програмних засобів;
- 7) програмування і тестування програмних засобів;
- 8) складання програмних засобів;
- 9) кваліфікаційні випробування програмних засобів;
- 10) складання системи;
- 11) кваліфікаційні випробування системи;
- 12) введення в дію програмних засобів;
- 13) забезпечення приймання програмних засобів.

При виконанні роботи 1 «Підготовка процесу розроблення» обирається модель ЖЦ ПЗ або системи, в яку структуруються процеси, роботи і завдання. Також обираються і адаптуються стандарти, методи, інструментальні засоби розроблення, мови програмування і формується план проведення робіт процесу розроблення.

При виконанні роботи 2 «Аналіз вимог до системи» аналізується область застосування системи. На підставі результатів аналізу предметної області визначаються вимоги до неї, а також виконується оцінка розроблених вимог.

При виконанні роботи 3 «Проектування системної архітектури» визначається загальна архітектура системи. Здійснюється розподіл вимог до системи між об'єктами технічних і програмних засобів архітектури і ручними операціями. Проводиться подальше уточнення вимог, здійснюється оцінка архітектури системи та вимог до об'єктів архітектури.

При виконанні роботи 4 «Аналіз вимог до програмних засобів» аналізується призначення ПЗ. Виходячи з результатів аналізу визначаються і уточнюються вимоги та проводиться їх оцінка.

При виконанні роботи 5 «Проектування програмної архітектури» розробляється ескізний проект ПЗ. Вимоги перетворюються в архітектуру ПЗ, розподіляються між його компонентами і уточнюються далі. Проводиться оцінка результатів ескізного проектування.

При виконанні роботи 6 «Технічне проектування програмних засобів» здійснюється детальне проектування ПЗ. Компоненти проектуються до рівня їх подання у вигляді набору програмних модулів, складність яких повинна забезпечити можливість їх безпосереднього кодування в наступній роботі (роботі 7). Проводиться розподіл технічних вимог до компонентів між програмними модулями, подальше уточнення вимог та оцінювання технічного проекту.

При виконанні роботи 7 «Програмування та тестування програмних засобів» проводиться кодування і тестування програмних модулів, а також оцінювання результатів.

При виконанні роботи 8 «Складання програмних засобів» здійснюється складання програмних модулів і компонентів в кінцеве ПЗ, тестування проміжних і кінцевих результатів складання, а також виконується оцінка результатів побудови та тестування.

При виконанні роботи 9 «Кваліфікаційні випробування програмних засобів» проводяться кваліфікаційні випробування ПЗ у змодельованому середовищі зі змодельованими вихідними даними. Оцінюються результати випробувань, а також, при необхідності, проводиться доопрацювання розроблюваного ПЗ.

При виконанні роботи 10 «Складання системи» здійснюється складання об'єктів програмної та технічної конфігурації, ручних операцій, підсистем в єдину систему. Проводяться випробування складеної системи та її оцінка.

При виконанні роботи 11 «Кваліфікаційні випробування системи» проводяться кваліфікаційні випробування зібраної системи в змодельованому середо-

вищі зі змодельованими вихідними даними. За результатами випробувань виконується оцінка системи і при необхідності її доопрацювання.

У наведеній послідовності можна виділити два види робіт: системні та програмні. Системні роботи починають і завершують процес розроблення. До них відносяться роботи з номерами 2, 3, 10, 11. Роботи процесу розроблення з 4-ї (аналіз вимог до програмних засобів) по 9-у (кваліфікаційні випробування програмних засобів) представляють собою програмні роботи. Вони виконуються над програмними засобами, виділеними з системи.

Таким чином, системні роботи є розширенням сукупності програмних робіт.

При виконанні роботи 12 «Уведення в дію програмних засобів» ПЗ вводиться в дію в середовищі експлуатації.

При виконанні роботи 13 «Забезпечення приймання програмних засобів» забезпечується проведення замовником приймальних випробувань, після чого готовий ПП поставляється замовнику.

Процес **експлуатації** визначає роботи і завдання оператора. Даний процес включає експлуатацію ПП і підтримку користувачів у процесі експлуатації.

Процес **супроводу** визначає роботи і завдання персоналу супроводу і реалізується при розширенні функціональних можливостей ПП. Призначенням процесу є зміна існуючого ПП при збереженні його цілісності. Даний процес також охоплює питання зняття ПП з експлуатації.

Допоміжні процеси життєвого циклу – це процеси, які є цілеспрямованими складовими частинами інших процесів і призначені для забезпечення успішної реалізації і якості виконання програмного проекту. До допоміжних процесів можна віднести вісім наступних процесів

- документування;
- забезпечення якості;
- управління конфігурацією;
- верифікація;
- спільний аналіз;
- атестація;

- аудит;
- вирішення проблем.

Допоміжні процеси викликаються іншими процесами ЖЦ ПЗ.

Процес **документування** призначений для формалізованого опису створеної в процесі ЖЦ інформації. Він включає планування, проектування, розроблення, випуск, редагування, поширення та супровід документів по ПП.

Процес **управління конфігурацією** призначений для визначення стану (базової лінії) програмних об'єктів в системі, управління їх змінами і випуском.

Процес **забезпечення якості** призначений для забезпечення гарантій того, що ПП і процеси в ЖЦ проекту відповідають розробленим вимогам і планам.

Процес **верифікації** призначений для визначення відповідності функціонування ПП реалізованим в попередніх роботах вимогам і умовам. У процесі розроблення верифікація пов'язана з експертизою результатів конкретної роботи з метою визначення їх відповідності встановленим на вході даної роботи вимогам

Процес **атестації** призначений для визначення повноти відповідності встановлених вимог створеної системи або ПП їх прямому функціональному призначенню. У процесі розроблення ПЗ атестація пов'язана з експертизою проміжного або кінцевого продукту з метою визначення його відповідності по-требам користувача (тобто вихідним вимогам до проекту).

Процес **спільного аналізу** призначений для оцінки стану і результатів робіт за проектом у цілому. Даний процес може виконуватися двома сторонами, які беруть участь у договорі, коли одна сторона перевіряє (аналізує) іншу.

Процес **аудиту** призначений для визначення відповідності вимогам, планам та умовам договору. Аналогічно до попереднього випадку, даний процес може виконуватися двома сторонами, які беруть участь у договорі.

Процес **рішення проблем** призначений для аналізу і вирішення проблем, включаючи знайдені невідповідності, які виявлені в ході розроблення, експлуатації, супроводу або інших процесів.

Організаційні процеси ЖЦ – це процеси, призначені для створення (та їх подальшого вдосконалення) організаційних структур, що охоплюють процеси ЖЦ

і відповідний персонал. До організаційних можна віднести чотири наступних процеси:

- управління;
- удосконалення;
- створення інфраструктури;
- навчання.

Процес **управління** складається з загальних робіт і завдань, які можуть бути використані стороною, яка управляє відповідним процесом. У даному процесі розробляються плани виконання процесів ЖЦ ПЗ, здійснюється управління і поточний нагляд за ходом процесів ЖЦ, забезпечується управління оцінкою планів, ПП, робіт і завдань.

Процес **створення** інфраструктури призначений для створення і супроводу інфраструктури, необхідної для будь-якого іншого процесу. Інфраструктура містить технічні та програмні засоби, інструментальні засоби, стандарти, методи і умови для розроблення, експлуатації або супроводу.

Процес **удосконалення** призначений для створення, оцінки, поліпшення, вимірювання та контролю будь-якого процесу ЖЦ ПЗ.

Процес **навчання** є процесом забезпечення навчання персоналу розробці, супроводу або експлуатації ПП.

Процес ЖЦ будь-якої системи або ПП може бути описаний за допомогою моделі ЖЦ.

Модель життєвого циклу – це сукупність процесів, робіт і завдань ЖЦ, що відображає їх взаємозв'язки та послідовність виконання. Моделі можуть використовуватися як глобально (для всього проекту), так і локально (для окремого етапу проекту, який виконується в межах іншої моделі ЖЦ). Кожна модель ЖЦ залежить від певних умов конкретного ПП і включає в себе поділ на стадії (етапи) з визначенням відповідних результатів та ключові події (точки завершення робіт та прийняття рішень).

Під стадіями будемо розуміти обмежену в часі частину процесу створення ПЗ, яка закінчується відповідним результатом (документація, моделі, тощо), який

визначається висунутими вимогами. Різні компанії-розробники можуть використовувати різноманітні стадії, але кожна стадія реалізується з належним аналізом інформації (наприклад, з попередніх етапів) та ретельним прийняттям рішень щодо подальшого курсу процесу розроблення ПП для забезпечення його задовільної якості.

Враховуючи вищесказане, можна зробити висновок, що існують тісні взаємозв'язки між моделлю ЖЦ, використовуваними стратегіями розроблення ПЗ, технологіями розроблення і рівнем якості розробленого ПП.

3.2 Стратегії розроблення програмного забезпечення

На початковому етапі розвитку обчислювальної техніки ПЗ розроблялися за принципом «кодування-усунення помилок». Модель такого процесу розроблення ПЗ ілюструє рис. 3.2.

Вибір тієї чи іншої стратегії розроблення визначається характеристиками:

- проекту;
- команди розробників;
- вимог до продукту;
- команди користувачів.

Рисунок 3.2 - Застаріла модель розроблення ПЗ

Кожна зі стратегій має як переваги, так і недоліки, які визначаються правильністю вибору даної стратегії для реалізації конкретного проекту. Слід підкреслити, що одні й ті ж властивості стратегії можуть проявляти себе як переваги при правильному виборі стратегії, так і як її недоліки, якщо стратегія обрана неправильно.

Каскадна стратегія являє собою одноразовий прохід етапів розроблення та базується на повному визначенні всіх вимог щодо розроблюваного ПЗ або системи на початку процесу розроблення. Кожен наступний етап розроблення починається після завершення попереднього етапу і повернутися до вже виконаних етапів найчастіше неможливо. Проміжні версії розроблюваного ПП не поставляються замовнику чи кінцевим користувачам.

Основними представниками моделей, які реалізують каскадну стратегію, є waterfall і V-образна моделі. Дані моделі будуть розглянуті пізніше.

Основними перевагами каскадної стратегії, які проявляються при розробці відповідного їй проекту, є:

- 1) стабільність визначених вимог протягом ЖЦ ПЗ;
- 2) простота планування та управління проектом;
- 3) простота застосування стратегії, яка проявляється у необхідності тільки одного проходу етапів розроблення;
- 4) доступність для розуміння замовниками.

До основних недоліків каскадної стратегії, що проявляється при її використанні в проекті, який їй не відповідає, слід віднести:

1) лінійність структури процесу розроблення; в умовах сьогодення найчастіше розробляються дуже великі та складні проекти, для яких одноразове виконання кожної стадії процесу розроблення є недоцільним; повернення до попередніх кроків для вирішення поточних проблем призводить до порушення графіка робіт і збільшення фінансових витрат;

2) складність повного формулювання вимог на початку процесу розроблення і неможливість їх динамічної зміни протягом ЖЦ;

3) недостатня участь користувача в процесі розроблення ПЗ – тільки на самому початку (при визначенні вимог) і в кінці (під час приймальних випробувань); це призводить до неможливості попередньої оцінки користувачем якості ПП;

4) непридатність проміжних продуктів для використання.

Області застосування каскадної стратегії визначаються її перевагами і обмежені її недоліками. Використання даної стратегії найбільш ефективно в наступних випадках:

- 1) при виконанні великих проектів в якості складової частини моделей ЖЦ, що реалізують інші стратегії розроблення;
- 2) при розробці проектів невисокої складності, наприклад:
  - створення ПЗ або системи такого ж типу, які вже розроблялися в минулому даним виконавцем;
  - створення нової версії вже існуючого ПЗ або системи;
  - перенесення вже існуючого ПП на нову платформу.
- 3) при розробці проектів з чіткими, незмінними протягом ЖЦ вимогами і зрозумілою реалізацією.

Інкрементна стратегія являє собою багаторазовий прохід етапів розроблення із запланованим поліпшенням результату.

Дана стратегія вимагає визначення більшості вимог щодо розроблюваного ПЗ або системи на початку процесу розроблення, а уточнення початкових вимог реалізується поступово (у відповідності до плану) у послідовних циклах розроблення.

Результат кожного циклу називається **інкрементом**.

Перший інкремент реалізує лише базові функції ПЗ. У наступних інкрементах функціональні можливості ПЗ поступово розширюються, поки не буде реалізований весь набір правил бізнес-логіки. Відмінності між інкрементами сусідніх циклів у ході розроблення поступово зменшуються, а результат кожного циклу розроблення може поставлятися на ринок як чергова версія ПЗ або системи.

Особливістю інкрементної стратегії є велика кількість циклів розроблення з незначною тривалістю кожного окремого циклу і невеликих відмінностях між інкрементами сусідніх циклів. Наприклад, дана стратегія розроблення ПЗ і систем використовувалася в компанії Microsoft, де на кожен версію ПЗ розроблялося близько тисячі інкрементів, а час розроблення інкременту становив одну добу (наприклад, вдень інкремент розробляється, а вночі тестується). У ряді компаній

використовується тижневий період розроблення інкременту (найчастіше п'ять днів триває процес розроблення і ще два дні – тестування).

Інкрементна стратегія зазвичай заснована на об'єднанні елементів каскадної моделі і прототипування, яке дозволяє істотно скоротити тривалість розроблення кожного окремого інкременту і всього проекту в цілому.

Під **прототипом** розуміється «робоча модель розроблюваного ПЗ або системи, яка легко піддається модифікації і розширенню, а також дозволяє користувачеві отримати уявлення про її ключові властивості до повної реалізації».

Основними перевагами інкрементної стратегії при розробці відповідного їй проекту є:

1) розроблювані специфікації вимог не є громіздкими; вимоги залишаються стабільними під час створення кожного інкременту, а також є можливість обліку змінених вимог;

2) коротка тривалість створення інкременту, що призводить до скорочення термінів початкової поставки; дозволяє знизити витрати на первинну і наступні поставки ПП;

3) можливість отримання функціонального ПП після реалізації кожного інкременту;

4) включення в процес користувачів дозволяє оцінити функціональні можливості ПП на більш ранніх етапах розроблення і в кінцевому підсумку призводить до підвищення його якості, зниження витрат і часу на його розроблення;

5) зниження ризиків у порівнянні з каскадною стратегією.

До основних недоліків інкрементної стратегії, що проявляються в результаті її невідповідного застосування, слід віднести:

1) складність планування і розподілу робіт;

2) можливість поточної зміни вимог, які вже реалізовані в попередніх інкрементах;

3) необхідність якомога більш повного функціонального визначення системи або ПЗ на початку ЖЦ для забезпечення адекватного планування інкрементів і управління проектом;

4) прояв людського фактора, пов'язаного з тенденцією до відтягування вирішення важких проблем на пізні інкременти може порушити графік робіт або знизити якість ПП.

Області застосування інкрементної стратегії визначаються її перевагами і обмежені її недоліками. Використання даної стратегії є найбільш ефективним у наступних випадках:

- 1) при необхідності швидко поставити на ринок продукт, що має базові функціональні можливості;
- 2) при виконанні складних проектів (для яких важко реалізувати весь функціонал за один цикл розроблення) із заздалегідь сформульованими вимогами;
- 3) при виконанні проектів, в яких більшість вимог можна сформулювати заздалегідь, але частина з них можуть бути уточнені через певний період часу;
- 4) при виконанні проектів з низьким або середнім ступенем ризиків;
- 5) при виконанні проектів з застосуванням нових технологій.

Еволюційна стратегія являє собою багаторазовий прохід етапів розроблення. Дана стратегія базується на частковому визначенні вимог щодо розроблюваного ПЗ або системи на початку процесу розроблення. Вимоги поступово уточнюються в послідовних циклах розроблення. Результат кожного циклу розроблення зазвичай являє собою чергову версію ПЗ або системи, яка може поставлятися.

Слід зазначити, що в загальному випадку для еволюційної стратегії характерною є істотно менша кількість циклів розроблення при більшій тривалості циклу в порівнянні з інкрементною стратегією. При цьому результат кожного циклу розроблення набагато сильніше відрізняється від результату попереднього циклу.

Як і при використанні інкрементної стратегії, при реалізації еволюційної стратегії часто використовується прототипування.

У даному випадку основною метою прототипування є забезпечення повного розуміння вимог. Воно дозволяє ітеративно уточнювати вимоги до ПП при досягненні гранично високої продуктивності розроблення проекту і одночасному зниженні витрат. Використання прототипування є найбільш ефективним у тих випад-

ках, коли в проекті застосовуються нові концепції або нові технології. Це пов'язано з тим, що в цих випадках досить складно повністю і коректно розробити детальні технічні вимоги до системи або ПЗ на ранніх стадіях циклу розроблення.

Варто зазначити, що для ітеративного уточнення вимог при застосуванні прототипування в циклі розроблення обов'язково повинен брати участь замовник або його представник.

Основними перевагами еволюційної стратегії при розробленні відповідного їй проекту є:

- 1) можливість управління ризиками;
- 2) придатність проміжного продукту для використання;
- 3) можливість уточнення і внесення нових вимог у процесі розроблення;
- 4) реалізація переваг каскадної та інкрементної стратегій;
- 5) забезпечення повноцінної участі кінцевого користувача в проекті, починаючи з ранніх етапів, що мінімізує можливість розбіжностей між замовниками і розробниками і забезпечує створення продукту високої якості.

До недоліків еволюційної стратегії, що проявляється при її невідповідному виборі, слід віднести:

- 1) невідомість точної кількості необхідних ітерацій і складність визначення критеріїв для продовження процесу розроблення на наступній ітерації; це може викликати затримку реалізації кінцевої версії системи або ПЗ;
- 2) необхідність використання потужних інструментальних засобів і методів прототипування;
- 3) необхідність активної участі користувачів в проекті, що реально не завжди можливо;
- 4) складність планування і управління проектом;
- 5) можливість відкладення вирішення важких проблем на наступні цикли, що може привести до невідповідності отриманих продуктів вимогам замовників.

Використання даної стратегії найбільш ефективно в наступних випадках:

- 1) при розробці проектів, що використовують нові технології;

2) при розробці складних проектів, у тому числі:

- великих довгострокових проектів;
- проектів зі створення нових ПП, які не мають аналогів (взагалі або в межах компанії-розробника);
- проектів з середнім і високим ступенем ризиків;
- проектів, для яких потрібна перевірка концепції, демонстрація технічної здійсненності або проміжних продуктів;

3) при розробці проектів, для яких вимоги занадто складні, невідомі заздалегідь, непостійні або вимагають уточнення.

3.3 Моделі життєвого циклу

Waterfall – класична каскадна модель (рис. 3.3). У межах даної моделі кожен наступний етап залежить від попереднього, тобто початок наступного етапу можливий лише у випадку завершення поточного. Таким чином утворюється каскадний (поступальний) рух вперед, який і лежить в основі даної моделі.

Ключовим фактором моделі *Waterfall* є суворя послідовність реалізації етапів процесу розроблення ПЗ. Спочатку формуються вимоги щодо розроблюваного ПП, потім починається етап проектування, на якому створюється докладна документація з описом плану розроблення на основі раніше розроблених вимог до даного ПП.

Після остаточної підготовки всієї необхідної документації та завершення етапу проектування ПП переходить в стадію розроблення. На даному етапі відбувається безпосередня реалізація раніше спроектованого функціоналу або його частин, які на цьому ж етапі інтегруються в загальну систему.

Рисунок 3.3 – Класичне уявлення каскадної моделі

Підготовка до тестування включає в себе створення тестової документації. Оскільки вимоги, які є основою цієї документації, вже розроблені, процес підготовки може починатися ще до завершення стадії розроблення, але ПП переходить до етапу безпосереднього тестування лише після закінчення етапу розроблення.

На етапі тестування перевіряється весь розроблений функціонал ПП. Основною метою є виявлення дефектів (критичних багів) та зведення до мінімуму можливості виникнення помилок після введення ПП в експлуатацію. ПП може перейти до етапів експлуатації та супроводу тільки у тому випадку, якщо команда тестування приймає рішення про недоцільність подальшого тестування у зв'язку з повною відсутністю (дуже малою кількістю) дефектів.

В уяві більшості замовників каскадна модель *Waterfall* виглядає лінійною (рис. 3.4) і простою. Виконання етапів відбувається послідовно крок за кроком до самого завершення розроблення, доки не буде досягнута кінцева мета. Саме тому реалізація даної моделі в межах технічного завдання є повністю зрозумілою: пов-

не визначення всіх необхідних вимог, етап проектування, етап програмування, тестування, експлуатація та супровід.

У межах каскадної стратегії паралельність етапів процесу розроблення хоч і обмежена, але може бути реалізованою (рис. 3.5) для деяких незалежних між собою робіт. За такої умови інтеграція елементів, які виконуються паралельно, все одно відбувається, але не в межах одного і того ж етапу, тобто результат виконання одного з паралельних етапів буде імплементовано пізніше за інший. При цьому команди виконавців різних етапів між собою не спілкуються – кожна команда відповідає виключно за свій етап.

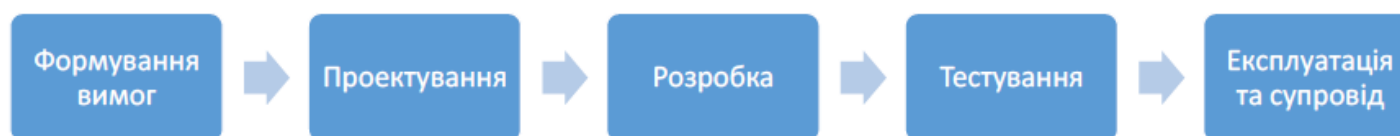

Рисунок 3.4 – Як бачить каскадну модель замовник

Рисунок 3.5 – V-подібна модель

V-подібна модель ЖЦ є модернізацією моделі *Waterfall*. Її мета полягає у визначенні та встановленні відповідного етапу тестування для кожного етапу проектування. Тестування (у першу чергу створення тестової документації) у *V-подібній* моделі починається ще на етапі формування вимог. Для кожного етапу тестування створюється окремий план, який визначає необхідні критерії переходу до наступної стадії проектування. *V-подібна* модель зображає усі стадії проектування в низхідній послідовності. У центрі (в основі) знаходиться стадія розроблення, а усі етапи тестування йдуть у висхідній послідовності.

В якості першого етапу тестування проводиться модульне тестування – тестування кожного з розроблених модулів (структур, методів, класів, пакетів, які відповідають за реалізацію лише однієї функції бізнес-логіки) окремо. Після завершення тестування всіх модулів виконується інтеграційне тестування – перевірка правильності взаємодії модулів між собою та їх інтеграції один з одним. Вимоги до інтеграції та, відповідно, тестова документація для даного етапу розробляються на етапі проектування архітектури. Останніми етапами тестування є системне та приймальне. Вони дозволяють переконатися в правильному функціонуванні ПП в цілому та його відповідності поставленим вимогам.

Обидві каскадні моделі зрозуміло і легко викладаються в документах, наприклад, у договорі, технічному завданні чи дорожній карті, особливо якщо контрольні точки чітко визначені. За такої умови у будь-який момент часу можна легко визначити була пройдена відповідна контрольна точка чи ні, а також чи витримано терміни виконання. Саме тому великі довготривалі проекти, які розраховані на роки, інколи використовують каскадну стратегію розроблення, якщо впевнені, що проект не буде стрімко змінюватись.

Однак така простота каскадної моделі є оманливою. Клієнт, у переважній більшості випадків, не є спеціалістом в області розроблення ПЗ, тому його бачення цього процесу є дуже обмеженим. Через те, що каскадні моделі не передбачають залучення замовника в деталі процесів розроблення на кожному окремому їх етапі, наглядний результат роботи можна оцінити лише під час проходження контрольних точок і в самому кінці виконання проекту.

Зважаючи на все вищесказане, можна виділити основні недоліки моделей, які реалізують каскадну стратегію розроблення, а саме:

- результат буде отримано тільки після проходження всіх етапів ЖЦ;
- дуже складно виявити помилки;
- повернутися навіть до попереднього етапу процесу розроблення дуже важко й інколи неможливо;
- якщо стався збій на одному з етапів, його наслідки стане видно тільки в кінці процесу розроблення;
- велика вартість внесення змін (особливо при використанні V-подібної моделі ЖЦ);
- велика тривалість процесу розроблення і, як результат, треба довго очікувати на працездатну версію ПП.

Серед переваг наведених моделей можна зазначити простоту планування термінів виконання та оцінки вартості розроблення, а також мінімум помилок при проектуванні архітектури ПП.

Інкрементна модель – це класична модель інкрементної стратегії розроблення ПЗ. Найчастіше вона являє собою цикл лінійних послідовностей каскадної моделі (рис. 3.6).

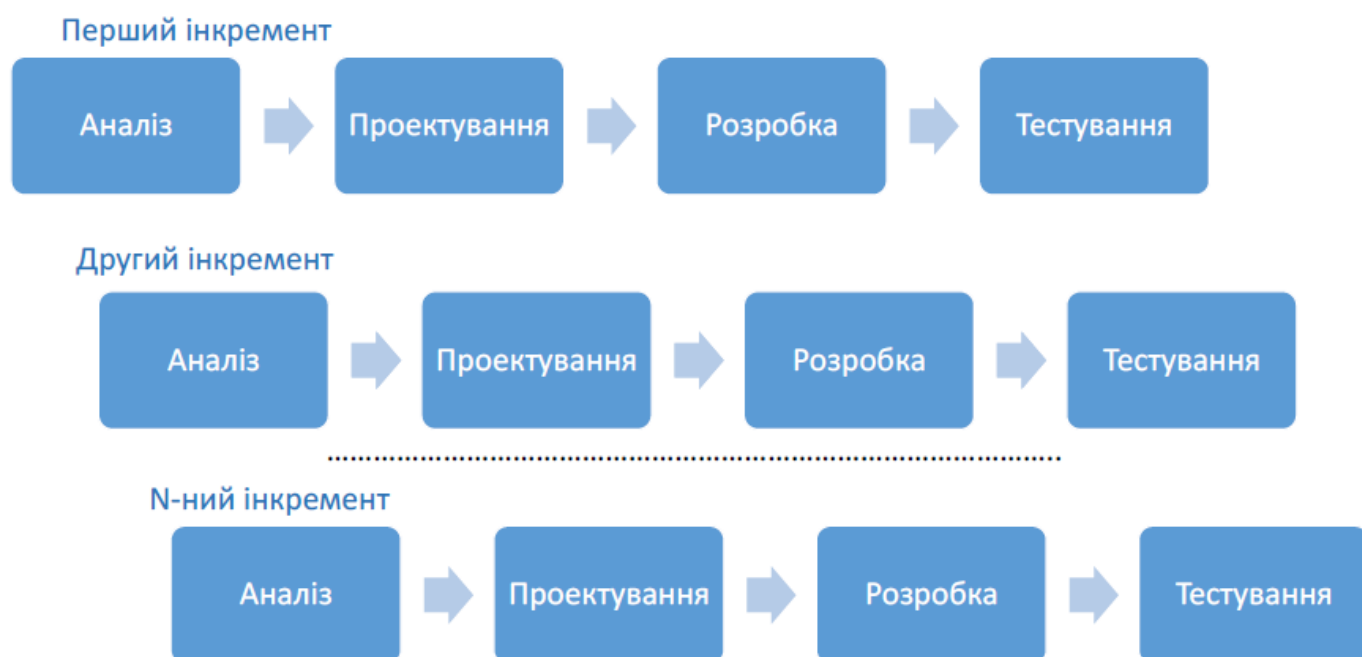

Рисунок 3.6 – Класичне уявлення інкрементної моделі

Кожна окрема послідовність називається інкрементом. Особливість інкрементів полягає в тому, що результатом кожного з них є функціональний ПП, який може бути поставлений замовнику. Перший інкремент завершується створенням ПП з базовими функціональними можливостями, наприклад, графічним інтерфейсом користувача, сервісом аутентифікації, тощо. Оскільки функціональні вимоги бізнес-логіки на даному етапі все ще залишаються нереалізованими, план наступного інкремента передбачає модифікацію попереднього шляхом імплементації ряду (або однієї) додаткових функцій, після чого процес повторюється.

Отже, після завершення кожного окремого інкремента забезпечується випуск готового ПП з певним функціоналом.

Дуже часто інкрементну модель поєднують з ітераційним підходом. Така модель називається **ітераційно-інкрементною**. Основна ідея цієї моделі полягає (рис. 3.7) в розробці ПП за допомогою повторюваних циклів (ітерацій) і невеликими частинами за раз (інкрементів). Такий підхід має значну перевагу: можна користуватися знаннями, досвідом та результатами, які були отримані на більш ранніх етапах розроблення.

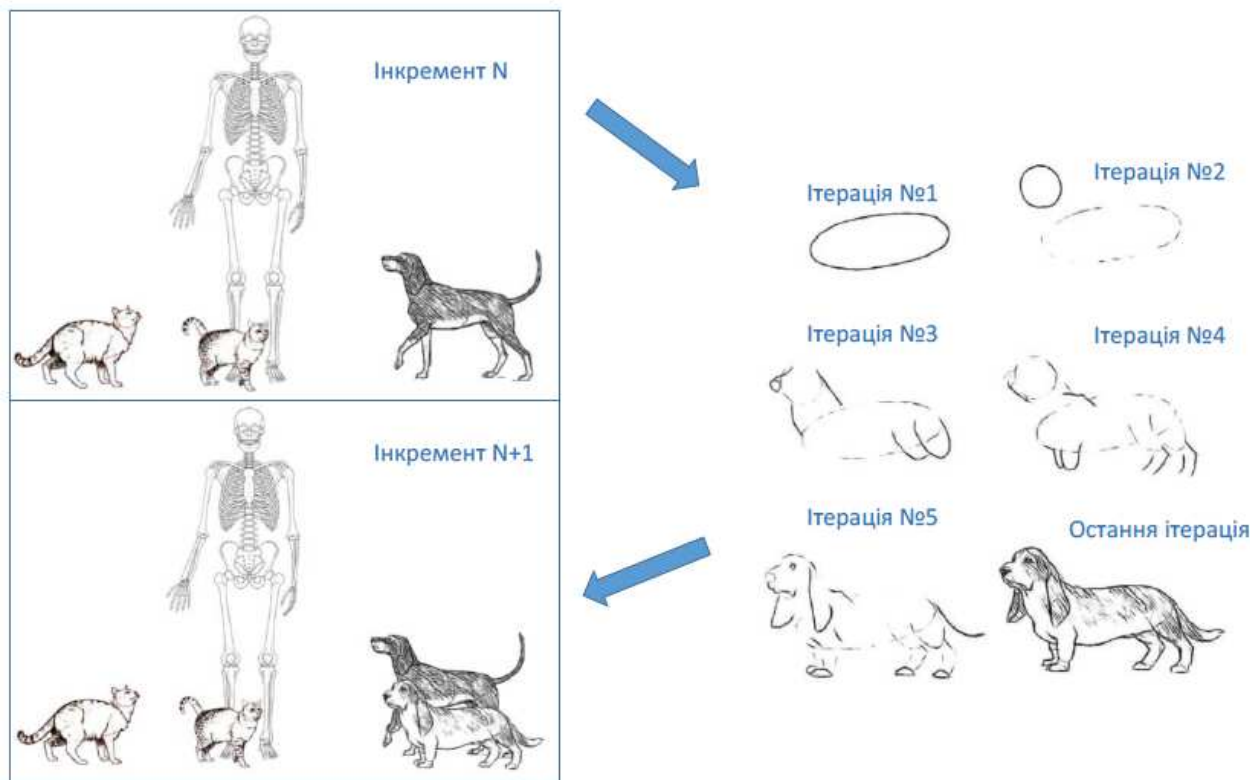

Рисунок 3.7 – Графічне уявлення ітераційно-інкрементної моделі

Ітераційний підхід передбачає розбиття ПП (або підсистеми чи модулю) на окремі частини (ітерації) і проходження етапів ЖЦ в межах кожної з них. Кожна ітерація є закінченою сама по собі, а їх сукупність формує кінцевий результат (інкремент).

Оскільки з кожною ітерацією відбувається постійне уточнення вимог та розроблення наближається до кінцевого результату, у будь-який момент поточна ітерація може стати останньою для даного інкременту, якщо її результат задовольнятиме вимоги поточного етапу. Це призводить до зменшення невизначеності та дозволяє перевіряти правильність прийнятих рішень, адже в будь-який момент можна зупинитися, переосмислити підхід й почати ітерацію знову.

Поєднання інкрементної стратегії розроблення з ітераційним підходом дозволяє значно знизити глобальні ризики провалу проекту. Завдяки постійному уточненню вимог як замовник, так і кожний окремий учасник команди розроблення більш повно розуміють кінцеву мету кожного етапу, що дає змогу більш ретельно планувати бюджет та уникнути його розтрати.

Узагальнивши все вищесказане, можна сформулювати основні переваги ітераційно-інкрементної моделі розроблення:

- зниження ризиків за рахунок раннього виявлення конфліктів між вимогами, використовуваними моделями і реалізацією проекту;
- динамічне формування вимог;
- гнучке управління вимогами;
- організація ефективного зворотного зв'язку команди розроблення з замовником (створений ПП реально відповідає потребам споживача);
- швидкий випуск мінімально життєздатного продукту.

Основні недоліки такої моделі полягають в наступному:

- проблеми з архітектурою і накладні витрати (при роботі з хаотичними вимогами і без чіткого глобального плану може постраждати архітектура ПП, для доопрацювання якої можуть знадобитися додаткові ресурси);
- немає фіксованого бюджету і термінів виконання;

- необхідна сильна залученість замовника (кінцевих користувачів) у процес розроблення, що не завжди можливо.

Спіральна модель є однією з моделей еволюційної стратегії ЖЦ ПП. Усі етапи ЖЦ при використанні спіральної моделі зображаються у вигляді витків (рис. 3.8), на кожному з яких відбуваються наступні процеси: аналіз вимог, формалізація вимог, проектування системи, детальне проектування, тощо. При цьому, набір процесів на кожному новому витку може змінюватися, але результати проходження кожного окремого витка обов'язково ведуть до досягнення головної мети.

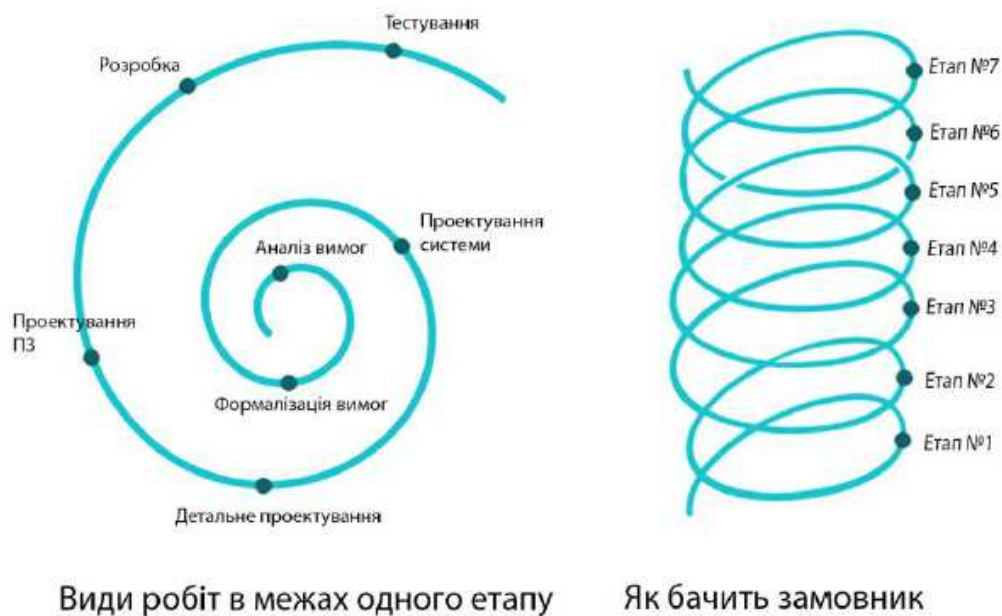

Рисунок 3.8 – Уявлення спіральної моделі

Спіральна модель ЖЦ характерна для розробок з використанням інноваційних або нетипових для компанії-розробника технологій. Це означає, що на початку роботи над проектом замовник та розробник можуть не мати чіткого уявлення кінцевого ПП. Тобто у даному випадку вимоги не можуть бути чітко визначені або у замовника немає стовідсоткової впевненості в успішній реалізації проекту (дуже великі ризики). У зв'язку з цим у рамках еволюційної стратегії приймається рішення проведення розроблення по частинах з можливістю доповнення вимог або відмови від подальшого розвитку. Подальший розвиток розроблюваного ПП, у свою чергу, може бути завершено не тільки після стадії впровадження в експлу-

атацію готового продукту, але навіть після стадії аналізу ризиків на початкових етапах.

Серед переваг спіральної моделі, яка реалізує еволюційну стратегію розроблення, можна відзначити наступні:

- швидкий випуск мінімально життєздатного продукту;
- гнучке управління вимогами;
- більша гнучкість в управлінні проектом;
- у результаті розроблення отримуються більш надійні та стійкі ПП за рахунок того, що на кожній ітерації легко виявляються і виправляються слабкі місця і помилки;
- дозволяє удосконалювати процес розроблення – аналіз, проведений в кожній ітерації, дозволяє проводити оцінку того, що необхідно змінити в організації розроблення, щоб поліпшити її на наступній ітерації;
- зменшуються ризики замовника за рахунок того, що він може завершити розвиток безперспективного проекту з мінімальними (для себе) фінансовими втратами.

Недоліками спіральної моделі розроблення є:

- збільшується невизначеність у перспективах розвитку проекту;
- розроблення триває довго і коштує дорого;
- існує ризик застрягнути на першому етапі й нескінченно вдосконалювати початкову версію ПП;
- через динамічну зміну вимог складно планувати час та ресурси для виконання проекту.

3.4 Гнучке розроблення програмного забезпечення

Agile – це гнучкий підхід до організації роботи та система установок. Даний підхід зосереджений на особистій відповідальності, тісному контакті та командній роботі.

Гнучке розроблення за принципом Agile найчастіше використовується, щоб покращувати клієнтський досвід, швидше постачати продукт на ринок, скорочув-

ати кількість нераціональних і неефективних дій та підвищити якість ПП в цілому. Особливо ефективним є застосування Agile при роботі в умовах високої невизначеності.

Основні ідеї Agile:

- люди і їх взаємодія є важливішими за процеси та інструменти;
- працюючий ПП є важливішим за вичерпну документацію;
- співпраця з замовником є важливішою за узгодження умов контракту;
- готовність до змін є важливішою за дотримання початкового плану.

Принцип взаємодії має на увазі, що команда взаємодіє з замовником і, навпаки, замовник з командою. Такий підхід дозволяє обмінюватися досвідом між замовником та учасниками команди розроблення, а також кожному з них брати участь у процесі прийняття рішень. Як наслідок, зниження ризиків втрати коштів і часу, а також підвищення здатності команди до вирішення нестандартних складних завдань з високим рівнем невизначеності.

Недоліки Agile випливають з його переваг. Так взаємодія всіх з усіма може призвести до хаотичного процесу розроблення, що впливає на всі етапи. Саме тому, використовуючи підходи Agile, потрібно зважати на певні обмеження: команди розроблення повинні бути невеликими, учасники повинні бути мотивованими та (що більш важливо) компетентними, має бути встановлено чіткі обмеження за часом, кожна ітерація має бути короткою з максимально зрозумілими цілями, а кінцевий результат повинен бути очевидним.

Agile прогнозує результат на більш короткий період у порівнянні зі стандартними стратегіями розроблення, тому дуже добре вирішує проблему невизначеності. Для підвищення ефективності використовується наступне правило: чим вище невизначеність, тим коротшою має бути ітерація. Варто зазначити, що дуже часто її тривалість може бути меншою (або рівною) 24 годин. У такому випадку на початку кожної ітерації обов'язково необхідно виконати аналіз готової роботи та запланувати наступну ітерацію.

Ідея іншого підходу – **Lean** – полягає в бережливому ставленні до ресурсів (час також є одним з основних ресурсів), а усі завдання вирішуються най-

простішим способом. Наприклад, відразу весь ПП не розробляється. Це необхідно, щоб провести рекламну кампанію та збір інформації для перевірки того факту, що цей продукт є цікавим для кінцевого користувача. Після цього приймається усвідомлене рішення про необхідність подальшого розроблення.

У цілому, підхід Lean орієнтується на тестування цінностей і потреб, щоб потрапити в тренди ринку самими мінімальними затратами часу та ресурсів. Lean – це підхід, який регулює не рішення технічних проблем інженерними засобами, а підприємницький підхід до вирішення завдань. Даний підхід бере за основу необхідність пошуку найпростішого рішення для досягнення результату: технічного, організаційного чи будь-якого іншого, спрощуючи при цьому все, що не є дійсно важливим.

Проте спрощення є також і однією з головних проблем підходу Lean: прагнення все спростити іноді призводить до ситуацій, в яких ПП спрощується настільки, що губляться дійсно важливі для нього функції і він виявляється непотрібним для кінцевого користувача.

Далі буде наведено короткий огляд основних методологій гнучкого розроблення з описом їх суті. Даний огляд не є вичерпним і дає лише загальне уявлення про розглянуті методології.

В основі методології **Scrum** лежить поняття спринту (sprint), у межах якого виконується робота над ПП. Перед початком кожного спринту проводиться етап планування. У межах кожного планування відбувається аналіз та оцінка вмісту списку завдань з розвитку ПП (Product Backlog) і формування завдань, які необхідно виконати (Sprint Backlog) у межах спринту. Дані списки завдань визначають напрямок, у рамках якого діє команда розроблення. Для спринту завжди існують певні обмеження у часі (найчастіше від одного тижня до місяця), а ЖЦ ПП розбивається на рівні по тривалості спринти.

Методологія **Kanban** полягає в тому, що проект ділиться на етапи (наприклад, планування, розроблення, тестування, тощо), які візуалізуються у вигляді канбан-дошки. Завдання на дошці подаються у вигляді «карток» і переміщуються з етапу на етап. Нові завдання на дошку можна додавати в будь-який час. Закрит-

тя завдання відбувається при зміні його статусу на «завершено» незалежно від часу. Kanban це одна з методологій концепції Lean.

RUP (Rational Unified Process) – метод розроблення ПП, який у загальному випадку складається з чотирьох етапів: початкова стадія, стадія уточнення, побудова та впровадження. Кожен з етапів може включати в себе одну або декілька ітерацій. RUP – величезна методологія, яку важко розкрити в одному абзаці тексту (навіть у декількох сторінках тексту), але її методи є ефективними, бо засновані на статистиці комерційно успішних проектів.

RAD (Rapid Application Development) – методологія швидкого розроблення ПП, яка передбачає застосування інструментальних засобів прототипування і розроблення. У межах даної методології зазвичай формуються невеликі команди, замовник залучається до проекту з самих ранніх етапів розроблення, а терміни виконання становлять до 4 місяців. В основі даної методології лежить якомога повне визначення вимог до ПП, але існує також можливість їх уточнення та зміни безпосередньо в процесі розроблення ПП. Використання цієї методології дозволяє скоротити витрати коштів і часу до мінімуму.

DSDM (Dynamic Systems Development Model) – методологія, яка заснована на концепції швидкого розроблення додатків RAD. Особливістю DSDM є ітераційно-інкрементний підхід до процесу розроблення. Ключовим фактором цього підходу є активна та постійна участь кінцевих користувачів у процесі розроблення, а основною метою – здача готового проекту вчасно та в межах початкового бюджету, враховуючи постійне управління зміною вимог під час етапів розроблення.

На відміну від традиційних каскадних моделей (Waterfall, V-подібної, тощо) має дуже розвинену модель управління вимогами, у разі використання якої залишається не дуже багато об'єктів для управління.

XP (Extreme Programming) – є методологією гнучкого розроблення, яка реалізує еволюційну стратегію, має на меті значне скорочення термінів процесу розроблення при збереженні високої якості ПЗ, реагуючи на вимоги кінцевих користувачів. Це досягається завдяки постійній взаємодії з користувачами та наданні

реальних доказів успішного розвитку ПП. Мінімізація помилок на ранніх стадіях розроблення в межах XP дозволяє отримати готовий ПП високої якості максимально швидко. Це досягається за рахунок використання простої архітектури ПЗ, виконанням одного і того ж завдання одночасно декількома командами, а також великої кількості тестів.

Запитання для самоконтролю

1. Що таке життєвий цикл? Які процеси проходять у межах життєвого циклу програмного забезпечення?
2. Які є основні стратегії розроблення програмного забезпечення? У чому різниця між моделями каскадної стратегії Waterfall та V-подібною?
3. У чому різниця між інкрементною (ітераційно-інкрементною) та спіральною моделями?
4. Які підходи гнучкого розроблення сьогодні широко використовуються?
5. У чому полягає різниця між основними методологіями гнучкого розроблення?

ТЕМА 4

ОРГАНІЗАЦІЯ ПРОЦЕСУ РОЗРОБЛЕННЯ ПРОГРАМНОГО ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ

Зміст теми:

- 4.1 Загальні відомості
- 4.2 Процеси управління
- 4.3 Управління проектом
  - 4.3.1 План проекту
  - 4.3.2 Контрольні позначки етапів робіт
  - 4.3.3 Графік робіт

4.1 Загальні відомості

На початку 70-х років минулого століття багато великих проектів з розроблення ПЗ завершилися провалом. Це вперше було пов'язано не з кваліфікацією керівників та програмістів, яка була вище середнього, а з затримками в створенні ПЗ, низькою надійністю, перевищенням у декілька разів (у порівнянні з початковими оцінками) витрат на розроблення, низькою продуктивністю створених ПС [1]. Основною причиною цих невдач було неправильне використання підходів до процесу управління проектами, тому що застосовувалися методи, які були засновані на досвіді управління технічними проектами. При розробленні ПЗ вони довели свою неефективність.

Між професійним та аматорським розробленням ПЗ існує істотна різниця. Процес професійного створення ПЗ завжди пов'язаний з плануванням бюджету компанії-розробника, має чітко визначені вимоги та часові рамки, що призводить до необхідності використання певних методологій управління програмними проектами. Основним завданням керівника такого програмного проекту є необхідність гарантувати ефективну організацію робочого процесу, виконання як часових, так і бюджетних обмежень з урахуванням бізнес-цілей компанії (організації) щодо розроблюваного ПЗ.

Основні завдання, які мають виконувати менеджери програмних проектів: планування етапів розроблення ПП, контроль ходу виконання робіт, контроль дотримання всіх необхідних стандартів та відповідності результатів ТЗ. Постійний контроль за ходом виконання усього переліку робіт необхідний для того, щоб процес розроблення не виходив за обмеження по часу та бюджету. Якісне управління процесом розроблення не гарантує успішного та вчасного завершення проекту, але в іншому випадку проект гарантовано завершиться провалом. Наслідками провального проекту є значна затримка термінів здачі готового ПЗ, перевищення кошторисної вартості проекту, невідповідність готового ПЗ специфікації вимог, тощо.

Як було сказано вище, процес розроблення ПЗ істотно відрізняється від процесів реалізації технічних проектів. Наведемо невеликий список цих відмінностей:

1) **ПП є нематеріальним.** Менеджер проекту з побудови літака може бачити результати роботи на власні очі у будь-який момент часу. Якщо реалізація проекту відстає від графіка, – це відразу видно, так як частина конструкції не завершена. На противагу цьому ПП є нематеріальним і його не можна побачити чи доторкнутися до нього. Саме тому менеджер програмного проекту може покладатися лише на документацію, яка фіксує усі результати процесу розроблення ПП.

2) **Не існує повністю однакових процесів розроблення ПЗ.** На сьогоднішній день процеси розроблення технічних виробів ретельно випробувані й перевірені завдяки тому, що більшість технічних дисциплін мають тривалу історію розвитку. Розвиток технологій розроблення ПЗ відбувається лише протягом декількох останніх десятиліть. Саме тому в наш час не можна заздалегідь досить точно передбачити, на якому саме етапі процесу розроблення ПЗ можуть виникнути проблеми, що загрожують всьому проекту.

3) **Унікальність великих проектів.** Як правило, великі програмні проекти дуже сильно відрізняються від раніше реалізованих, тому для зменшення невизначеності у плануванні проекту менеджери та керівник повинні мати дуже великий практичний досвід. Але з плином часу він знецінюється через постійний

розвиток технологічної бази, комп'ютерної техніки і комунікаційного устаткування. Накопичені знання та навички можуть не знадобитися також через необхідність використання в великому проекті нових технологій, яка може виникати як на початку, так і на будь-якому етапі процесу розроблення.

Будь-яка з перерахованих ситуацій може призвести до того, що реалізація проекту вийде за часові рамки або перевищить фінансування. Наприклад, ПС часто є ідейними або технічними новинками і, як інноваційні проекти, дуже часто порушуються терміни їх виконання. Тому при плануванні процесу розроблення варто завжди оцінювати ризики та заздалегідь збільшувати час виконання проекту, що дозволить вчасно реагувати на виникнення проблемних ситуацій без значної втрати ресурсів.

Основними процесами, на які треба звернути увагу менеджерам та керівникам у рамках управління проектами, є: планування проекту, складання графіку робіт, управління ризиками, управління персоналом, тощо.

4.2 Процеси управління

Перелік робіт, які необхідно виконати менеджерам проекту, багато в чому залежать від компанії, у межах якої проводиться розроблення ПЗ, та типу створюваного ПП. Саме тому складно всеосяжно описати та стандартизувати весь перелік цих робіт. Як правило, більшість менеджерів несуть відповідальність за виконання деяких з наведених нижче процесів управління:

- обговорення та формування договорів зі створення ПЗ;
- підбір персоналу;
- розроблення графіка робіт зі створення ПЗ;
- контроль за ходом виконання робіт;
- оцінювання вартості проекту;
- оцінювання ризиків;
- написання звітів.

Перша стадія будь-якого програмного проекту включає в себе процеси обговорення ТЗ та формування договору на розроблення відповідного ПЗ. Робота

менеджера у даному випадку починається з написання пропозицій щодо реалізації проекту. Пропозиції повинні містити мету проекту, опис першочергових цілей і способів їх досягнення, оцінки витрат коштів та часу на виконання проекту. Також за необхідності керівник або менеджер проекту має навести обґрунтування необхідності передачі частини проекту на виконання сторонньою компанією або командою розробників.

Основним менеджером є керівник проекту. Саме тому в його обов'язки дуже часто входить підбір виконавців. Команда розробників, яка буде залучена до виконання проекту, є особливим видом ресурсів. При формуванні команди також не варто забувати про інший вид ресурсів – кошти на можливі відрядження персоналу для обміну досвідом, вивчення нових технологій, підвищення кваліфікації, тощо. В ідеальному випадку професійний рівень та досвід виконавців ще на початку процесу розроблення повинен відповідати тій роботі, яку вони будуть виконувати в ході реалізації програмного проекту. Однак у більшості випадків менеджери повинні покладатися на команду розробників, яка далека від ідеальної. Така ситуація може бути викликана наступними причинами:

- 1) Бюджет проекту не дозволяє залучити висококваліфікований персонал.
- 2) Неможливо знайти фахівців необхідної кваліфікації. Наприклад, кваліфіковані кадри як в компанії-розробника, так і поза нею можуть бути вже задіяними в інших проектах.
- 3) Підвищення кваліфікації. Якщо організація-розробник хоче підвищити професійний рівень своїх працівників, вона може залучити до участі в будь-якому проекті недосвідчених або недостатньо кваліфікованих працівників.

Отже, підбір фахівців для виконання проекту має певні обмеження і не завжди є вільним. Разом з тим необхідно зважати на те, щоб хоча б декілька розробників мали достатні для роботи над проектом кваліфікацію і досвід. В іншому випадку неможливо буде уникнути помилок при розробці ПЗ.

На етапі планування проекту визначаються етапи, процеси та очікувані результати, які повинні відповідати ТЗ. Реалізація цього плану має призводити до

досягнення мети та цілей проекту. Також на даному етапі оцінюються необхідні для виконання плану ресурси та загальна вартість проекту.

Контроль за ходом виконання робіт (моніторинг проекту, – це безперервний процес, що триває протягом усього терміну реалізації проекту. Менеджер повинен постійно відслідковувати хід реалізації проекту та порівнювати фактичні і планові показники виконання робіт з їх вартістю. Хоча багато компаній мають механізми формального моніторингу робіт, досвідчений менеджер може скласти ясну картину про стадії розвитку проекту просто шляхом неформального спілкування з розробниками.

Неформальний моніторинг часто допомагає виявити потенційні проблеми, які в явному вигляді можуть проявитися пізніше. Наприклад, щоденне обговорення ходу виконання робіт може виявити окремі недопрацювання в створеному ПП. Замість очікування звітів, в яких буде відображено відставання від графіка робіт, менеджер може обговорити з фахівцями виявлені проблеми.

У межах ЖЦ будь-якого проекту також відбувається декілька формальних контрольних перевірок ходу виконання робіт зі створення ПЗ. Такі перевірки повинні показати керівнику загальну картину ходу реалізації проекту.

ЖЦ великих проектів може складати від одного року до декількох десятиліть. Протягом цього часу вимоги до ПП та кінцева мета організації-розробника можуть істотно змінитися. Це означає, що може виникнути необхідність внесення значних змін у розроблюваний ПП. У деяких ситуаціях така необхідність модифікації функціональних можливостей є рівносильною розробленню нового ПП з нуля, тому іноді керівниками проекту та компанії-розробника приймається рішення про зупинення подальшого розвитку.

Також варто зазначити, що менеджери проекту зобов'язані постійно формувати звіти про поточний стан проекту та надсилати їх своїм керівникам, представникам замовника або організаціям-підрядчикам. Кожен такий звіт оформлюється у вигляді короткого документу, в якому зібрано основну інформацію для кожної групи зацікавлених осіб відповідно. Представлена інформація береться з об'ємних детальних звітів та має давати чітке розуміння поточного стану створеного ПП.

4.3 Управління проектом

Як було сказано вище, основною метою процесу розроблення є досягнення кінцевого результату з чітко визначеними фінансовими та часовими рамками. Розглянемо поняття проектного (залізного) трикутника, яке включає в себе три основні елементи, а саме: час, бюджет та обсяг робіт (рис. 4.1). При внесенні змін хоча б в один з даних елементів змінюються й усі інші. Це означає, що для будь-якого проекту вони всі є важливими, але на практиці, як правило, тільки одному з них (у залежності від пріоритетів) приділяється більше уваги.

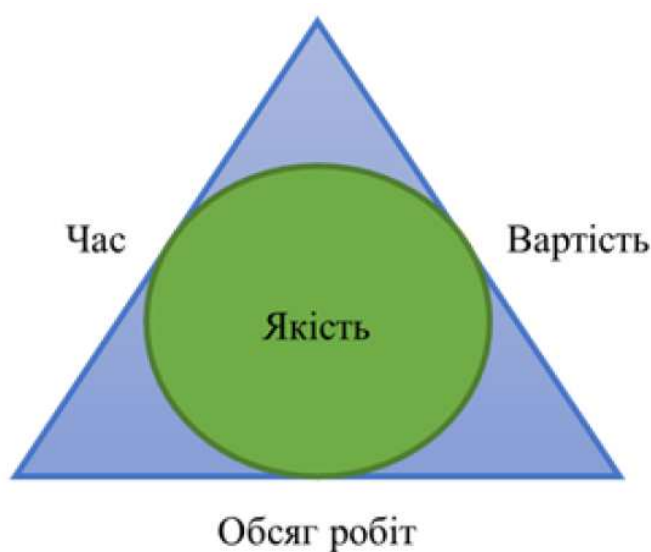

Рисунок 4.1 – Проектний трикутник

Характер впливу змін одного з елементів на інші залежить в основному від конкретних обставин та специфіки проекту. Наприклад, зменшення терміну виконання проекту може призводити в одному випадку до збільшення його вартості через необхідність залучення більшої кількості розробників або, в іншому випадку, до зменшення вартості завдяки відмові від реалізації певних функціональних можливостей.

Якість – четвертий елемент проектного трикутника, який знаходиться в його центрі. Це символізує те, що навіть незначна зміна будь-якого з інших елементів обов'язково впливає на неї.

Наприклад, якщо команда розробників випереджає графік виконання проекту, то можна збільшити обсяг робіт з тестування функціональних елементів ПП.

Цей додатковий час на тестування дозволить виявити неочевидні помилки в кодовій базі та домогтися більш високого рівня якості кінцевого продукту. Якщо ж виникне ситуація зменшення бюджету в ході виконання робіт, необхідно буде знизити витрати, наприклад, відмовившись від виконання деяких завдань або зменшивши тривалість їх виконання. І в одному, і в іншому випадку буде значна втрата якості кінцевого ПП.

Досягти балансу між усіма елементами проектного трикутника можна завдяки правильному плануванню робіт, які є необхідними для досягнення результату з відповідною якістю. Побудова чіткого глобального (проектного) плану робіт допомагає менеджеру передбачити ряд відомих проблем, які можуть виникнути на деяких етапах ЖЦ ПЗ, а також розробити превентивні заходи для їх попередження або вирішення. Оскільки план проекту є глобальним, він має досить детально описувати завдання всіх етапів процесу розроблення та бажані результати, а його виконання має призводити до успішного завершення проекту. Саме тому він (або його проект на початкових стадіях) розглядається як керівний документ для всіх учасників ЖЦ.

До важливих чинників, які мають обов'язково враховуватися в процесі розроблення можна віднести наступні: фінансові та ділові зобов'язання організації-розробника, бізнес-правила, функціональні та не функціональні вимоги, зворотній зв'язок від замовника або кінцевих користувачів, тощо. Якщо вони змінюються, то повинен також змінитися і план робіт. На практиці доведено, що кожен розроблений план має постійно переглядатися й оновлюватися, оскільки в процесі виконання програмного проекту досить часто один (чи декілька) з наведених чинників розширюється або уточнюється. Процес планування починається з визначення часових, бюджетних, ресурсних та інших обмежень, які повинні визначатися паралельно з оцінюванням основних параметрів проекту (наприклад, його структури та розміру), а також з розподілом обов'язків між виконавцями. На наступному кроці зазвичай визначаються етапи розроблення та результати (прототипи, підсистеми, версії ПП, документація, тощо), які повинні бути отримані після завершення цих етапів. Після створення детального графіка виконання робіт починається

циклічна час-тина планування, яка полягає в їх контролі (зазвичай через 2-3 тижні) та визначенні відмінностей між початковим планом та поточним станом справ і оновленні планів.

Первинні оцінки параметрів проекту можуть переглядатися у міру надходження нових звітів про хід виконання програмного проекту. Це, у свою чергу, може привести до зміни розробленого графіка робіт. Якщо в результаті цих змін порушуються терміни завершення проекту, повинні бути переглянуті та обов'язково погоджені з замовником проектні обмеження. Світова практика розроблення ПЗ показує, що при виконанні більшості проектів виникає ряд проблем, навіть якщо їх менеджери (керівники) на початку повністю впевнені в ідеальності розроблених планів. Бажано зважати на можливі проблеми ще до моменту їх виникнення, але, звичайно, неможливо побудувати план, який зміг би врахувати всі (у тому числі випадкові) проблеми та затримки виконання проекту. Саме тому і виникає необхідність періодичного оновлення проектних обмежень і етапів розроблення ПЗ.

На рис. 4.2 показано інше уявлення процесу планування у вигляді багатосферного ітераційного процесу.

4.3.1 План проекту

Як було сказано вище, план проекту є глобальним і повинен чітко показувати необхідні для реалізації проекту ресурси, етапи та часовий графік їх виконання. План проекту іноді складається у вигляді єдиного документу, який містить усі інші види планів. Проте найчастіше він описує тільки технологічний процес розроблення ПЗ з посиланнями на інші типи планів, які створюються окремо.

Рисунок 4.2 – Послідовність дій при плануванні програмного проекту

У залежності від компанії-розробника та від виду ПП деталізація плану проекту може дуже сильно відрізнятись, але переважна їх більшість містять наступні розділи:

1) Вступ, в якому коротко описуються актуальність, мета, цілі та обмеження (ресурси, час, тощо) проекту, які важливі для управління ним.

2) Аналіз ризиків. Містить розрахунок ймовірностей виникнення відомих для подібних проектів ризиків, пов'язаних з персоналом, використовуваними технологіями та стратегіями ЖЦ, а також перелік спрямованих на їх зменшення заходів.

3) Управління кадрами. У даному розділі наводяться наступні елементи: перелік необхідних для успішного виконання проекту компетентностей, визначення основних обов'язків, методи підбору команди розробників, методики прийняття рішень, тощо.

4) Програмні та апаратні ресурси. Містить перелік ліцензійного ПЗ, яке необхідно використати в процесі розроблення, його вартість (у разі необхідності закупівлі або аренди за тимчасовою ліцензією), а також перелік необхідних апаратних засобів спільно з графіком закупівлі і поставки.

5) Етапи проведення робіт. ЖЦ розроблюваного ПЗ у відповідності до обраної стратегії розбивається на окремі етапи, визначаються бажані результати (артефакти) завершення кожного етапу та контрольні позначки (точки).

6) Графік робіт, в якому відображаються основні залежності між кожним етапом, часом на їх завершення та виконавцями.

7) Контроль ходу виконання проекту. Даний розділ містить основні типи звітів, які мають формувати керівник та менеджери іншим учасникам процесу розроблення, терміни їх надання, а також механізми глобального моніторингу ходу виконання проекту.

Оскільки план проекту регулярно оновлюється для відображення змін, наприклад, у графіку виконання робіт або інших елементах процесу розроблення, необхідно якісно організувати документообіг, який дозволить відстежувати ці зміни.

4.3.2 Контрольні позначки етапів робіт

Для якісної організації розроблення ПЗ та управління цим процесом менеджерам необхідна певна інформація, яка може бути отримана тільки у вигляді документів, в яких описано поточний стан виконання чергового етапу. Без наявності цієї інформації керівник та замовник не можуть зробити висновки про ступінь готовності ПП, а також неможливо оновити графік робіт чи скоригувати бюджет проекту.

Саме тому при плануванні будь-якого проекту обов'язково визначаються **контрольні позначки (точки)** – моменти часу, які характеризують закінчення відповідного етапу робіт з отриманням певного результату та супроводжуються формуванням звіту для зацікавлених осіб (рис. 4.3). Контрольні точки можуть бути основними (глобальними, зовнішніми) або другорядними (локальними, внутрішніми). Наприклад, після досягнення глобальних контрольних точок (завершення етапів формування вимог, проектування системної та програмної архітектур, кодування, тестування, тощо) результати можуть бути оформлені відповідним чином для перевірки представниками замовника. Ці результати зазвичай називаються **контрольними проектними елементами** та надаються замовнику у вигляді документації, готової підсистеми або прототипу ПП, тощо.

Хоч контрольні проектні елементи можуть бути подібними до результатів виконання будь-якого етапу, проте вони не повністю відповідають контрольним точкам (ні локальним, ні глобальним), які є елементами внутрішнього контролю результатів виконання проекту. Отже, контрольні проектні елементи формуються на основі проходження однієї чи декількох контрольних позначок. Наприклад, на рис 4.3 зображено декілька початкових етапів ЖЦ ПЗ, яке розробляється на основі прототипу. Результати кожного етапу отримуються у визначених контрольних точках, а контрольним проектним елементом є об'єднана специфікація вимог – системних та користувача.

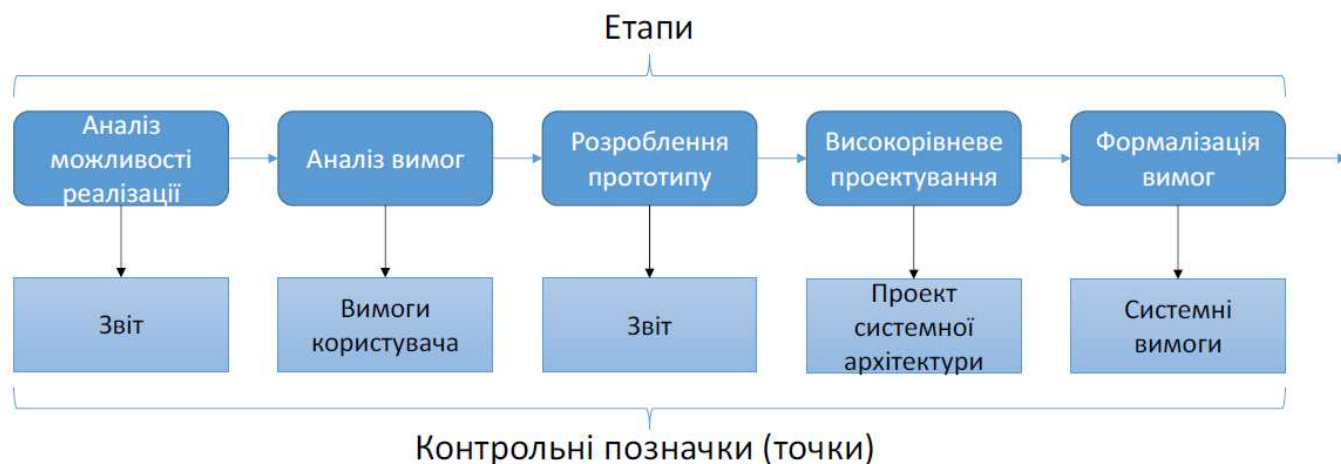

Рисунок 4.3 - Етапи процесу розроблення специфікації

4.3.3 Графік робіт

Складання графіка – один з найвідповідальніших видів робіт, які виконує менеджер проекту. Тут оцінюється тривалість проекту, визначаються ресурси, необхідні для реалізації окремих етапів робіт, і формується список етапів у вигляді узгодженої послідовності. Якщо компанія-розробник отримує замовлення на проект, подібний до якого вона виконувала в минулому, то попередній графік робіт (у залежності від ступеня подібності проектів) можна взяти за основу для поточного. Проте не варто забувати, що кожен проект з розроблення ПЗ є по-своєму унікальним і графік робіт у будь-якому випадку доведеться доопрацьовувати.

Для інноваційних проектів, які не мають аналогів (взагалі або в межах компанії-розробника) початкові оцінки необхідних часу та ресурсів зазвичай є занадто оптимістичними. Це актуально і для випадків, коли дуже досвідчений керівник намагається передбачити всі можливі проблеми. Завжди існує достатньо велика ймовірність виникнення непередбачуваних ситуацій. Навіть очевидна необхідність уточнення вимог у процесі розроблення ПП може призводити до необхідності внесення значних змін у графік робіт. Цим проекти з розроблення ПЗ не відрізняються від великих технічних (інженерних) проектів, наприклад, зведення аеропорту, моста, тощо. Саме тому при надходженні нової інформації про хід виконання проекту графік робіт обов'язково необхідно оновити.

Процес складання графіка робіт зображено на рис. 4.4. Основними цілями цього процесу є визначення усіх етапів ЖЦ розроблюваного ПЗ, оцінка часу виконання кожного етапу та контрольних позначок. Оскільки при виборі деяких стратегій ЖЦ частина етапів можуть виконуватися паралельно, необхідно також враховувати цю можливість і передбачити перерозподіл ресурсів найбільш оптимально. Однією з основних причин затримки виконання проекту є саме брак ресурсів (людських, матеріальних, тощо) для виконання певного етапу.

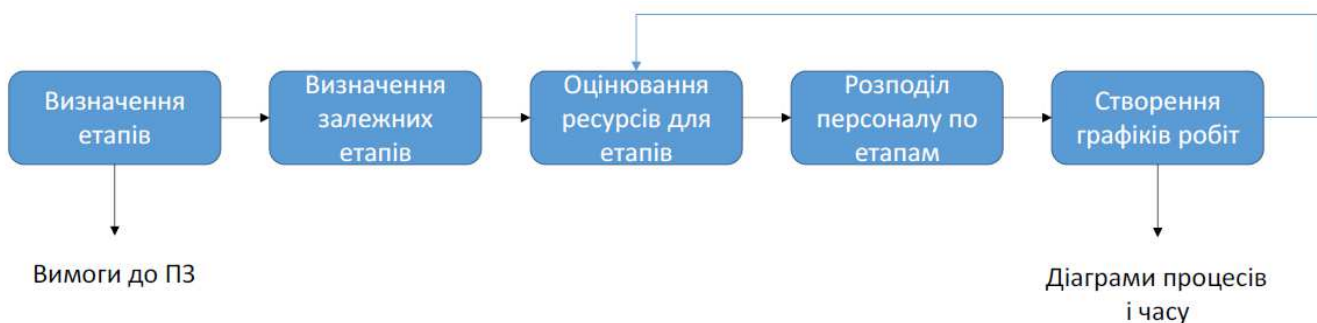

Рисунок 4.4 - Процес складання графіка робіт

Мінімальна тривалість етапу зазвичай знаходиться в межах від двох днів до тижня (наприклад, при тривалості інкременту в двадцять чотири години). Для великих проектів цей період може збільшуватись до місяця. Зменшення тривалості етапу може призводити до необхідності оновлювати графік робіт занадто часто, тому кожного разу необхідно ретельно аналізувати ризики для вибору оптимального інтервалу. Команда розробників може допускати помилки під час виконання, можуть вийти з ладу програмні або апаратні засоби підтримки процесу розроблення, технічно складні або інноваційні проекти за замовчуванням мають більшу ймовірність прийняття неправильних рішень – це лише невеликий перелік ситуацій, які обов'язково виникнуть при дуже малій тривалості етапів розроблення.

Не тільки нижня межа тривалості етапу впливає на хід виконання проекту, але й верхня. Як правило, максимальна тривалість етапу навіть для великих проектів не перевищує декількох місяців. При цьому занадто великі етапи можуть розбиватися на декілька менших з відповідними контрольними позначками. Усе це обов'язково має враховувати менеджер під час складання графіка робіт.

Враховуючи світовий досвід розроблення програмного забезпечення, емпірично отримано правило для оцінювання витрат часу: «необхідно визначити тривалість ідеального проекту (сума інтервалів усіх етапів), збільшити цей час на 30% від отриманого числа для вирішення можливих відомих проблем, збільшити ще на 20%, щоб бути готовими до вирішення непередбачуваних ситуацій». Можливі проблеми, які важко спрогнозувати, залежать від типу проекту, його параметрів, кваліфікації та досвіду виконавців, тощо. Також варто пам'ятати, що у відповідності до проектного трикутника (рис. 4.1) збільшення часу виконання проекту призводить до підвищення витрат коштів та ресурсів.

Як правило, графік робіт представляється у вигляді часових (показує час початку, закінчення та тривалість кожного етапу), мережевих (відображає залежності між різними етапами програмного проекту) та інших діаграм. Деякі з них можна створювати в автоматизованому режимі на основі інформації з бази даних (БД) за допомогою програмних засобів підтримки управління.

Запитання для самоконтролю

1. Чим відрізняється процес розроблення ПЗ від реалізації технічних проектів?
2. Який перелік робіт необхідно виконувати менеджеру програмного проекту?
3. Хто є основним менеджером проекту? Які завдання він виконує?
4. Що таке проектний (залізний) трикутник? Як він визначає якість ПЗ?
5. Які основні типи планів необхідно розробити менеджеру програмного проекту?
6. Які розділи входять до плану проекту?
7. Чим контрольні позначки (точки) відрізняються від контрольних проектних елементів?
8. Як складається графік робіт проекту?

ТЕМА 5

ВИМОГИ ДО ПРОГРАМНОГО ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ

Зміст теми:

- 5.1 Загальні поняття
- 5.2 Функціональні вимоги
- 5.3 Нефункціональні вимоги
- 5.4 Вимоги предметної області

5.1 Загальні поняття

Процес проектування ПП починається із визначення вимог до розроблюваного ПЗ і його початкових даних. У результаті аналізу вимог отримують специфікації ПЗ у вигляді текстових описів, структурних схем і діаграм. У процесі визначення специфікацій будують загальну модель предметної області і конкретизують основні функції ПП та його поведінки при взаємодії з навколишнім середовищем.

IEEE Standard Glossary of Software Engineering Terminology (1990) визначає вимоги як:

1. Умови або можливості, необхідні користувачу для вирішення проблем або досягнення цілей;
2. Умови або можливості, якими повинна володіти система або системні компоненти, щоб виконати контракт або задовольняти вимоги стандартів, специфікацій або інших формальних документів;
3. Документоване представлення умов або можливостей для пунктів 1 і 2.

Ці визначення охоплюють вимоги як користувачів (зовнішня поведінка системи), так і розробників (деякі приховані параметри).

Вимоги – це специфікація того, що повинно бути реалізовано в ПЗ. У них описано поведінку системи, її властивості або атрибути. Вимоги можуть бути обмежені процесом розроблення системи. Інше визначення вимог говорить, що «вимогами називається опис функціональних можливостей і обмежень, які накладаються на створюваний ПП».

Зазвичай вимоги виражають що ПЗ повинно виконувати, але не уточнюють як саме цього досягти. Розглянемо приклад вимоги до банківської системи: «ПС повинна надати клієнту можливість виконання наступних операції з його рахунком: перегляд, зняття грошей, поповнення». Проте наступний запис не є правильною вимогою до ПЗ: «інформація банківського рахунку повинна зберігатися у вигляді таблиці системи управління базами даних MySQL».

У другому прикладі вказуються не просто вимоги до функціональних можливостей ПС, а й уточнюється як мають бути реалізовані її внутрішня будова та взаємозв'язки між елементами. Втім, можуть бути і виключення із цього правила. Наприклад, у замовника можуть бути особливі причини для такої реалізації.

Розрізняють дві категорії представлення вимог: вимоги замовника (первинні вимоги) і вимоги розробника (детальні вимоги). Відрізняються вони один від одного ступенем опрацювання описів. Первинні вимоги документують побажання і потреби замовника, пишуться мовою, яка є зрозумілою саме для нього. Детальні вимоги документують у спеціальній, структурованій формі. Вони є більш деталізованими по відношенню до первинних вимог.

Робота зі створення первинних вимог проводиться на етапі підготовки ЖЦ ПЗ і називається збором або формуванням вимог. Робота зі створення детальних вимог проводиться на етапі моделювання ЖЦ ПЗ і називається аналізом вимог.

Деякі проблеми можуть бути породжені відсутністю чіткого розуміння відмінностей між цими категоріями вимог, отже, розглянемо різницю між ними. Наприклад, вимога замовника звучить наступним чином: «ПЗ повинно забезпечити засоби для введення і збереження різноманітних даних абонента-користувача». При цьому відповідна вимога розробника може записуватися в структурованій формі:

1.1) Користувач повинен мати можливість визначати тип інформації, яка вводиться.

1.2) Для кожного типу даних має бути відповідний засіб, що забезпечує введення і збереження елемента даних цього типу.

1.3) Кожен тип даних повинен представлятися відповідною піктограмою на дисплеї користувача.

1.4) Користувачеві має пропонуватися піктограма для кожного типу даних. Крім того, повинна надаватися можливість самостійного вибору піктограми для кожного типу даних.

1.5) При виборі користувачем піктограми типу даних до елементу даних має бути застосовано асоційований зі вказаним типом засіб.

Вимоги замовника містять деталізований опис функцій і обмежень ПС і переносяться в системну специфікацію, яка слугує основою для укладення контракту між покупцем і розробниками. Додатково до них можуть прикріплюватися діаграми з поясненнями та макети.

Часто стандарти програмної інженерії інтегрують обидві категорії вимог в єдиний документ (рис. 5.1).

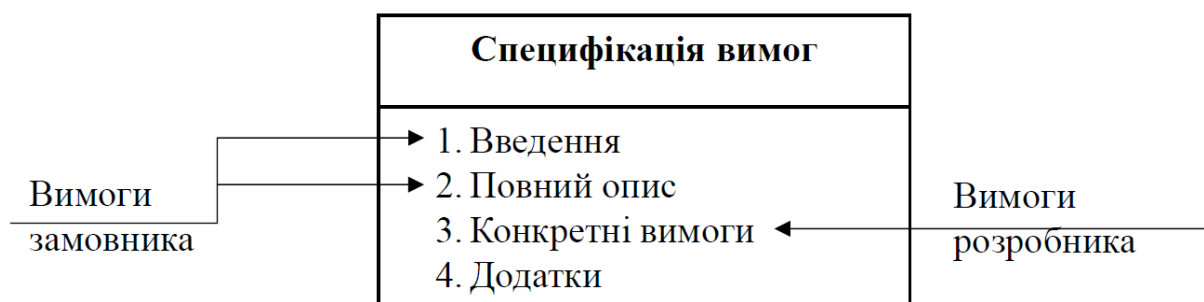

Рисунок 5.1 – Інтеграція вимог замовника і розробника в єдину специфікацію

Специфікація вимог (англ. *software requirements specification, SRS*) – документ, в якому зафіксовано усі вимоги, які висуваються до розроблюваного ПЗ. Дане поняття зазвичай ототожнюється з ТЗ на розроблення.

Зазвичай розрізняють два типи вимог:

- **Функціональні вимоги (ФВ)** описують поведінку програмної системи, а також сервіси (функції), які вона повинна надавати. Для їх визначення необхідно провести всебічний аналіз проблемної (предметної) області. У ході визначення функціональних вимог розглядаються різноманітні варіанти поведінки програмної системи, які визначаються різними вхідними даними і станами зовнішнього середовища.

- *Нефункціональні (експлуатаційні) вимоги (НВ)* відносяться до характеристик якості ПС та її зовнішнього оточення. Додатково можуть перераховуватися обмеження, які накладаються на дії та функції системи, а також на умови розроблення (обмеження за часом, обмеження на організацію проекту, стандарти тощо).

У реальності ці два типи вимог пов'язані між собою. Це пов'язано з тим, що не можна повноцінно реалізувати один з цих типів без реалізації іншого. Наприклад, вимоги безпеки ПС, які пов'язані з користувачем, можна віднести до НВ. Однак, при більш детальному аналізі дані вимоги можна віднести також і до ФВ, оскільки вони створюють необхідність включення в систему засобів авторизації користувача.

5.2 Функціональні вимоги

Кожен ПП призначений для виконання певних функцій. Для того, щоб визначити чи підходить та чи інша програма для вирішення завдань, необхідно мати чіткий набір критеріїв, на підставі якого можна зробити правильний вибір.

ФВ описують сервіси, що надаються ПЗ, його стандартну поведінку, реакцію на різноманітні вхідні дані, а також перелік дій, які програма дозволить виконувати кінцевим користувачам. Іноді сюди додаються відомості про те, чого ПС робити не повинна.

При написанні ФВ необхідно враховувати, що чим більш докладними вони будуть, тим точнішу оцінку робіт за вартістю та термінами можна отримати перед розробленням технічного завдання (ТЗ) на створення ПЗ. Якщо на подальших етапах розроблення ПЗ не виникне доповнень до сформованих на початку ФВ, то ця оцінка залишиться досить точною. У той же час, при описі вимог не потрібно заглиблюватися в дуже дрібні деталі, наприклад, «для отримання результату користувач має натиснути з лівого краю другу зверху круглу жовту кнопку з написом «ОК». Такі деталі повинні бути опрацьовані вже в процесі розроблення ТЗ для команди програмістів.

ФВ документуються в специфікації вимог до ПЗ, де якомога повніше описується очікувана поведінка ПС.

Необхідно, щоб функціональна специфікація ПЗ була розроблена з математичною точністю. Вона повинна базуватися на чітких поняттях і твердженнях, бути однозначно зрозумілою розробникам і замовникам ПП. Щоб вирішити дане завдання необхідно застосовувати математичні методи і формалізовані мови.

У загальному випадку функціональна специфікація має містити три основні частини:

1. Опис зовнішнього інформаційного середовища, з яким буде взаємодіяти розроблюване ПЗ. Повинні бути визначені всі використовувані канали введення і виведення даних і всі інформаційні об'єкти, до яких буде застосовуватися розроблюване ПЗ, а також зв'язки між цими інформаційними об'єктами.

2. Визначення основних функцій розроблюваного ПЗ, визначених на множині станів цього інформаційного середовища. Для всіх функцій визначається зміст, вводяться позначення, специфікуються вхідні дані і результати виконання, із зазначенням типів даних і завдань усіх обмежень, яким повинні задовольняти ці дані і результати.

3. Визначення та опис виняткових ситуацій та реакцій з боку ПЗ на них. Перераховуються всі випадки, коли ПЗ з тих чи інших причин не зможе коректно виконувати будь-яку зі своїх функцій. Реакція визначається для кожного такого випадку без виключень.

Розглянемо для прикладу ФВ до бібліотечної системи університету, яка призначена для замовлення документів і книг з інших бібліотек:

1. Користувач повинен мати можливість проводити пошук книг і документів по всій множині доступних каталогів (їх БД) або за визначеними їх підмножинами.

2. Система повинна надавати користувачеві зручний засіб перегляду бібліотечних документів.

3. Кожне замовлення має бути забезпечене унікальним ідентифікатором, який копіюється в картку користувача для постійного зберігання.

Дані ФВ користувача визначають властивості, якими повинна володіти ПС. Зазвичай вони виділяються з документа, який містить основні вимоги користувача, і показують, що ФВ можуть бути описані з використанням різних рівнів деталізації (наприклад, перша і третя вимоги).

Розглянемо більш детально другу вимогу з наведеного вище прикладу. Дана вимога є суб'єктивною (розмитою), тому що має декілька можливих варіантів трактування фрази «зручний засіб перегляду документів». У наведеній вимозі мається на увазі, що ПС повинна надавати засоби для перегляду будь-яких документів, які представлені в широкому спектрі доступних форматів. Але оскільки ця умова описана не чітко, розробники можуть створити найпростіший засіб для перегляду текстових документів і наполягати на тому, що саме таке рішення є найбільш «зручним».

Багато з проблем, які виникають при розробці ПЗ, прямо пов'язані з неточністю специфікації вимог та з незрозумілими вимогами, які в ній наведені. Розробники завжди інтерпретують вимоги з двояким тлумаченням таким чином, щоб їм було легше реалізувати систему. Проте даний варіант може не збігатися з очікуваннями замовника. Виникнення подібних ситуацій призводить до розроблення нових вимог і внесення змін в ПС, що автоматично веде до затримки виконання та подорожчання системи.

Специфікація ФВ має бути комплексною (визначення та опис усіх системних сервісів) і несуперечливою (відсутність несумісних і взаємовиключних визначень сервісів). На практиці вкрай важко розробити таку специфікацію ФВ для великих і складних систем. Причина криється частково в складності самої ПС, а частково – у неузгоджених точках зору на те, що вона повинна робити. Ця неузгодженість може не виявитися на етапі первинного формулювання вимог – для її виявлення необхідний більш глибокий аналіз специфікацій. Коли неузгодженість системних функцій проявиться на будь-якому етапі ЖЦ ПС, у системну специфікацію доведеться внести відповідні зміни.

5.3 Нефункціональні вимоги

НВ визначають характеристики розроблюваного ПЗ, які проявляються в процесі його використання. До таких характеристик належать:

- **правильність** – це функціонування у відповідності до ТЗ. Ця вимога є обов'язковою для будь-якого ПП, але ніяке тестування не дає абсолютної гарантії відсутності помилок у коді. У даному випадку мова йде про певну ймовірність наявності помилок. Наприклад, ймовірність збою системи управління ядерним реактором повинна бути близькою до нуля;

- **універсальність** – забезпечення належних функціонування (при будь-яких допустимих даних) і захисту від неправильних даних. Так само як в попередньому випадку, довести універсальність ПЗ неможливо, тому є сенс говорити про ступінь її універсальності;

- **надійність (завадостійкість)** – забезпечення правильності результатів (тобто їх повна повторюваність) при наявності різного роду збоїв. Джерелами завад можуть бути технічні та програмні засоби, а також люди, які працюють з цими засобами. Сьогодні існує достатня кількість способів уникнути втрат інформації при програмних збоях. Наприклад, можна зберігати проміжні результати, тобто використовувати так звані «контрольні точки». Це дозволить продовжити роботу з даними, записаними в останній контрольній точці, після збою ПЗ. Іншими способами зменшення кількості помилок є, наприклад, дублювання підсистем або введення надлишкової інформації;

- **можливість перевірки отриманих результатів.** Для цього необхідно документально фіксувати вихідні дані, встановлені режими і іншу інформацію, яка впливає на одержувані результати (особливо при надходженні сигналів безпосередньо від первинних перетворювачів);

- **точність результатів** – це ступінь наближення результатів роботи ПЗ до прийнятого в ТЗ значення. Величина отриманої похибки залежить від точності вихідних даних, ступеня адекватності використовуваної моделі, точ-

ності обраного методу і похибки виконання операцій комп'ютером. Жорсткі вимоги до точності пред'являють системи управління технологічними процесами і системи навігації (наприклад, система стикування космічних літальних апаратів);

- **захищеність** – ступінь конфіденційності інформації. Наприклад, до систем, які зберігають інформацію рівня держави, висуваються найбільш жорсткі вимоги по її захисту. Також високий рівень захищеності забезпечується для зберігання комерційних таємниць. Для захисту інформації можуть використовуватися програмні, правові, криптографічні та інші методи;

- **програмна сумісність** – можливість спільного функціонування з іншим ПЗ. Найчастіше мова йде про функціонування програми під управлінням заданої операційної системи. Однак, може знадобитися обмін даними з деякою іншою програмою. У цьому випадку визначається конкретний формат переданих даних;

- **апаратна сумісність** – можливість спільного функціонування з деяким обладнанням. Ця вимога пов'язана з мінімально можливою конфігурацією обладнання, на якому буде працювати дане ПЗ. Іноколи також виникає необхідність використання нестандартного (або невідомого на момент розроблення ПЗ) обладнання. У такому випадку чітко описуються інтерфейси, які відрізняються від стандартизованих;

- **ефективність** – це необхідність використання мінімальної кількості ресурсів технічних засобів (наприклад, обсягів оперативної та зовнішньої пам'яті, часу мікропроцесора, тощо). Для кожного використаного ресурсу також оцінюється ефективність. Це призводить до того, що дуже часто вимоги ефективності суперечать одна одній. Наприклад, наслідком зменшення обсягу використовуваної оперативної пам'яті буде збільшення часу виконання програми і навпаки;

- **здатність до адаптації** – можливість швидкого розширення функціональних можливостей ПЗ при зміні специфікації вимог до нього.

Майже неможливо оцінити цю характеристику кількісно. Можна тільки констатувати, що при розробці даного ПЗ використовувалися прийоми, що полегшують його розширення;

- **рентабельність** – можливість одночасного використання декількома користувачами. Для задоволення цієї вимоги для кожного користувача може, наприклад, створюватись окрема копія даних.

На рис.5.2 показано три великі групи НВ:

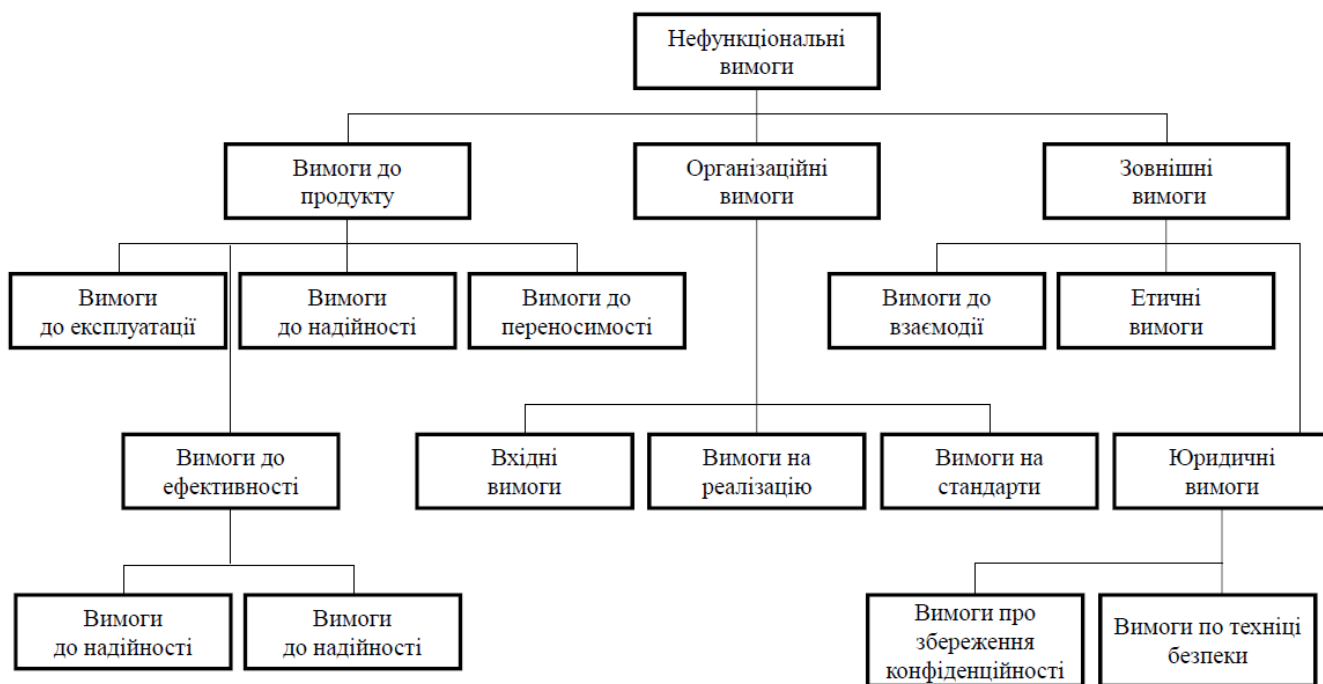

Рисунок 5.2 – Основні групи нефункціональних вимог

1. **Вимоги до продукта.** Характеризують експлуатаційні властивості ПП. До них можна віднести, наприклад, вимоги до необхідного обсягу пам'яті, продуктивності ПС, можливості її використання на інших платформах, надійності, зручності експлуатації, тощо. Наприклад, «Усі взаємодії між інтерфейсом APSE і кінцевим користувачем здійснюються за замовчуванням на основі стандартної множини символів мови програмування Ada».

2. **Організаційні вимоги.** Відображають організаційні процедури замовника та розробника ПЗ. Вони включають стандарти розроблення ПП, вимоги до його реалізації (мова програмування, методи проектування, тощо), вихідні вимоги (терміни створення та необхідна документація). Наприклад, «Основні процеси, які

мають бути реалізованими в ПС, а також види додаткової супровідної документації описано в стандарті АБВ.Ко-Пр.ISO-2022».

3. Зовнішні вимоги. Враховують фактори, які є зовнішніми по відношенню до ПС і процесу її розроблення. Вони включають юридичні вимоги (система має функціонувати в рамках чинного законодавства країни, в якій використовується), вимоги щодо взаємодії з іншими системами, а також етичні вимоги (система має бути прийнятною для кінцевих користувачів та замовника). Наприклад, «ПС не повинна розкривати конфіденційну інформацію про її користувачів та замовника (крім їх імен), а також (за необхідності) телефонного номера операторів служби підтримки».

Проведемо аналіз наведених прикладів. Прив'язка вимог продукту до середовища програмування APSE та мови Ada обмежує свободу проектувальника ПС, тому що можна використовувати тільки визначений набір символів. Це означає, що дана вимога не просто вказує що саме треба зробити, але і як – явна ознака неправильно побудованої вимоги. Організаційні вимоги вказують на необхідність розроблення ПС у відповідності до внутрішнього стандарту компанії, який має код АБВ.Ко-Пр.ISO-2022. Внаслідок виконання зовнішніх вимог щодо необхідності дотримання законодавства в області збереження конфіденційності інформації оператори та кінцеві користувачі ПС не будуть мати прямого доступу до даних.

Основна проблема НВ полягає в тому, що вони часто є суб'єктивними і їх виконання важко перевірити. Через нечітке формулювання, наприклад, «зручність супроводу», «простота експлуатації», «можливість відновлення після збоїв (надійність)» реалізація подібних вимог може виявитися для системних розробників складною.

5.4 Вимоги предметної області

Даний тип вимог зазвичай не виділяють в окрему велику категорію. Це пов'язано з тим, що вони сильно інтегровані у ФВ та, хоч і значно менше, у НВ. Дана категорія вимог відображає умови експлуатації ПС, які висувуються замовником у вигляді нових ФВ, обмежень на вже сформульовані вимоги або у вигляді

ді вказівок того, як саме ПС повинна виконувати обчислення. Через те, що ці вимоги є дуже важливими для предметної області (бізнесу), у межах якої буде використовуватися ПС, їх ще називають бізнес-правилами або бізнес-логікою. Наприклад, розглянута вище організаційна вимога, яка пов'язана з використанням внутрішнього стандарту (АБВ.Ко-Пр.ISO-2022) компанії, є бізнес-правилом, а реалізовані в ПС на її основі функціональні вимоги – бізнес-логікою. Невиконання даних вимог може призвести до виходу ПС з ладу або втрати її актуальності в межах поставлених задач.

Доповнимо розглянуті вище вимоги до бібліотечної системи декількома пунктами:

1. Стандартний інтерфейс користувача, який надає доступ до всіх бібліотечних БД, повинен ґрунтуватися на стандарті O17-60.

2. За бажанням користувача документи можуть бути роздрукованими на мережевому принтері. Деякі з цих документів мають відразу бути вилученими з системи для забезпечення виконання юридичних вимог щодо авторських прав.

Перша вимога є обмеженням системної ФВ, яка вказує на необхідність дотримання відповідного бібліотечного стандарту. Друга вимога є зовнішньою і направлена на виконання закону про авторське право, який застосовується до матеріалів бібліотеки. Ця вимога є коректною, тому що говорить, що деякі файли не можна зберігати, дозволено лише їх друк, але прямо не вказує як саме це повинен реалізувати програміст.

Розглянемо інший приклад бізнес-правил, пов'язаний з проведенням розрахунків. Наприклад гальмування потягу може обчислюватися за наступною формулою:

$$D_{\text{потягу}} = D_{\text{градієнт}} + D_{\text{керування}}$$

Даний приклад бізнес-правила хоч і конкретизує як саме повинні виконуватися обчислення, але є обов'язковим для даної предметної області. Формулу взято зі специфікації системи автоматичного гальмування потягу, градієнт ві-

мий для різних типів потягів, а ПС повинна автоматично зупиняти потяг на червоний сигнал семафора у спеціально відведеному для нього місці.

У даному прикладі використано специфічну термінологію, яка застосовується у відповідній предметній області. Для того, щоб в ній розібратися, менеджеру (або аналітику вимог) необхідні знання про характеристики систем управління поїздами та особливості їх функціонування.

Наведені приклади ілюструють основну проблему, яка пов'язана з бізнес-правилами (вимогами предметної області). Вимоги цього типу використовують термінологію та позначення, які властиві конкретній предметній області, що ускладнює їх сприйняття командою розробників. Як правило, це призводить до незадовільного (з точки зору замовника) їх виконання.

Отже, формулювання вимог та створення їх детальної специфікації – досить відповідальне і складне завдання, яке вимагає від менеджера проведення перед проектних досліджень.

Запитання для самоконтролю

1. Що таке вимоги? Які є дві категорії вимог?
2. Що таке специфікація вимог? З чого вона складається?
3. Які є два основних типи вимог?
4. Що таке функціональні вимоги?
5. Які три частини має містити специфікація функціональних вимог у загальному випадку?
6. Які вимоги є нефункціональними? На які групи вони поділяються?
7. Які характеристики ПЗ входять до нефункціональних вимог?
8. Як виразити нефункціональні вимоги за допомогою кількісних показників?
9. Що таке вимоги предметної області? Чим вони відрізняються від функціональних та нефункціональних?
10. Які є методи визначення вимог? Чим вони відрізняються один від одного?

ТЕМА 6

МЕТОДИ ВИЗНАЧЕННЯ ВИМОГ

Зміст теми:

- 6.1 Інтерв'ювання
- 6.2 Мозковий штурм і відбір ідей
- 6.3 Спільне розроблення додатків
- 6.4 Розкадрування
- 6.5 Обігравання ролей
- 6.6 Швидке прототипування
- 6.7 Формалізація вимог

6.1 Інтерв'ювання

Одним з найбільш важливих і зрозумілих методів визначення вимог є інтерв'ю з клієнтом – метод, який можна використовувати практично в будь-якій ситуації.

Одне з основних завдань інтерв'ювання – зробити все можливе, щоб упередження і вподобання осіб, у яких беруть інтерв'ю, не вплинули на вільний обмін інформацією. Це складна задача через те, що неможливо сприймати навколишній світ, не фільтруючи його у відповідності зі своїм походженням і накопиченим досвідом.

Процес проведення інтерв'ю складається з наступних етапів:

- 1) Розроблення питань.
- 2) Вибір опитуваних користувачів. Існує декілька груп користувачів: персонал початкового рівня, організатори проекту середнього рівня, менеджери та інші замовники особливого роду – генеральні директори і віце-президенти, наукові співробітники, звичайні користувачі системи.
- 3) Планування контактів.
- 4) Проведення інтерв'ю. Інтерв'ю можна провести по телефону, персонально або за допомогою мережі Інтернет (відео конференція, чат, електронна пошта), проте кращим способом інтерв'ювання є безпосереднє спілкування.

5) Завершення зустрічі та визначення подальших дій.

6.2 Мозковий штурм і відбір ідей

Мозковий штурм – це метод проведення зборів, при якому група людей намагається знайти вирішення специфічної проблеми за допомогою накопичення всіх спонтанних ідей.

Даний процес має ряд очевидних переваг:

- підтримує участь всіх присутніх;
- дозволяє учасникам розвивати ідеї один одного;
- ведучий або секретар веде запис всього ходу обговорення;
- його можна застосовувати при різних обставинах;
- як правило, у результаті отримується множина можливих рішень для будь-якої поставленої проблеми;
- метод сприяє вільному мисленню, не обмеженому звичайними рамками.

Мозковий штурм складається з двох фаз: генерація ідей і їх відбір. Основна мета на етапі генерації полягає в тому, щоб описати як можна більше ідей, не обов'язково глибоких. На етапі відбору головним завданням є аналіз усіх ідей, які виникли. Відбір ідей включає в себе відсікання, організацію, упорядкування, розвиток, угруповання, уточнення тощо.

Генерація ідей під час мозкового штурму може проходити різними способами. Наприклад, усі основні учасники збираються в одній кімнаті, їм роздають матеріали для нотаток. Це може бути просто стопка паперу і чорний маркер. Аркуші паперу повинні бути не менше 9×9 см і не більше 12×17 см. Кожному учаснику потрібно видати не менше 25 листів на кожен сеанс мозкового штурму.

Кожен учасник сеансу «мозкового штурму» виконує одну з трьох ролей: лідер, секретар або член команди. Лідер відповідає за спрямування процесу в правильне русло, за порядок і допомагає секретарю робити записи. Секретар записує всі ідеї таким чином, щоб кожна людина, що знаходиться в кімнаті, могла бачити ці записи. Учасники генерують ідеї.

Ведучий пояснює правила проведення мозкового штурму, після чого визначається мета засідання.

Основні правила проведення мозкового штурму наступні:

- 1) Не допускається критика або дебати.
- 2) Свобода фантазії.
- 3) Генеруйте якомога більше ідей.
- 4) Переробляйте і комбінуйте ідеї.

У міру створення ідей секретар просто збирає їх і прикріплює на стіну кімнати засідань. Більшість засідань по генерації ідей триває близько години (іноді 2-3 години).

Після завершення фази генерації ідей починається процес відбору, який складається з декількох етапів:

1) Відсікання. Полягає у відсіканні лідером тих ідей, які не заслуговують на увагу. Якщо буде виявлено дві однакові ідеї, вони об'єднуються.

2) Групування ідей. Групи отримують назви в залежності від того, за яким принципом здійснюється групування. Наприклад, групи можуть мати такі назви: нові функції, питання продуктивності, пропозиції щодо вдосконалення існуючих функцій, інтерфейс користувача і питання простоти звернення, тощо. Для будь-якої з цих груп можна відновити генерацію ідей, якщо виявиться, що процес групування стимулював виникнення нових ідей або деяка область важливих функціональних можливостей залишилася неохопленою.

3) Визначення функцій. Ведучий перераховує всі ідеї, які залишилися, і просить авторів дати їх опис, що складається з одного речення.

4) Розстановка пріоритетів.

6.3 Спільне розроблення додатків

Метод спільного розроблення додатків (*англ. Joint Application Design, JAD*) – це зареєстрований товарний знак компанії ІВМ. Він являє собою групо-вий підхід до визначення вимог, при реалізації якого особлива увага приділяється

удосконаленню групового процесу і правильному підбору людей, яких залучено до роботи над проектом.

Сеанси JAD аналогічні до сеансів мозкового штурму, однак не у всьому. Сеанси мозкового штурму тривають близько двох годин, а сеанси JAD – до трьох днів. На сеансах мозкового штурму відбувається швидке генерування ідей, а на сеансах JAD – високорівневих специфічних програмних моделей функцій, даних і ліній поведінки.

Сеанс JAD має певну структуру, на ньому дотримуються певної дисципліни, і він проходить під керівництвом арбітра. У його основі лежить обмін інформацією з використанням документації, фіксованих вимог і правил роботи. З моменту появи методики JAD на сеансах використовуються CASE-інструменти та інші програмні засоби, призначені для побудови діаграм потоку даних (англ. *Data flow diagram, DFD*), діаграм взаємозв'язків між сутностями (англ. *Entity relationship diagrams, ERD*), діаграм зміни станів та інші об'єктно-орієнтовані діаграми.

У сеансах JAD є наступні ролі:

1) Розробники. У задачі розробника входить надання допомоги організаторам у формулюванні їх потреб, які зазвичай є рішенням існуючих проблем. Таким чином, визначення вимог до ПЗ відбувається спільно з організаторами проекту.

2) Учасники. Для успішного проведення сеансу ключовою вимогою є високий рівень кваліфікації запрошених учасників. Правильний підбір людей дозволить швидко приймати рішення і розробляти правильні моделі, навіть якщо вони не будуть завершені.

3) Арбітр/консультант. Арбітр повинен зводити до мінімуму прояв непродуктивних людських емоцій, на зразок агресивності або самозахисту. Арбітр не володіє ні процесом розроблення, ні ПП. Він присутній тільки для того, щоб допомагати організаторам проекту розробляти ПП.

4) Секретар. Секретар сеансу JAD документує ідеї і допомагає стежити за часом.

Сеанс JAD – це своєрідна майстерня, що працює в максимально напруженому режимі, де рішення приймаються спільно всіма учасниками. При цьому учасники є великими фахівцями в розглянутому питанні.

Процес дослідження проекту розбивається на наступні етапи:

- пошук фактів і збір інформації;
- підготовка сеансу JAD;
- проведення сеансу;
- перевірка зібраної інформації.

Результатами проведення сеансу JAD можуть бути:

- діаграма контексту даних;
- діаграма потоку даних першого рівня;
- глобальна модель даних – діаграма взаємозв'язків між сутностями;
- перелік первинних об'єктів;
- об'єктна модель високого рівня;
- обов'язки кандидатів і співробітників для кожного об'єкта;
- перелік первинних процесів/сценарії вибору;
- інші діаграми потоку даних, діаграми стану, дерева альтернатив, таблиці рішень, тощо;
- вимоги, що пред'являються до даних для кожного процесу;
- перелік припущень;
- документація з аналізу або з призначенням відкритих питань.

Результати сеансу JAD використовуються в процесі визначення вимог для організації наступного етапу – створення специфікації вимог (SRS).

Проте у методі JAD є свої недоліки:

1) Учасники передають свої ідеї арбітру та/або секретарю. Для уникнення невірної інтерпретації зібраних даних, необхідно прийняти деякі запобіжні заходи. Використання під час сеансу автоматизованих інструментальних засобів і перевірка результатів усіма учасниками зменшить ризик.

2) На сеансах JAD розглядаються переважно інформаційні системи, в яких особлива увага приділяється елементам даних і проекту інтерфейсу. Є мало інфо-

рмації про використання методу JAD для визначення вимог, що пред'являються до систем реального часу.

3) На проведення триденного сеансу JAD з представниками всіх груп організаторів проекту, кожна з яких складається з кваліфікованих фахівців, витрачається чимало коштів. Три дні – це середня тривалість. Для аналізу складних систем реального часу і систем, від яких залежить людське життя, часто потрібно більше. Якщо сеанс триває «до тих пір, поки не будемо втомлюватися», то втома може настати вже в той момент, коли будуть визначені тільки сценарії вибору.

6.4 Розкадрування

Метою процесу розкадрування є отримання ранньої реакції користувачів на запропоновані концепції ПЗ, ще до того, як концепції будуть перетворені в код, а в багатьох випадках навіть до розроблення докладної специфікації.

Розкадрування має наступні переваги:

- максимально недорого;
- дружнє користувачу, неформальне та інтерактивне;
- забезпечує ранній аналіз призначених для користувача інтерфейсів ПС;
- легко створити і модифікувати.

Розкадрування можна використовувати для прискорення концептуальної розроблення різних граней додатків. Їх можна застосовувати для розуміння візуалізації даних, визначення та розуміння бізнес-правил, які будуть реалізовані в новому бізнес-додатку, для визначення алгоритмів та інших математичних конструкцій, які будуть виконуватися всередині систем, для демонстрації звітів та інших результатів на ранніх етапах. Розкадрування можна використовувати практично для всіх додатків, в яких раннє отримання реакції користувачів є ключовим фактором успіху.

Результати процесу розкадрування називаються розкадровками, які діляться на три типи залежно від режиму взаємодії з користувачем:

- пасивні;

- активні;
- інтерактивні.

Пасивні – це історії, які розповідають користувачу. Вони можуть складатися зі схем, картинок, скріншотів екрану, презентацій PowerPoint або зразків вихідної інформації системи. При пасивному розкадруванні аналітик грає роль системи і просто проводить користувачів по розкадровках, пояснюючи наступним чином: «Коли ви робите це, відбувається ось це...».

Активні розкадровки забезпечують автоматизований опис поведінки системи використанні її в типовому або операційному сценарії. Вони створюються за допомогою анімації або автоматизації, наприклад, за допомогою автоматичного послідовного показу слайдів, анімаційних засобів або навіть фільму.

Інтерактивні розкадровки дають користувачу досвід роботи з ПС майже настільки ж реальний, як на практиці. При такому варіанті розкадровки вимагають взаємодії з користувачем. Інтерактивні розкадровки можуть бути імітаційними, у вигляді макетів або коду, який в подальшому можуть відкинути. Складні інтерактивні розкадровки, засновані на такому коді, можуть бути дуже схожими на прототип ПП.

З рис. 6.1 видно, що, ці три типи розкадрувань пропонують широкий спектр можливостей – від зразків вихідної інформації до «живих» демонстраційних версій. Різниця між складними розкадровками та ранніми прототипами ПП досить умовна.

Вибір типу розкадровок залежить від складності ПС і того, наскільки великим є ризик того, що команда неправильно розуміє її призначення. Для безпрецедентної нової системи, що має розпливчате визначення, може знадобитися декілька розкадровок (від пасивних до інтерактивних) у міру того, як команда удосконалює своє розуміння ПС.

Рисунок 6.1 – Типи розкадровок

6.5 Обігравання ролей

Метод обігравання ролей дозволяє команді розробників відчувати світ користувача, побувавши в його ролі. Концепція, що лежить в основі даного методу, досить проста: хоча, спостерігаючи і задаючи питання, підвищується рівень розуміння, наївно вважати, що за допомогою одного спостереження розробник/аналітик може отримати істинно глибоке розуміння розв’язуваної проблеми або вимог до тієї системи, яка покликана дану проблему вирішити.

Суть методу обігравання ролей полягає в тому, що аналітик або будь-який інший член команди займає місце користувача і виконує його звичайні дії. Розглянемо, наприклад, проблему введення замовлень на покупку. Розробник/аналітик може «відчувати» проблеми і неточності, притаманні існуючій системі введення замовлень на покупку, просто зайнявши місце оператора і спробувавши ввести декілька замовлень. Отриманий протягом певного часу досвід назавжди змінить розуміння командою суті проблеми.

Існує два різновиди методу обігравання ролей [7]:

- сценарний перегляд;
- CRC-картки (*англ. Class - Responsibility - Collaboration, укр. Клас - Обов’язок - Взаємодія*).

Сценарний перегляд – це виконання ролі на папері. У даному випадку кожен учасник слідує за сценарієм, який задає конкретну роль в «п'єсі». Перегляд демонструватиме будь-які неточності в розумінні ролей, брак інформації, яка доступна актору чи підсистемі, або брак конкретного опису поведінки, який необхідний акторам для успішного виконання їх ролей.

Однією з переваг сценарного перегляду є те, що сценарій можна модифікувати і програвати знову стільки разів, скільки необхідно, поки актори не вважатимуть його правильним. Сценарій можна також повторно використовувати для навчання нових членів команди. Його можна модифікувати і програвати знову, коли необхідно змінити поведінку системи. У певному сенсі цей сценарій стає «живою» розкадровкою для проекту.

CRC-картки часто застосовуються в об'єктно-орієнтованому аналізі. У даному випадку кожному учаснику видається набір індексних карток, які описують клас (об'єкти певного типу), обов'язки (поведінку), а також взаємодії (з якими сутностями взаємодіє об'єкт). Ці взаємодії можуть просто представляти сутності проблемної області (наприклад, користувачі, натиснуті кнопки, лампи і підйомники) або об'єкти, які існують в області рішення (підсвічування вимикача в холі, вікно багатодокументного інтерфейсу або кабіна ліфта).

Коли актор-ініціатор ініціює певну поведінку, усі учасники дотримуються поведінки, яка задана на їх картках. Якщо процес переривається через брак інформації або якщо одній сутності необхідно переговорити з іншою, а взаємодія не визначена, то картки модифікуються і ролі розігруються знову.

Нижче пропонується зразок програвання одного з можливих варіантів використання:

1) Управління включенням. Мій домовласник тільки що натиснув кнопку, яка керує набором ламп. Він все ще утримує кнопку в натиснутому стані. Я відправив Центральному блоку управління повідомлення у той момент, як тільки кнопка була натиснута, і збираюся надсилати йому повідомлення кожен секунду, поки кнопка натиснута.

2) Центральний блок керування. Коли я отримав перше повідомлення, то змінив стан виходу з «Викл.» на «Вкл.». Коли я отримав друге повідомлення, стало очевидно, що домовласник хоче змінити яскравість освітлення, тому при отриманні кожного повідомлення я збираюся змінювати яскравість на 10%.

3) Лампа. Я апаратно запрограмована на змінне накаливання. Я змінюю яскравість світла під час нашої розмови.

6.6 Швидке прототипування

Швидке прототипування – це часткова реалізація ПЗ, яка створена з метою допомогти розробникам, користувачам і замовникам краще зрозуміти вимоги до ПС.

Чим більш детальним є прототип, тим легше зрозуміти вимоги, які висувуються замовником. З іншого боку, будь-який прототип є окремою програмою. Це означає, що чим детальнішим є прототип, тим він дорожчий.

Існує багато способів розбиття прототипів на категорії. Яким повинен бути прототип у кожному конкретному випадку, залежить від того, яку проблему необхідно вирішити

шляхом його побудови. Наприклад, можна виділити наступні прототипи:

- які відкидаються;
- які еволюціонують;
- операційні;
- вертикальні і горизонтальні;
- інтерфейсу користувача;
- алгоритмічні;
- тощо.

Питання прототипування та швидкого прототипування більш детально будуть розглянуті в наступних підрозділах.

6.7 Формалізація вимог

Традиційні технічні дисципліни, такі як цивільне будівництво або електротехніка, зазвичай легко адаптують найкращі математичні методи. Наприклад, застосування методів математичного аналізу у машинобудуванні не викликає труднощів. Однак, технології розроблення ПЗ не йдуть таким шляхом. Хоча у процесі створення ПЗ вже понад 25 років використовуються дослідження з використання математичних методів, їх вплив все ж обмежений. Так звані формальні методи розроблення ПС не використовуються. Багато компаній, які розробляють ПЗ, не вважають економічно вигідним застосування цих методів у процесі розроблення.

Термін «формальні методи» передбачає низку операцій, до складу яких входять створення формальної специфікації ПС, аналіз та вдосконалення специфікації, реалізація системи на основі перетворення формальної специфікації в ПЗ та верифікація програм. Усі ці дії залежать від формальної специфікації програмного забезпечення.

Формальна специфікація (ФС) – це системна специфікація, яка написана мовою, словник, синтаксис та семантику якої визначено формально. Необхідність формального визначення мови передбачає, що ця мова ґрунтується на математичних концепціях. Тут використовується область математики, яка називається дискретною математикою, в основі якої лежать алгебра, теорія множин та алгебра логіки.

У 1980-х роках багато дослідників вважали, що формальні специфікації та формальні методи є найбільш ефективним шляхом покращення якості ПЗ. Вони привели вагомні докази на користь того, що суворий та детальний аналіз, який є невід'ємною частиною формальних методів, призведе до створення ПЗ з малою кількістю помилок. Вони передбачали, що до ХХІ століття більшість ПЗ розроблятиметься з використанням формальних методів.

Ці передбачення не справдилися з цілого ряду причин:

1) Успіхи технологій розроблення ПЗ. Використання в процесі проектування та розроблення ПС таких технологій інженерії програмного забезпечення, як

структурні методи, управління конфігурацією, приховування інформації, тощо призвело до підвищення якості ПП. Це суперечить уявленням, які існували, що підвищення якості програм може бути досягнуто тільки шляхом доведення їх правильності.

2) Зміни на ринку ПП. У 1980-х роках якість була ключовою проблемою створення ПЗ. Нині головним критерієм розроблення багатьох класів ПЗ є не якість, а час постачання його на ринок. ПЗ має бути розроблене швидко, і клієнти готові прийняти його з деякими дефектами, якщо буде забезпечено швидке постачання. Методи швидкого розроблення не дуже добре узгоджуються з формальною специфікацією. Якість, без сумніву, є важливим показником, але вона повинна досягатися в контексті швидкого постачання на ринок.

3) Обмежена сфера застосування формальних методів. Формальні методи зазвичай погано підходять для опису взаємодій користувача та визначення інтерфейсів користувача. Інтерфейси користувача є складовою більшої частини сучасних систем, але користь від застосування формальних методів при цьому є обмеженою.

4) Обмежена масштабованість формальних методів. В успішних проектах формальні методи зазвичай використовувалися лише для розроблення невеликого критичного ядра системи. Проблема посилювалася нестачею засобів підтримки таких методів.

Ці фактори призвели до того, що ризики застосування формальних методів у більшості проектів перевищують можливі вигоди від їх використання. Витрати та проблеми введення формальних методів у процес розроблення дуже високі. Однак формальна специфікація є відмінним способом виявлення помилок у вимогах та засобом, який забезпечує однозначність системної специфікації. У всіх успішних проектах, які використовували формальні методи, повідомлялося про зменшення кількості помилок у готових ПС.

Таким чином, у системах, в яких можливе застосування формальних методів, воно може бути виправданим та навіть рентабельним. Використання формальних методів зростає у галузі розроблення критичних систем, де дуже важливі такі властивості, як: безпека, безвідмовність, захищеність. Для таких систем атес-

тація потребує великих витрат, а вартість відмов дуже велика. І тут рентабельно використовувати формальні методи, оскільки вони можуть зменшити ці витрати.

Прикладами критичних систем, для розроблення яких успішно застосовувалися формальні методи, є системи сигналізації на залізниці, інформаційні системи управління повітряним транспортом, медичні системи управління і бортові системи космічних кораблів. Вони також були використані для специфікації пакетів програмних засобів, частини системи CICS (абонентська інформаційно-керуюча система) компанії ІВМ та ядра систем, які працюють у режимі реального часу.

На сьогоднішній день визначено три рівні специфікації ПЗ. Це вимоги системні та користувача, а також специфікація структури ПС. Вимоги користувача є найбільш узагальненими, а специфікація структури найбільш детальна. Формальні математичні специфікації знаходяться десь між системними вимогами та специфікацією структури. Вони не містять деталей реалізації ПС, але мають представляти її повну математичну модель.

У міру розроблення специфікації участь замовника зменшується, а участь підрядників і розробників ПЗ зростає. На ранніх стадіях розроблення специфікація має бути орієнтованою на замовника і написаною так, щоб він міг її зрозуміти. Однак на заключній стадії процесу розроблення повинна бути отримана специфікація, яка в основному призначена для підрядників та розробників, оскільки вона буде основою для реалізації ПС. Ця кінцева специфікація може бути формальною.

На рис. 6.2 показано етапи розроблення специфікації ПЗ та їх взаємозв'язок з процесом проектування. Етапи розроблення специфікації, які зображено на рис.6.2, не є незалежними та не обов'язково розробляються у наведеній послідовності. На рис. 6.3 показано, що розроблення специфікації та проектування можуть виконуватися паралельно, коли інформація від етапів розроблення специфікації передається до етапів проектування та навпаки.

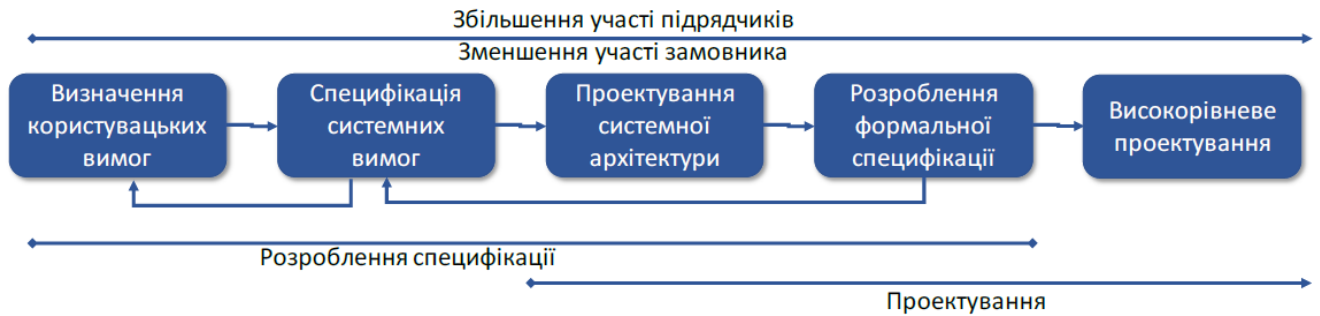

Рисунок 6.2 – Етапи розроблення специфікації

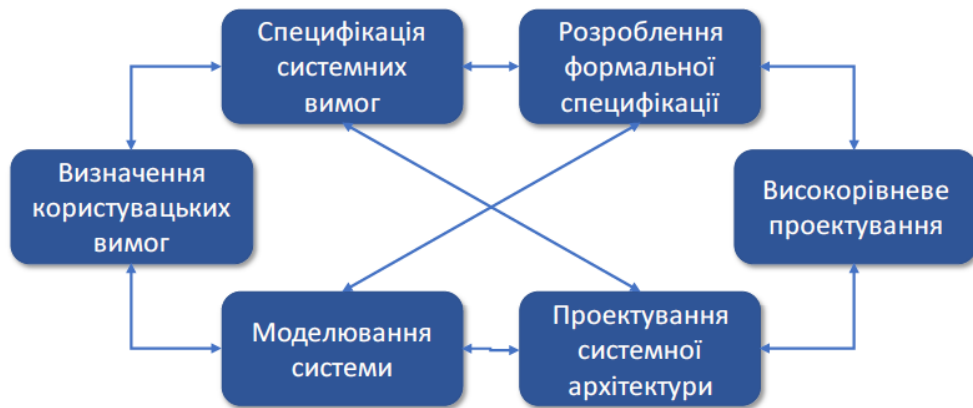

Рисунок 6.3 – Розроблення формальної специфікації

Створення ФС потребує детального аналізу системи, що дозволяє виявити помилки та невідповідності у специфікації неформальних вимог. Ця можливість виявлення помилок – найважливіший аргумент для використання ФС. Проблеми у вимогах, які залишаються невиявленими до останніх стадій процесу розроблення ПЗ, зазвичай вимагають великих витрат на внесення правок.

Розроблення та аналіз ФС потребують додаткових витрат. На рис. 6.4 показано вартість створення ПЗ при розробленні ФС та без неї. При звичайному розробленні ПЗ вартість атестації системи становить близько 50% всієї вартості, а вартість проектування та реалізації системи вдвічі більша за вартість розроблення специфікації. При використанні ФС вартості розроблення специфікації та реалізації системи можна вважати рівними, а вартість атестації значно знижується, оскільки в процесі розроблення ФС виявляються і усуваються не-доліки у вимогах. Тим самим виключається необхідність перероблення ПС на останніх стадіях її створення.

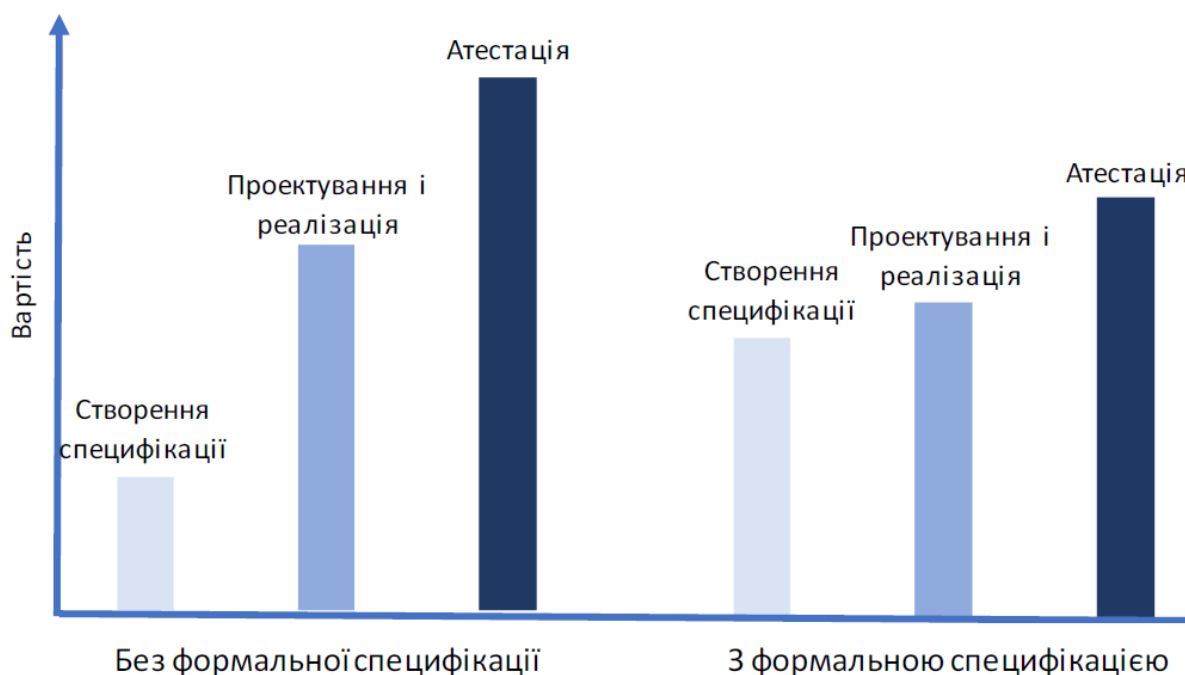

Рисунок 6.4 – Вартість розроблення ПЗ з формальною специфікацією

Існує два основних підходи до розроблення ФС, які використовуються для написання деталізованих специфікацій нетривіальних ПС:

1) Алгебраїчний підхід, у якому система описується у термінах операцій та їх відношень.

2) Заснований на моделях підхід, при якому модель ПС будується з використанням математичних конструкцій, таких як множини та послідовності, а системні операції визначаються тим, як вони змінюють стан системи.

Запитання для самоконтролю

1. Які є методи визначення вимог? Чим вони відрізняються один від одного?
2. Які питання необхідно задавати на інтерв'ю з замовником?
3. Як проходить мозковий штурм?
4. Як проходить сеанс спільного розроблення додатків?
5. У чому полягає суть процесу розкадрування? Які є типи розкадровок?
6. Як проходить обігравання ролей?
7. Що таке формальна специфікація вимог? Як її розробити?

8. Що таке прототип? На якому етапі процесу розроблення ПЗ він є корисним?
9. Які переваги та недоліки використання прототипів ПС?
10. У чому полягає суть еволюційного прототипування?
11. У чому полягає суть експериментального прототипування?
12. Які є технології швидкого прототипування?

ТЕМА 7

СТВОРЕННЯ ПРОТОТИПУ ПРОГРАМНОГО ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ

Зміст теми:

- 7.1 Загальні поняття прототипу
- 7.2 Прототипування у процесі розроблення програмного забезпечення
- 7.3 Технології швидкого прототипування
- 7.4 Прототипування інтерфейсів користувача

7.1 Загальні поняття прототипу

Замовникам ПЗ та кінцевим користувачам зазвичай складно чітко сформулювати вимоги до ПС, яка розробляється. Важко передбачити, як система впливатиме на трудовий процес, як вона взаємодітиме з іншими системами і які операції, що виконуються користувачами, необхідно автоматизувати. Ретельний аналіз вимог допомагає зменшити невизначеність щодо того, що ПС має робити. Проте реально перевірити вимоги, перш ніж їх затвердити, практично неможливо. У цій ситуації може допомогти макет або прототип системи.

Прототип – це початкова версія ПС, яка використовується для демонстрації концепцій, закладених у системі, перевірки варіантів вимог, а також пошуку проблем, які можуть виникнути як під час розроблення, так і під час експлуатації системи та можливих варіантів їх вирішення. Швидке розроблення прототипу системи є дуже важливим, щоб користувачі могли почати експериментувати з ним якомога раніше.

Прототип ПЗ допомагає на двох етапах процесу розроблення системних вимог:

1) *Постановка вимог.* Користувачі можуть експериментувати із системними прототипами, що дозволяє їм перевіряти, як працюватиме система. Користувачі отримують нові ідеї для встановлення вимог, можуть визначити сильні та слабкі сторони ПЗ. Унаслідок цього можуть сформуватися нові вимоги.

2) *Перевірка існуючих вимог.* Прототип дозволяє виявити помилки та упущення в раніше визначених вимогах. Наприклад, системні функції, визначені у вимогах, можуть бути корисними та потрібними (з точки зору користувача). Однак у процесі застосування цих функцій спільно з іншими функціями користувачі можуть змінити початкову думку про них. Унаслідок цього вимоги до ПС зміняться, відображаючи змінене розуміння користувачами системних функцій.

Прототипування можна використовувати під час аналізу ризиків і на початковому етапі розроблення планів управління програмним проектом. Основною небезпекою при розробці ПЗ є помилки та упущення вимог. Витрати на усунення помилок у вимогах на більш пізніх стадіях процесу розроблення можуть бути дуже високими. Експерименти показують, що прототипування зменшує кількість проблем, пов'язаних із розробленням вимог, а також зменшує загальну вартість розроблення системи. З цих причин воно часто використовується у процесі розроблення вимог.

Проте різниця між прототипуванням, як окремим етапом процесу розроблення ПЗ, і розробленням основної ПС неочевидна. У даний час багато систем розробляються з використанням еволюційного підходу, коли швидко створюється початкова версія системи, яка потім поступово змінюється до остаточного варіанта. При цьому часто використовуються методи швидкого (гнучкого) розроблення, які можна використовувати при створенні прототипів.

Поряд з тим, що прототипи допомагають формувати вимоги, вони мають ряд інших переваг:

1) Різне тлумачення вимог розробниками ПЗ та користувачами можна виявити при демонстрації діючого прототипу системи.

2) У процесі створення прототипу розробники можуть виявити неповні чи неузгоджені вимоги.

3) Працюючи, хоч і обмежено, у вигляді прототипу, ПС може продемонструвати свої слабкі та сильні сторони.

4) Прототип може бути основою написання специфікації високоякісної системи. Розроблення прототипу зазвичай веде до покращення специфікації системи.

Працюючий прототип може також використовуватися для інших цілей, наприклад:

1) *Навчання користувача.* Прототип ПС можна використовувати для навчання персоналу перед поставкою остаточного варіанта системи.

2) *Тестування ПС.* Прототипи дозволяють моделювати тести. Один і той же тест запускається на прототипі та на системі. Якщо виходять однакові результати, це означає, що тест не виявив дефектів у системі. Якщо результати відрізняються, необхідно досліджувати причини відмінностей, що дозволяє виявити можливі помилки у системі.

На основі вивчення різних програмних проектів розробниками зроблено висновки, що ефективність застосування прототипів при розробці ПЗ полягає в наступному:

- 1) Поліпшуються експлуатаційні якості системи.
- 2) Системна архітектура стає досконалішою.
- 3) Система більше відповідає потребам користувачів.
- 4) Скорочуються витрати на розроблення системи.
- 5) Супровід системи спрощується і стає зручнішим.

Ці дослідження показують, що покращення експлуатаційних якостей та збільшення відповідності ПС потребам користувача не вимагають збільшення загальної вартості розробки. Прототипування зазвичай підвищує вартість початкових етапів розроблення ПЗ, але знижує витрати більш пізніх етапах.

Модель процесу розроблення прототипу показано на рис. 7.1. На першому етапі даного процесу визначаються призначення прототипу та мета прототипування. Метою може бути розроблення макету інтерфейсу користувача, перевірка ФВ або демонстрація реалізованості системи для керівництва. Один і той самий прототип не може використовуватися для досягнення одночасно всіх цілей. Якщо цілі визначені неточно, функції прототипу можуть бути сприйняті неправильно.

На наступному етапі процесу розроблення прототипу визначаються його функціональні можливості, тобто приймається рішення про те, які властивості системи повинен відображати прототип, а які (що, можливо, важливіше) – ні. Для

зменшення витрат на створення прототипу можна виключити деякі системні функції. Наприклад, можна послабити характеристики швидкодії та вимоги до використання пам'яті. Засоби управління та обробки помилок можуть ігноруватися або бути елементарними, якщо, звичайно, метою прототипування не є модель користувача. Також можуть бути знижені вимоги до надійності та якості ПС.

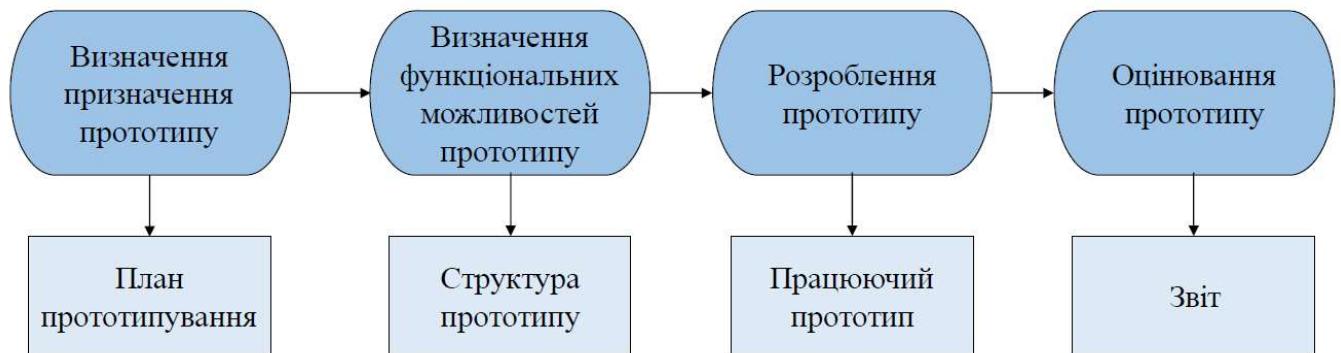

Рисунок 7.1 – Процес розроблення прототипу

Завершальний етап процесу прототипування – оцінювання створеного прототипу. Є думка, що це найважливіший етап процесу прототипування. Тут перевіряється, наскільки створений прототип відповідає своїм призначенню та цілям. Також на його основі створюється план заходів щодо вдосконалення розроблюваної ПС.

7.2 Прототипування у процесі розроблення програмного забезпечення

Як уже зазначалося вище, кінцевим користувачам важко уявити, як вони використовуватимуть нову ПС у повсякденній роботі. Якщо система велика і складна, це неможливо зробити до створення та введення її в експлуатацію.

Один із способів подолання цієї проблеми полягає у використанні еволюційної стратегії ЖЦ. Це означає, що користувачеві надається незавершена система, яка потім змінюється і доповнюється доти, доки не стануть зрозумілими всі вимоги користувача. Як альтернативу, можна побудувати «експериментальний»

прототип, який допоможе проаналізувати та перевірити вимоги. Після цього створюється ПС. На рис. 7.2 показано обидва підходи до використання прототипів.

Еволюційне прототипування починається з побудови відносно простої системи, яка реалізує найважливіші вимоги користувача. У міру виявлення нових вимог прототип змінюється та доповнюється. Зрештою, він стає тією ПС, яка потрібна замовнику. У цьому процесі не використовується детальна системна специфікація, у багатьох випадках немає формального документа з системними вимогами. У даний час еволюційне прототипування є звичайною технологією розроблення ПС, яка широко використовується для розроблення Web-вузлів та додатків електронної комерції.

Рисунок 7.2 – Еволюційне та експериментальне прототипування

На противагу еволюційному підходу, метод експериментального прототипування призначений для розроблення та уточнення системної специфікації. Прототип створюється, оцінюється та модифікується. Дані оцінювання прототипу застосовуються для подальшої деталізації специфікації. Коли системні вимоги повністю сформовані, прототип перестає бути потрібним.

Існує різниця між метою еволюційного та експериментального прототипування:

- метою еволюційного прототипування є постачання працюючої ПС кінцевому користувачу. Це означає, що необхідно розпочати створення системи, яка реалізує ті вимоги користувача, які найбільш зрозумілі та мають найвищий пріоритет. Вимоги з нижчим пріоритетом та нечіткі вимоги реалізуються за запитом користувачів;

- метою експериментального прототипування є перевірка та формування системних вимог. Тут спочатку створюється прототип, що реалізує вимоги, які сформульовані нечітко і які треба уточнити. Вимоги, які сформульовані чітко та зрозуміло, не потребують прототипування.

Інша важлива відмінність між цими підходами стосується управління якістю розроблюваної ПС. Експериментальні зразки мають дуже короткий термін життя. Вони швидко змінюються і для них висока експлуатаційна надійність не потрібна. Для експериментального прототипу допускається знижена ефективність і безвідмовність, оскільки прототип повинен виконати лише основну функцію – допомогти у розумінні вимог.

На противагу цьому, еволюційні прототипи, які перетворюються в готову ПС, повинні бути розроблені з такими ж стандартами якості, що і будь-яке інше ПЗ. Вони повинні мати стійку структуру та високу експлуатаційну надійність, бути безвідмовними, ефективними і відповідати стандартам.

Розглянемо більш детально обидва типи прототипування.

Еволюційне прототипування. Як було сказано вище, у його основі лежить ідея розроблення початкової версії ПС, демонстрації її користувачам та подальшої модифікації аж до отримання системи, яка відповідає всім вимогам (рис. 7.3). Такий підхід спочатку використовувався для розроблення систем, які важко чи неможливо специфікувати (наприклад, систем штучного інтелекту). Нині він стає основною методикою розроблення ПС. Еволюційне прототипування має багато спільного з методами швидкого розроблення додатків і часто входить у ці методи як їхня складова частина.

Цей метод прототипування має дві основні переваги:

- 1) Прискорення розроблення системи. Сучасні темпи змін у діловій сфері потребують відповідних швидких змін у ПЗ. У деяких випадках швидке постачання ПЗ, зручність та простота його використання є важливішими, ніж повний спектр функціональних можливостей ПС або довгострокові можливості її супроводу.

2) Взаємодія користувача із системою. Участь користувачів у процесі розроблення означає, що в системі повніше будуть враховані вимоги користувача.

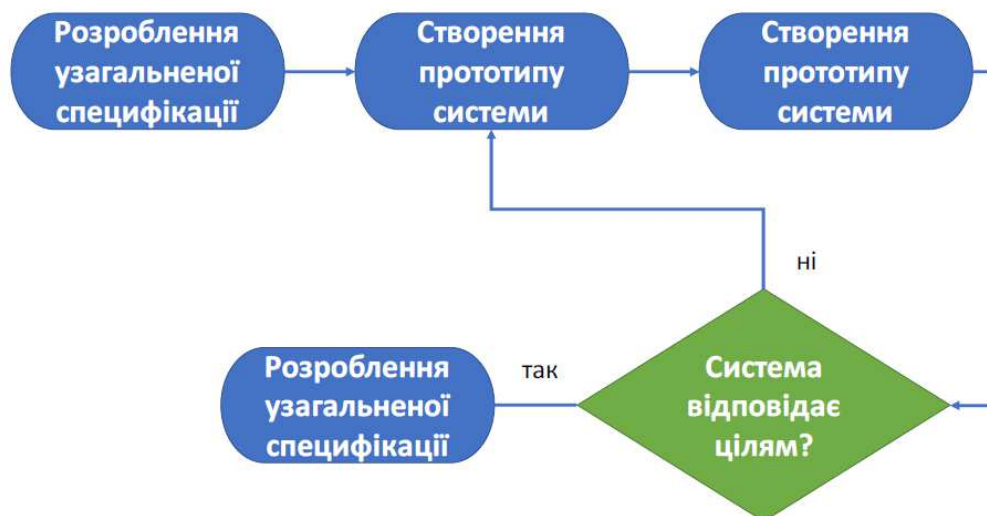

Рисунок 7.3 - Еволюційне прототипування

Між окремими методами гнучкого розроблення ПЗ існують відмінності, але вони мають деякі загальні властивості:

1) Етапи розроблення технічних вимог, проектування та реалізації пере-
межуються. Немає детальної системної специфікації, проектна документація за-
звичай залежить від інструментальних засобів, що використовуються для ре-
алізації ПС. Вимоги користувача визначають лише найважливіші характеристики
системи.

2) ПС розробляється покроково. Кінцеві користувачі та інші особи, які фор-
мують вимоги, беруть участь на кожному етапі проектування та оцінювання нової
версії системи. Вони можуть пропонувати зміни та нові вимоги, які будуть ре-
алізовані у наступній версії системи.

3) Застосування методів гнучкого розроблення систем. Вони можуть ви-
користовувати інструментальні CASE-засоби та мови четвертого покоління.

4) Інтерфейс користувача ПС зазвичай створюється за допомогою інтера-
ктивних систем розроблення, які дозволяють швидко спроектувати та створити
необхідний інтерфейс.

Еволюційне прототипування та методи, що базуються на використанні детальної системної специфікації, відрізняються підходами до верифікації та атестації систем.

Верифікація – процес перевірки ПЗ на відповідність специфікації НВ. Оскільки для прототипа немає докладної специфікації, його верифікація неможлива.

Атестація – процес, результати якого показують, що ПЗ відповідає тим цілям, для яких воно створювалося. Атестацію також важко провести без детальної специфікації, оскільки немає чітких формулювань цілей. Кінцеві користувачі, які беруть участь у процесі розроблення, можуть бути задоволені системою, тоді як інші користувачі – незадоволені, оскільки система не повністю відповідає тим цілям, які вони неявно перед нею поставили.

Верифікацію та атестацію системи, розробленої з використанням еволюційного прототипування, можна здійснити, якщо вона достатньо відповідає поставленій меті і своєму призначенню. Цю відповідність, звісно, не можна виміряти, а лише суб'єктивно оцінити. Такий підхід може породити проблеми, особливо якщо ПС створюється сторонніми компаніями-розробниками.

Існує три основні проблеми еволюційного прототипування, які необхідно враховувати, особливо при розробці великих систем із тривалим терміном ЖЦ:

1) Проблеми керування. Структура управління процесом розроблення ПС будується відповідно до затвердженої моделі процесу створення ПЗ, де для оцінювання чергового етапу розроблення використовуються спеціальні контрольні проектні елементи. Прототипи еволюціонують так швидко, що створювати контрольні елементи стає не рентабельно. Крім того, швидке розроблення прототипу може вимагати застосування нових технологій. У цьому випадку може виникнути необхідність залучення спеціалістів із вищою кваліфікацією.

2) Проблеми супроводу системи. Через безперервні зміни у прототипах змінюється також структура системи. Це означає, що система буде важкою для розуміння всім, крім початкових розробників. Крім того, може застаріти спеціальна технологія гнучкого розроблення, яка використовувалася під час створення

прототипів. Тому можуть виникнути труднощі при пошуку людей, які мають знання, потрібні для супроводу системи.

3) Проблеми укладання контрактів. Зазвичай договір на розроблення систем між замовником і розробниками ПЗ ґрунтується на системній специфікації. За її відсутності складно скласти договір на розроблення ПС. Для замовника може бути не вигідним договір, за яким доводиться просто платити розробникам за час, витрачений на розроблення проекту; також мало ймовірно, що розробники погодяться на контракт із фіксованою ціною, оскільки вони не можуть передбачити всі прототипи, які потрібно створити у процесі розроблення системи.

Із цих проблем випливає, що замовники повинні розуміти, наскільки ефективним є еволюційне прототипування як метод розроблення ПЗ. Цей метод дозволяє швидко створювати системи малого та середнього розміру, причому вартість ПС знижується, а її якість підвищується. Якщо до процесу розроблення залучаються кінцеві користувачі, то найчастіше система відповідатиме їх реальним потребам. Проте компанії-розробники, які використовують цей метод, повинні враховувати, що ЖЦ таких систем буде відносно коротким. У разі зростання проблем із супроводом систему необхідно замінити або повністю переписати. Для великих систем, коли до розроблення залучаються субпідрядники, на перший план виходять проблеми управління еволюційним прототипуванням. У цьому випадку краще використовувати експериментальне прототипування.

Покрокове розроблення (рис. 7.4) дозволяє уникнути деяких проблем, притаманних еволюційному прототипуванню. Загальна архітектура системи, визначена на ранньому етапі її розроблення, виступає у ролі системного каркасу. Компоненти системи розробляються покроково, потім входять у цей каркас. Якщо компоненти атестовані та включені до каркаса, ні архітектура, ні компоненти вже не змінюються (за винятком випадку, коли знаходяться помилки).

Рисунок 7.4 – Покроковий процес розроблення

Процесом покрокового розроблення можна керувати більше, ніж еволюційним прототипуванням, оскільки воно слідує звичайним стандартам розроблення ПЗ. Тут плани та документація створюються для кожного кроку розроблення ПЗ, що зменшує кількість помилок. Як тільки системні компоненти інтегровано в каркас – їх інтерфейси більше не змінюються.

Експериментальне прототипування. Модель процесу розроблення ПЗ, яка заснована на експериментальному прототипуванні, показано на рис. 7.5. У цій моделі розширено етап аналізу вимог для зменшення загальних витрат на розроблення. Основне призначення прототипу – зробити зрозумілими вимоги та надати додаткову інформацію для оцінки ризиків. Після цього прототип більше не використовується і не бере участь у процесі розроблення ПЗ.

Цей метод прототипування зазвичай використовується для розроблення апаратних систем. Перш ніж буде розпочато дороге розроблення ПЗ, створюється макет (прототип), який використовується для перевірки структури цієї системи. Електронний макет системи будується з використанням готових компонентів, що дозволяє розробити версію ПЗ до того, як будуть вкладені кошти на розроблення спеціалізованих інтегральних схем.

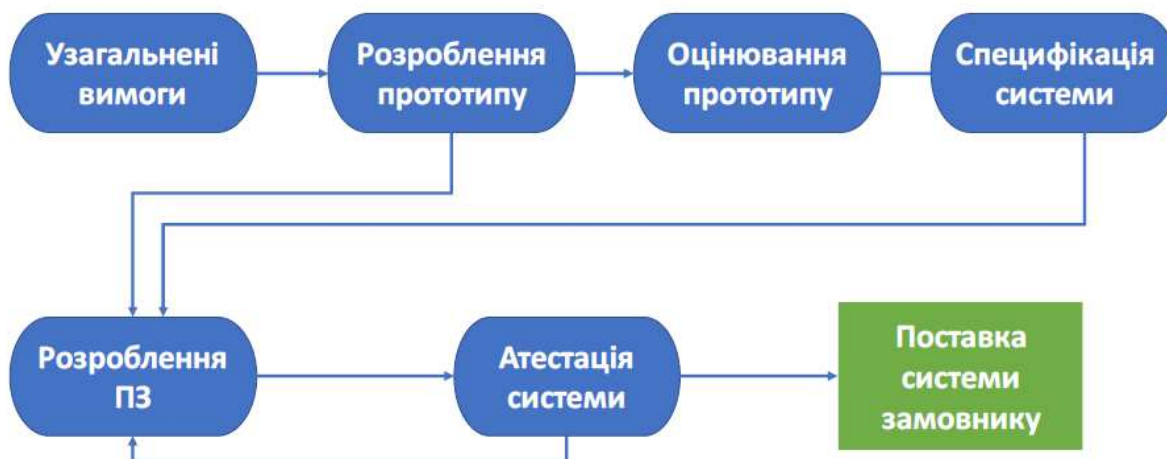

Рисунок 7.5 – Процес розроблення з використанням експериментальних прототипів

Експериментальний прототип ПС не використовується для перевірки її архітектури, він допомагає розробити системні вимоги. Прототип часто зовсім не схожий на кінцеву систему, тому що для швидкого формування вимог та створення ПС використовується її спрощений прототип. В експериментальний прототип закладаються лише обов'язкові системні функції, стандарти якості прототипу можуть бути знижені, критерії ефективності ігноруються. Мова програмування прототипу часто відрізняється від мови програмування, за допомогою якої буде створюватися остаточний варіант ПС.

У моделі процесу розроблення, показаної на рис. 7.5 передбачається, що прототип розробляється виходячи з узагальнених системних вимог, далі над прототипом проводяться експерименти і він змінюється доти, доки його функціональні можливості не задовольнять замовника. Після цього на основі прототипу деталізуються системні вимоги, реалізується звичайна для організації-розробника технологія розроблення ПЗ та система доводиться до остаточної версії. Деякі компоненти прототипу можуть використовуватись у ПС, тому вартість розроблення може бути знижена.

У даній моделі розроблення ПЗ основна проблема полягає в тому, що експериментальний прототип може не відповідати кінцевому ПП, який поставлятиметься замовнику. Спеціаліст, який тестує прототип, може мати власне бачення

системи, яке не є типовим для її користувачів. Час тестування прототипу може бути недостатнім для повного оцінювання. Якщо прототип працює повільно, експерти можуть внести до нього зміни, які прискорюють роботу, але не співпадатимуть із засобами прискорення роботи кінцевої ПС.

Розробники іноді зазнають тиску менеджерів для прискорення роботи над прототипом, особливо якщо можлива затримка в поставці остаточної версії системи. Зазвичай таке прискорення породжує низку проблем:

1) Неможливо швидко налаштувати прототип для виконання НВ, які ігнорувалися під час розроблення прототипу, таких, як: продуктивність, захищеність, стійкість до збоїв та безвідмовність.

2) Часті зміни вимог під час розроблення неминуче призводять до того, що зразок погано задокументований. Для розроблення прототипу використовується лише специфікація системної архітектури. Цього недостатньо для довготривалого супроводу системи.

3) Зміни, зроблені під час розроблення прототипу, можуть порушити архітектуру ПС, а її обслуговування у цьому випадку буде складним та дорогим.

4) Під час розроблення прототипу знижуються стандарти якості.

Щоб бути корисними у процесі розроблення вимог, експериментальні прототипи не обов'язково мають виконувати роль реальних макетів систем. Па-перові форми, які імітують інтерфейси систем, показали свою ефективність при формуванні вимог користувача, в уточненні проекту інтерфейсу і при створенні сценаріїв роботи кінцевого користувача. Вони дуже дешеві у розробці та можуть бути створені за декілька днів.

7.3 Технології швидкого прототипування

Ці технології розраховані головним чином на забезпечення швидкого розроблення прототипів, а не на такі їх системні характеристики, як: продуктивність, зручність експлуатації чи безвідмовність. Існує три основні методи швидкого прототипування:

1) Розроблення із застосуванням динамічних мов високого рівня.

2) Складання програм із повторним використанням компонентів.

3) Використання мов програмування БД.

Для зручності далі розглянемо ці методи окремо, але на практиці при розробленні прототипів систем вони часто використовуються спільно. Наприклад, мова програмування БД може застосовуватися для отримання даних з їх подальшою обробкою за допомогою повторно використовуваних компонентів. Інтерфейс користувача системи можна розробити за допомогою візуального програмування.

У даний час розроблення прототипів зазвичай спирається на набір інструментів, які підтримують, принаймні, два з цих методів. Наприклад, система Smalltalk VisualWorks підтримує мову дуже високого рівня та забезпечує повторне використання компонентів. Пакет Lotus Notes включає підтримку програмування БД за допомогою мови високого рівня та повторне використання компонентів, які можуть забезпечити операції над БД.

Більшість систем прототипування сьогодні також підтримують візуальне програмування, коли деякі частини або весь прототип розробляються в інтерактивному режимі. Замість послідовного написання програм розробник прототипу віддає перевагу роботі з графічними піктограмами, що представляють функції, дані або компоненти інтерфейсу користувача, а також відповідні сценарії управління цими піктограмами. Програма, що готова до виконання, автоматично генерується з візуального представлення системи. Це спрощує розроблення ПЗ та зменшує витрати на прототипування.

Застосування динамічних мов високого рівня. Динамічні мови високого рівня дозволяють визначати типи даних, здійснювати синтаксичний аналіз та компіляцію безпосередньо на етапі виконання програми. Вони спрощують розроблення програм, оскільки зменшують кількість проблем, що пов'язані з розподілом пам'яті та управлінням нею. У таких мовах є засоби, які зазвичай мають бути побудовані з більш примітивних конструкцій у мовах, подібних до Ada або С. Приклади мов дуже високого рівня – Lisp (заснований на структурах списків), Prolog (заснований на алгебрі логіки) та Smalltalk (заснований на об'єктах).

Донедавна динамічні мови високого рівня широко не використовувалися для розроблення великих систем, оскільки вони потребують ґрунтовних засобів динамічної підтримки. Ці засоби збільшували обсяг необхідної пам'яті та зменшували швидкість виконання програм, написаних цими мовами. Однак зростання потужності та зниження вартості комп'ютерного обладнання зробило ці фактори не такими суттєвими.

Таким чином, для багатьох ділових додатків ці мови можуть замінити такі традиційні мови програмування, як, наприклад, C++, COBOL і Ada.

При виборі мови для написання прототипу необхідно відповісти на низку запитань, а саме:

1) Який тип програми розробляється? Для кожного типу програми можна застосувати декілька різних мов. Якщо необхідний прототип програми, яка обробляє дані природною мовою, то мови Lisp або Prolog більше підходять, ніж Java або Smalltalk.

2) Який тип взаємодії з користувачем? Різні мови забезпечують різні типи взаємодії з користувачем. Деякі мови, такі як Smalltalk і Java, добре інтегруються з Web-браузерами, тоді як мова Prolog найкраще підходить для розроблення текстових інтерфейсів.

3) Яке робоче середовище забезпечує мову? Розвинене робоче середовище підтримки мови зі своїми інструментальними засобами та легким доступом до компонентів, які можуть використовуватися повторно, спрощує процес розроблення прототипу.

Динамічні мови високого рівня для створення прототипу можна використовувати спільно, коли різні частини прототипу програмуються різними мовами.

Немає ідеальної мови для прототипування великих систем, оскільки зазвичай різні частини системи різнотипні. Перевага багатомовного підходу полягає в тому, що для створення кожного компонента можна підібрати потрібну мову і таким чином прискорити розроблення прототипу. Недоліком такого підходу є те, що важко розробити комунікаційні зв'язки для компонентів, написаних різнорідними мовами.

Програмування БД. Еволюційна стратегія розроблення в даний час є стандартною методикою для створення бізнес-додатків малого та середнього розміру. Більшість бізнес-додатків включають систему управління БД і обробки даних, які знаходяться в ній.

Для підтримки розроблення таких програм усі комерційні системи управління БД мають внутрішні засоби програмування. Програмування БД виконується на основі спеціалізованих мов, які мають вбудовану базу знань та засоби, необхідні для роботи з БД. Робоче середовище підтримки мови забезпечує інструментальні засоби для створення інтерфейсів, числових обчислень і звітів.

Мови четвертого покоління успішно застосовуються в практиці розроблення ПЗ, оскільки більшість сучасних додатків тією чи іншою мірою займаються обробкою інформації, що знаходяться у БД. Термін «мова четвертого покоління» застосовується як до мови програмування БД, так і до робочого середовища. Основні операції, які виконуються такими додатками, – це модифікація БД та створення звітів на основі інформації, отриманої з БД. Зазвичай для введення та виведення даних використовуються стандартні форми. Мови четвертого покоління мають засоби для створення інтерактивних програм, які дозволяють користувачам вносити зміни до БД. Інтерфейс користувача зазвичай складається з набору стандартних форм або електронної таблиці.

Зазвичай робоче середовище мов четвертого покоління включає наступні інструментальні засоби (рис. 7.6):

- мову програмування БД (точніше мову запитів до БД), наприклад, SQL;
- генератор інтерфейсів, який використовується для створення форм введення та відображення даних;
- електронну таблицю, яка застосовується для аналізу даних та виконання різних дій над числовою інформацією;
- генератор звітів, який призначений для створення звітів на основі інформації, що міститься у БД.

Рисунок 7.6 – Компоненти мови четвертого покоління

Більшість бізнес-додатків потребують структуровані форми для введення та виведення даних, тому мови четвертого покоління забезпечують потужні засоби для визначення екранних форм та створення звітів. Екранні форми часто визначаються як ряд взаємопов'язаних форм тому система, що генерує екрани, має забезпечувати наступне:

- 1) Інтерактивне визначення форм, коли розробник визначає поля введення та їх організацію.
- 2) Зв'язування форм, коли розробник визначає певні дані, введення яких викликає відображення подальших форм.
- 3) Перевірка вхідних даних, коли розробник для формування полів форм визначає дозволений діапазон вхідних величин.

У даний час більшістю мов четвертого покоління підтримується розроблення інтерфейсів БД на основі Web-браузерів. Вони роблять БД доступною за допомогою мережі Internet. Це знижує вартість навчання та ПЗ і дозволяє зовнішнім користувачам мати доступ до БД. Однак обмеження протоколів мережі Internet та повільний перегляд Web-сторінок роблять цей метод не придатним для систем, у яких потрібна швидка взаємодія з користувачем.

Методи, які засновані на мовах четвертого покоління, можуть використовуватися для еволюційного прототипування або для генерування одноразового прототипу ПЗ. Структура, яку CASE-засоби накладають на ПЗ і супутню документацію, визначає більш зручний супровід прототипів, ніж пропонують прото-

типи, розроблені вручну. CASE-засоби можуть генерувати код SQL або код мовою нижчого рівня, наприклад, COBOL.

Хоча мови четвертого покоління підходять для розроблення прототипів, все ж таки вони мають ряд недоліків, які виявляються при розробці систем. Написане мовами четвертого покоління ПЗ зазвичай виконується повільніше і вимагає багато більше пам'яті, ніж подібні програми, написані мовами програмування третього покоління. Наприклад, в одному з експериментів відбулося перенесення ПЗ з мови четвертого покоління на мову програмування C++, що призвело до скорочення використання пам'яті на 50%. Програма на C++ та-кож виконувалася в 10 разів швидше, ніж аналогічне ПЗ, написане з використанням мови четвертого покоління.

Незважаючи на те, що застосування мов четвертого покоління знижує вартість розроблення ПС, загальна сума витрат за повний ЖЦ таких систем поки що не зрозуміла. Їхні програми зазвичай погано структуровані і важкі у супроводі. Аналогічні проблеми можуть виникати при модифікації подібних систем. У даний час мови четвертого покоління не достатньо стандартизовані і не уніфіковані, тому при модифікації ПС, швидше за все, доведеться переписувати ПЗ, оскільки мова, якою воно було написано, вже застаріє.

Складання програм з повторним використанням компонентів. Час, який необхідний для розроблення ПС, можна зменшити, якщо багато частин такої системи буде використано з попередніх проектів компанії-розробника. Для швидкої побудови прототипу необхідно мати набір компонентів, які придатні для повторного використання, та механізм складання ПС з цих компонентів. Цей підхід показано на рис. 7.7.

Прототипування з повторно використовуваними компонентами застосовується при розробленні вимог, якщо є відповідні компоненти. Якщо відповідних компонентів немає, то для реалізації деяких вимог буде необхідний компромісний підхід. Функціональні можливості доступних компонентів можуть не точно відповідати вимогам користувача. Але, з іншого боку, ці вимоги зазвичай досить гнучкі, тому в багатьох випадках можливе створення прототипу.

Рисунок 7.7 – Складання повторно використовуваних компонентів

Розроблення прототипу з використанням компонентів можна реалізувати на двох рівнях:

1) Рівень програми, коли цілі прикладні системи інтегруються з прототипом так, щоб об'єднувалися їх функціональні можливості. Наприклад, якщо прототипу потрібні засоби обробки тексту, це можна забезпечити шляхом інтегрування в прототип стандартної системи текстового процесора. Варто зазначити, що, наприклад, програми Microsoft Office підтримують інтеграцію зі сторонніми системами.

2) Рівень компонентів, коли окремі компоненти поєднуються всередині структури, яка реалізує систему. Така структура може бути створена за допомогою однієї з мов опису сценаріїв, таких як: Visual Basic, TCL/TK, Python, Perl, тощо. В якості альтернативи можуть застосовуватися такі системи як CORBA, DCOM або JavaBeans.

Компоненти, які повторно використовуються, дають доступ до всіх своїх функціональних можливостей. Якщо компонент також забезпечує створення сценаріїв або засоби автоматизації (наприклад, макроси Excel), вони можуть використовуватися для розширення функціональних можливостей прототипу.

Для розуміння цього методу розроблення прототипу корисно було б скористатися складовим документом, який є схемою обробки даних прототипом і який можна розглядати як контейнер для декількох різних об'єктів. Ці об'єкти

містять різні типи даних (наприклад, таблиця, діаграма, форма, тощо), які можуть бути оброблені різними додатками.

На рис. 7.8 представлений документ для прототипа системи, що включає текстові елементи, елементи електронної таблиці та звукові файли. Текстові елементи обробляються текстовим процесором, таблиці – електронною таблицею, а звукові файли – аудіо програвачем. Коли користувач системи звертається до об'єкта певного типу, викликається пов'язана з ним програма.

Рисунок 7.8 – Зв'язування додатків за допомогою складеного документа

Розглянемо прототип системи, що підтримує управління розробленням вимог. Для цієї системи необхідні засоби фіксації вимог, їх зберігання, створення звітів, пошуку залежностей між вимогами та управління цими залежностями за допомогою матриць оперативного контролю. У прототипі має бути БД (для зберігання вимог), текстовий процесор (для введення вимог та створення звітів), електронна таблиця (для управління матрицями контролю) та спеціально написана програма для пошуку залежностей між вимогами.

Основна перевага підходу до прототипування полягає в тому, що багато функціональних засобів прототипу можна реалізувати швидко і дешево. Якщо користувачі, які тестують прототип, знайомі з інтегрованими в прототип компонен-

тами, їм не потрібно вчитися використовувати ці елементи прототипу. Проблеми при роботі з прототипом можуть виникнути лише при перемиканні з одного компонента на інший. Але це значною мірою залежить від використовуваної операційної системи. Для організації перемикання між програмами найбільш широко використовується механізм зв'язування та впровадження об'єктів OLE від Microsoft.

Не завжди можна або зручно використовувати великі готові компоненти. Для створення прототипів можна використовувати більш «тонкі» компоненти, а саме: окремі функції або об'єкти, які виконують спеціальні дії, наприклад, сортування, пошук, відображення даних і т.д.

Прототипування починається з визначення загальної структури прототипу, потім компоненти інтегруються відповідно до цієї структури. Якщо немає компонентів, які виконують потрібні функції, замість них розробляється окреме ПЗ, яке також можна повторно використовувати в майбутньому.

Візуальні системи розроблення програм підтримують повторне використання компонентів. Розробники будують систему в інтерактивному режимі, визначаючи інтерфейс, як набір екранних форм, полів, кнопок і меню. Ці елементи інтерфейсу іменовані і кожен з них пов'язаний зі сценарієм обробки подій і даних. Ці сценарії можуть викликати програмні компоненти повторно.

На рис. 7.9 показаний екран програми, що містить меню, поля введення, поля виводу та кнопки, які представлені округленими прямокутниками праворуч на екрані. Після розташування цих графічних елементів на екрані розробник визначає які готові компоненти будуть пов'язані з ними або пише окремі програми, які виконуватимуть необхідні дії. Також на рис. 7.9 показано компоненти, які пов'язані з деякими елементами екрану.

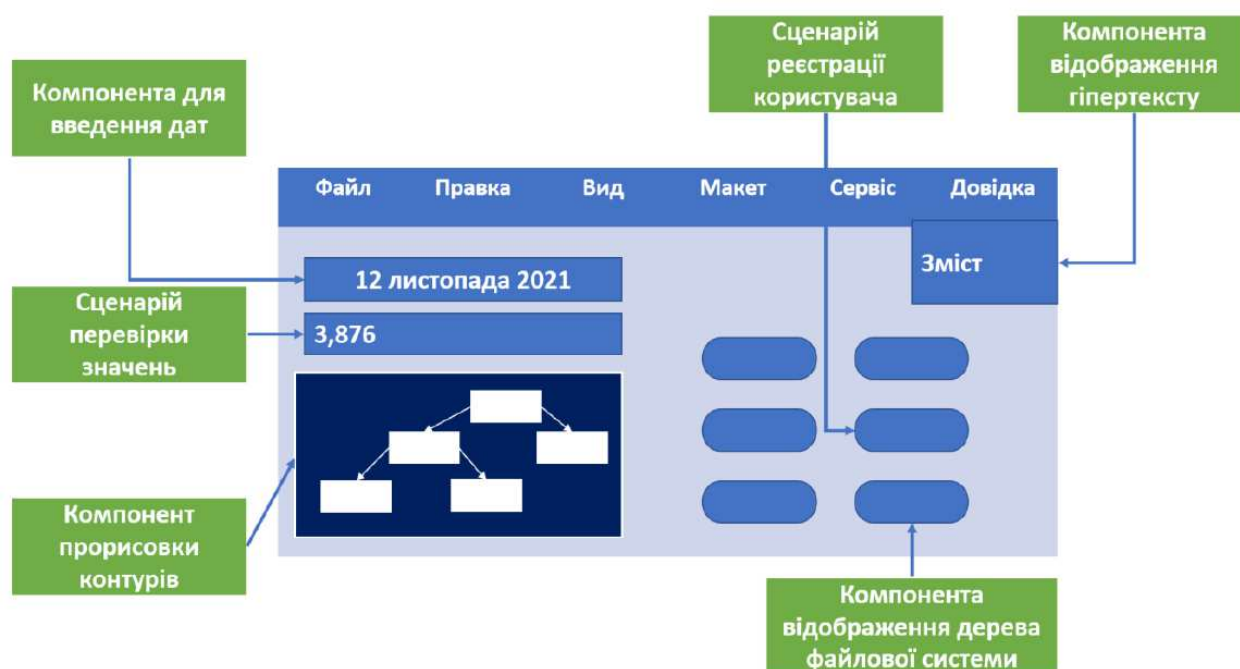

Рисунок 7.9 – Візуальне програмування із повторним використанням компонентів

Описаний підхід до розроблення систем надає можливість швидко розробити відносно мале та просте ПЗ, яке може бути створене однією особою чи невеликим колективом розробників. Для великих систем, які мають розроблятися великими колективами, подібний підхід організувати складніше, оскільки немає явної архітектури ПС і часто є складні залежності між різними компонентами системи. У цьому є причина труднощів при внесенні змін до системи. Крім того, через обмежений набір готових компонентів буває важко реалізувати нестандартні інтерфейси користувача. Компонентний метод розроблення більше підходить для створення великих ПС компаніями з достатнім досвідом роботи.

7.4 Прототипування інтерфейсів користувача

Використання графічних інтерфейсів користувача є стандартом для інтерактивних систем. Зусилля, що вкладаються у визначення, проектування та реалізацію такого інтерфейсу, становлять значну частину вартості розроблення ПЗ. Розробники не повинні нав'язувати користувачам свою точку зору на інтерфейс, який проектується. Користувачі повинні брати активну участь у процесі проектування інтерфейсу. Такий погляд на розроблення інтерфейсів привів до підходу,

названого проектуванням, яке орієнтоване на користувача (англ. User-Centred Design), який ґрунтується на прототипуванні інтерфейсу та участі користувача у процесі його проектування.

Текстових описів і діаграм недостатньо для формування вимог до інтерфейсу користувача через його динамічну природу. Тому еволюційне прототипування з участю кінцевого користувача – єдиний прийнятний спосіб розроблення графічного інтерфейсу ПС.

Генератори інтерфейсів – це графічні системи проектування екранних форм, де інтерфейси компонуються з елементів типу меню, полів, піктограм та кнопок, які можна просто вибрати та помістити в екранну форму. Як згадувалося раніше, системи даного типу є необхідною частиною систем програмування БД. Генератори інтерфейсів створюють добре структуровану програму, яка згенерована за специфікацією інтерфейсу.

Іншим варіантом, який дозволяє створювати інтерфейси користувача, є мова розмітки гіпертексту HTML. Кнопки, поля, форми та таблиці можуть бути включені до Web-сторінок так само, як і засоби мультимедіа. Сценарії обробки подій та даних, пов'язані з об'єктами інтерфейсу, можуть виконуватися або на машині веб-клієнта, або на веб-сервері. Через широкі можливості Web-браузерів і мови HTML, у даний час все більше інтерфейсів будуються як Web-орієнтовані.

Для Web-орієнтованих інтерфейсів прототипи можна створювати за допомогою стандартних редакторів Web-сторінок, які будують інтерфейси користувача. Об'єкти на веб-сторінці, як і пов'язані з ними операції, визначаються за допомогою вбудованих засобів HTML (наприклад, зв'язування з іншою сторінкою) або за допомогою мови Java чи сценаріїв.

Запитання для самоконтролю

1. Що таке прототип? На якому етапі процесу розроблення ПЗ він є корисним?
2. Які переваги та недоліки використання прототипів ПЗ?
3. У чому полягає суть еволюційного прототипування?
4. У чому полягає суть експериментального прототипування?
5. Які є технології швидкого прототипування?
6. Як відбувається прототипування інтерфейсів користувача?
7. Що таке генератори інтерфейсів?

ТЕМА 8

УПРАВЛІННЯ ПЕРСОНАЛОМ ПРИ РЕАЛІЗАЦІЇ ПРОЕКТІВ

Зміст теми:

- 8.1 Ефективний менеджмент
- 8.2 Організація людської пам'яті
- 8.3 Рішення задач
- 8.4 Мотивація
- 8.5 Групова робота
- 8.6 Робоче середовище
- 8.7 Модель оцінки рівня розвитку персоналу

8.1 Ефективний менеджмент

Люди, які працюють в компаніях з розроблення ПЗ, є їх найціннішим ресурсом. Саме вони представляють інтелектуальний капітал, тому що, наприклад, від менеджерів залежить чи отримає компанія найкращі з можливих дивіденди від інвестицій у людські ресурси. У компаніях і економічних структурах, які успішно розвиваються, це досягається в тому випадку, якщо компанія поважає своїх співробітників. Коло виконуваних ними обов'язків і рівень винагороди повинні відповідати їх вмінню, яке, у свою чергу, залежить від кваліфікації та досвіду.

Таким чином, **ефективний менеджмент** – це ефективне управління персоналом компанії. Керівники проектів, як менеджери, повинні вирішувати як технічні, так і далекі від технічних питання, використовуючи при цьому членів команди з оптимальною ефективністю. Вони повинні вміти мотивувати дії людей, організувати їх роботу і гарантувати її якісне виконання. Слабкий менеджмент персоналу – одна з основних складових провалу ПП.

Людські можливості досить різноманітні. Перш за все це залежить від рівня інтелекту, освіти та особистого досвіду. Проте у всіх людей є щось спільне: у

своїй розумовій діяльності люди підпорядковуються певним обмеженням. Ці обмеження не що інше, як наслідок того, яким чином мозок людини зберігає і обробляє отриману інформацію. Саме знання меж людського мислення має виняткову важливість у розумінні того, чому деякі технології розроблення програмного забезпечення досягають високої ефективності.

8.2 Організація людської пам'яті

ПС є абстрактними об'єктами, при роботі з якими розробникам необхідно враховувати всі їх особливості. Наприклад, програміст повинен розуміти і завжди пам'ятати про взаємозв'язок між лістингом вихідного коду і динамічною поведінкою програми. Ці знання будуть корисні йому при розробленні програм у подальшому.

Організацію людської пам'яті можна представити у вигляді ієрархічної структури з трьома явно вираженими, пов'язаними між собою типами пам'яті (рис. 8.1):

1) Короткострокова пам'ять з швидким доступом, але обмеженими можливостями. Вхідний сигнал, який породжується органами чуттів, надходить саме сюди для подальшої обробки. Таку пам'ять можна порівняти з регістрами в обчислювальній машині, так як вона є місцем обробки інформації, а не її зберігання.

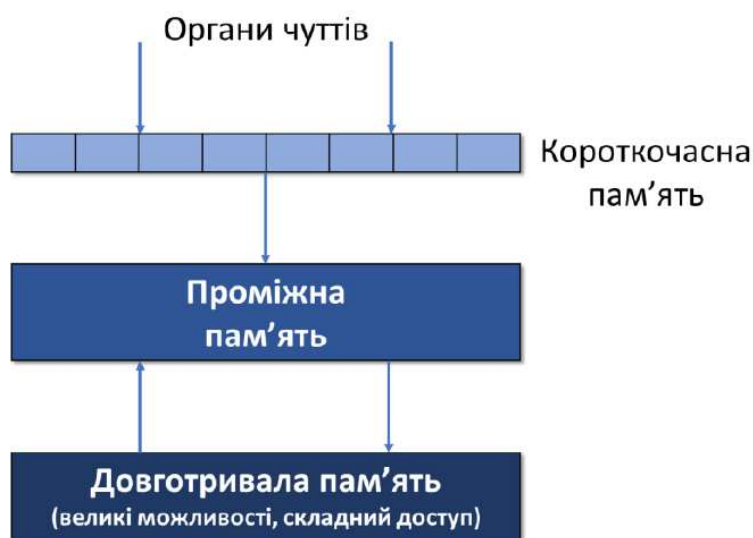

Рисунок 8.1 - Схема організації пам'яті людини

2) Проміжна пам'ять з високими можливостями. Доступ до такої пам'яті важчий, ніж до короткочасної. Вона теж служить для обробки інформації, проте може утримувати інформацію на довший термін, ніж короткочасна пам'ять. Не використовується для збереження інформації, призначеної для більш тривалого зберігання. За аналогією з комп'ютером така пам'ять нагадує оперативну, в якій інформація зберігається тільки на період проведення обчислювальних операцій.

3) Довготривала пам'ять. Це пам'ять з найширшими можливостями, важким доступом і вкрай ненадійними механізмами зберігання. Така пам'ять використовується для «постійного» зберігання інформації. Продовжуючи порівняння з комп'ютерною пам'яттю, можна зіставити довготривалу пам'ять з дисковими накопичувачами.

Короткочасна пам'ять отримує інформацію про поставлене перед людиною завдання через читання нею різних документів та контакти з іншими людьми. Далі отримана інформація, склавши єдине ціле з існуючими даними в довгостроковій пам'яті, надходить у проміжну пам'ять. Саме результат формування цього цілого і є основою вирішення поставленого завдання. Все це заноситься в довготривалу пам'ять для того, щоб використовуватися в майбутньому. При цьому рішення не обов'язково має бути вірним. Згодом, після надходження нової інформації, довготривала пам'ять змінюється. Незважаючи на це, неправильна інформація аж ніяк не видаляється, а навпаки, зберігається у видозміненій формі, адже найчастіше люди вчаться на власних помилках.

Пізнавальний процес людини певною мірою стримується обмеженим розміром короткочасної пам'яті. У одному класичному експерименті визначається, що у короткочасній пам'яті може зберігатися близько семи квантів інформації. Квант інформації не являється твердо фіксованою величиною, це швидше певна інформаційна одиниця, якою може бути телефонний номер, сформульована мета або назва вулиці. Автор цього експерименту також пропонує опис процесу «утворення блоків», під час якого кванти інформації збираються в цілі блоки.

Якщо постановка завдання містить більше інформації, ніж той обсяг, з яким може впоратися короткочасна пам'ять, тоді ця інформація оброблятиметься і пе-

ретворюватиметься паралельно надходженню. Такий процес може призвести до втрати інформації. Також велика ймовірність виникнення помилок, оскільки обробка інформації не встигає за її надходженням в пам'ять.

Формування блоків інформації використовується і під час читання програми програмістом. Той, хто читає програму, розбиває інформацію, що міститься у програмі, на блоки, які побудовані за принципом внутрішньої семантичної (смиислової) структури. Сприйняття програми не відбувається послідовно від оператора до оператора, якщо тільки оператор не є логічним блоком. На рис. 8.2 показано, як проста програма сортування може бути розбита на блоки суб'єктом, що її читає.

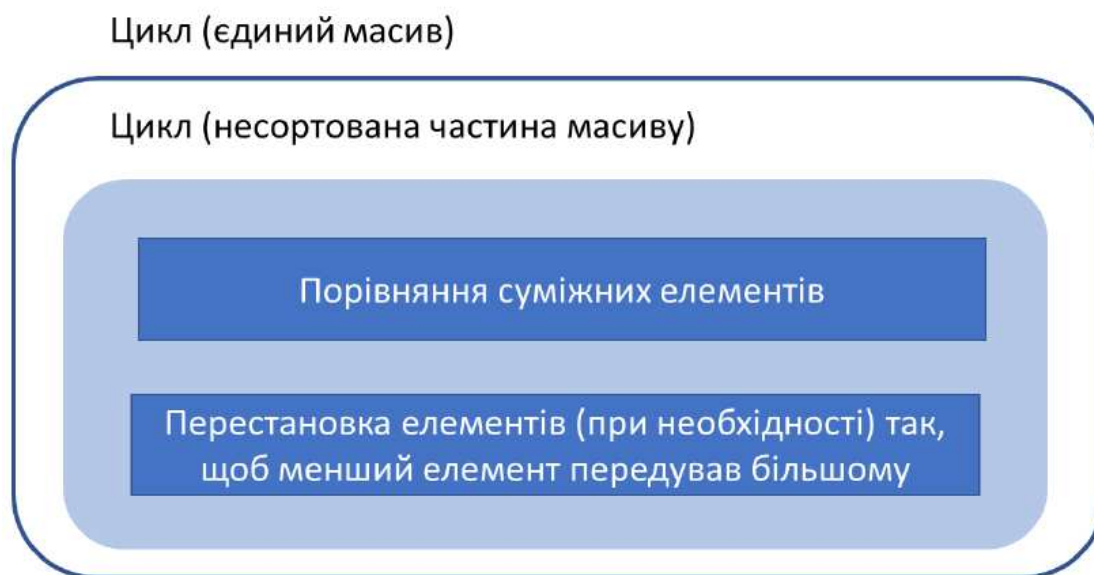

Рисунок 8.2 - Пізнавальні блоки у програмі сортування

Після визначення внутрішньої семантичної структури, яка представляє програму, ці знання передаються у довгострокову пам'ять. Якщо ця інформація використовується регулярно, зазвичай її важко забути. Без особливих зусиль таку інформацію можна відтворити у різних формах представлення. Тому людині легше запам'ятати абстрактні конструкції високого рівня, ніж подробиці низького рівня.

Знання, які здобуваються в процесі розроблення ПЗ і зберігаються в довгостроковій пам'яті, поділяються на два класи:

1) Семантичні знання. Це знання про основні поняття, такі, наприклад, як функціонування оператора присвоєння, уявлення про клас об'єктів або структуру організації програм. Ці знання набуваються через досвід та навчання та зберігаються у формі автономних уявлень.

2) Синтаксичні знання. Це деталізовані знання (подробиці) про окремі об'єкти та явища, наприклад, опис об'єкта в UML, які стандартні функції доступні в мові програмування, оператор присвоєння викликається за допомогою оператора «:=» або оператора «:=» тощо. Ці знання зберігаються у неструктурованому вигляді.

Таку організацію знань показано на рис. 8.3. Тут передбачається, що семантичні знання і знання про завдання мають свою організацію і структуру, які показані на схемі у вигляді логічної структури взаємозв'язків між різними фрагментами знань. На противагу семантичним знанням, синтаксичні є довільними (певною мірою) і не мають чіткої організації. Тому саме для даного типу знань можливі помилки та втрата інформації.

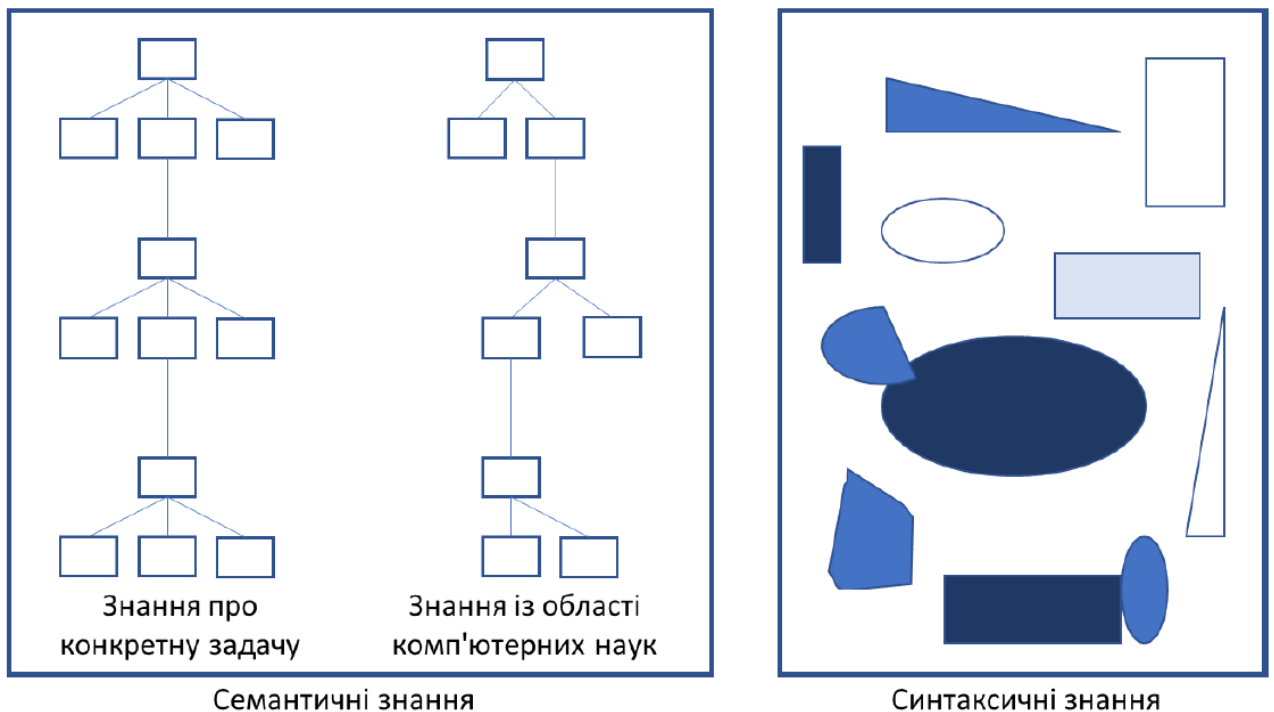

Рисунок 8.3 - Синтаксичні та семантичні знання

Семантичні знання набуваються за допомогою досвіду та шляхом активного навчання. Нова інформація свідомо інтегрується з семантичними структурами, що вже існують. І навпаки: синтаксичні знання набуваються шляхом простого запам'ятовування. Хоча нові синтаксичні знання не поєднуються з тими, що існують в той же момент, однак можуть з ними взаємодіяти. Отже, ці знання забуваються частіше, ніж більш поглиблені семантичні знання.

Різні моделі набуття синтаксичних та семантичних знань допомагають зрозуміти, як досвідчені програмісти вивчають нову мову програмування. У них не виникає особливих труднощів у освоєнні основних понять мови, таких як присвоєння, цикл, умовні оператори тощо. Синтаксис нової мови, має тенденцію поєднуватися з синтаксисом вже знайомих мов. Тому програміст, що володіє мовою Delphi, при вивченні мови Java спочатку використовуватиме присвоєння швидше за допомогою оператора «:=», ніж «=», але у міру глибшого освоєння основні поняття (синтаксичні знання) закріплюються у пам'яті як семантичні знання. Останні зберігаються в пам'яті в абстрактній смисловій формі, але деталі основних понять можуть бути відтворені у різних конкретних уявленнях.

Розглянемо, наприклад, алгоритм двійкового пошуку, у якому здійснюється пошук конкретного елемента упорядкованої сукупності. Цей алгоритм включає перевірку середньої точки сукупності та застосування знань про взаємовідносини порядку для перевірки місцезнаходження елемента-ключа у одній або іншій частині сукупності. Програміст, знайомий з цим алгоритмом, легко напише його версію мовами Java, C++ або будь-якою іншою мовою програмування.

Ця модель добре пояснює і той факт, що для багатьох людей вміння програмувати приходить практично «одним махом», після довгого періоду навчання та труднощів. Уміння програмувати вимагає від людини розуміння семантичних концепцій та здатності розділяти семантичні та синтаксичні поняття.

Іноді викладачам не вдається зрозуміти проблеми студентів. Самі вони успішно розібралися в семантичній інформації та осмислили її, тому для них головне завдання полягає у обробці синтаксичної інформації. Тому часто ви-

кладачеві буває складно пояснити семантичні поняття на такому рівні, щоб це було доступно новачкам у програмуванні.

8.3 Рішення задач

Розроблення та написання ПЗ є процесом вирішення завдань. Щоб створити ПЗ, у першу чергу необхідно зрозуміти поставлене завдання (проблему), розробити стратегію пошуку рішення і перетворити рішення на програму.

Перший етап включає перехід постановки завдання з короткочасної пам'яті в проміжну. Далі проблема зіставляється та інтегрується зі вже наявними знаннями в довгостроковій пам'яті. Потім вона оброблюється з метою складання певного рішення. На закінчення, знайдене рішення переноситься у програму, яка виконується (рис. 8.1).

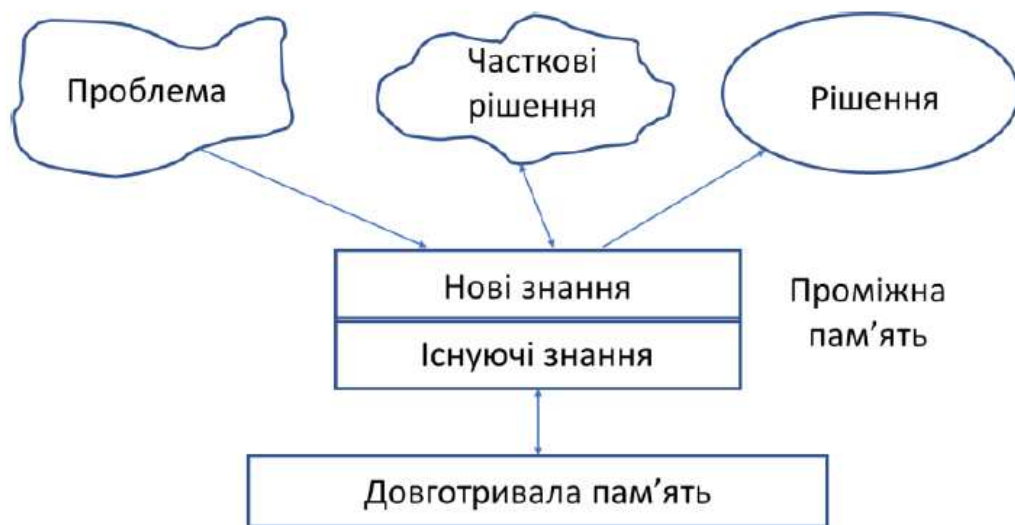

Рисунок 8.1 - Процес рішення задач

Процес вирішення завдань потребує інтеграції постановки задачі та комп'ютерних знань. Велике значення мають також організаційні моменти, такі як, наприклад, завершення роботи над рішенням у межах можливостей бюджету. Таким чином, користувач повинен розумітися на змістовній постановці завдання, розробник ПЗ повинен бути компетентним у обчислювальних системах, а мене-

джер повинен бути хорошим спеціалістом з організаційних питань. У процесі розроблення ПЗ всі ці знання об'єднуються і використовуються спільно.

Розроблення рішення (програми) включає побудову внутрішньої семантичної моделі завдання і моделі рішення, яке відповідає їй. Після формування моделі її необхідно подати у відповідній синтаксичній системі нотацій.

Нотація – сукупність позначень (умовних знаків) у системі правил для опису синтаксису мови програмування.

Таким чином, створення ПЗ є ітераційним процесом, який складається з трьох етапів:

1) Інтеграція існуючих знань про комп'ютерні технології та про поставлене завдання для того, щоб створити нове знання і з його допомогою розібратися в проблемі. При цьому особливо важливим є практичний досвід вирішення прикладних завдань на цій стадії.

2) Створення семантичної моделі рішення, яка тестується і вдосконалюється до тих пір, поки вона не буде успішно справлятися з поставленим завданням.

3) Подання моделі будь-якою мовою програмування або в системі проектної нотації.

Якщо менеджерам необхідно визначити, кого включити у довгостроковий проект, насамперед слід оцінити здатність фахівця вирішувати всеосяжні проблеми та його досвід роботи у цій галузі і лише потім його майстерність програміста. Як тільки приходить розуміння поставленого завдання, у досвідчених програмістів виникають приблизно однакові труднощі у розробці програми, незалежно від того, яка при цьому використовується мова програмування. Безсумнівно, навички програмування необхідні, а для їх розвитку знадобиться досить багато часу (особливо це стосується таких порівняно складних мов, як C++). Але набагато легше освоїти певну мову програмування, ніж розвинути у собі здатність до вирішення завдань.

Переведення з семантичної моделі в програму виключає появу помилок, якщо обрана програмістом мова містить конструкції, які відповідають низькорівневим семантичним структурам. Незважаючи на різноманітність, вони у будь-

якому разі повинні співвідноситися з такими поняттями мов програмування, як оператори присвоєння, цикли, умовні оператори, приховування інформації, об'єкти, спадковість тощо. Чим більше семантичні структури відповідають конструкціям мов програмування, тим легше написати програму.

Таким чином, програми, написані за допомогою мов програмування високого рівня (наприклад, Java), містять меншу кількість помилок, ніж ПЗ створене за допомогою мови асемблера, так як семантичні структури низького рівня можуть безпосередньо кодуватися виразами мов високого рівня. Однак, при цьому можуть виникнути проблеми, якщо чітко не розділити функціональні та об'єктно-орієнтовані аспекти вихідного завдання. Проблеми такого роду виникають у компаній, які звикли до стандартної методики аналізу, наприклад, SADT (*англ. Structured Analysis and Design Technique*), але використовують при цьому об'єктно-орієнтоване проектування та програмування.

SADT – метод структурного аналізу та проектування. Належить до групи методів, що реалізують структурний (а не об'єктно-орієнтований) підхід до проектування ПЗ. Дана модель також пояснює, чому структурне програмування є оптимальною альтернативою при організації управління програмою.

В основу структурного програмування покладено такі семантичні поняття, як цикли та умовні оператори. Короткочасна пам'ять програміста при цьому рідко буває перевантаженою, що знижує можливість виникнення помилок. Написані з використанням структурного підходу програми легші для розуміння, оскільки їх алгоритм можна чітко переглянути від початку до кінця. Структури, які необхідні для формування семантичних блоків, створюються послідовно, без участі інших частин програми. Таким чином, короткочасна пам'ять програміста повністю зайнята лише одним сеансом написання коду. При цьому не виникає необхідності вимагати з проміжної пам'яті інформацію про інші частини програми, які взаємодіють із створюваним кодом.

8.4 Мотивація

Координація діяльності людей для виконання певної роботи є одним з основних завдань менеджерів. Дуже часто мотивація людини спрямована на задоволення своїх потреб. Ці потреби мають ієрархічну структуру (рис. 8.2).

Найнижчий рівень ієрархічної структури представляють основні фізіологічні потреби у їжі, сні, самозбереженні тощо. Соціальні потреби пов'язані з необхідністю почуватися частиною соціальної групи. Потреби в оцінці асоціюються з бажанням отримати певний рівень поваги в суспільстві, а потреба в самореалізації пов'язана з розвитком особистості. Природно, що пріоритетними у реалізації є нижчі потреби (наприклад, втамування голоду), а потім вже людина зосереджується на більш високих потребах.

Рисунок 8.2- Ієрархічна структура людських потреб

Персонал компаній, які займаються розробленням ПЗ, як правило, не відчуває сильного голоду або спраги і знаходиться у відносній безпеці. Таким чином, в аспекті управління цими людьми головним завданням менеджера є задоволення їх потреб, пов'язаних з оцінкою, самореалізацією та необхідністю бути членом певної соціальної групи.

Тактика задоволення соціальних потреб ґрунтується на наданні людям можливості та часу для зустрічей із колегами, а також на тому, щоб забезпечити місце для таких зустрічей. Легкі у використанні засоби неформального спілкування (наприклад, месенджери чи електронна пошта) з цих позицій становлять виняткову цінність.

Для задоволення потреби в оцінці дуже важливо дати зрозуміти людям, наскільки важливою є їхня роль у компанії. Відкрите визнання їх досягнень – найпростіший та найефективніший спосіб задоволення цієї потреби. Крім того, люди повинні відчувати, що їхня робота оплачується на належному рівні, який визначається їх знаннями та досвідом.

Щоб задовольнити потреби персоналу в самореалізації, важливо надати кожному співробітнику певний рівень відповідальності за зроблену роботу. Це досягається шляхом доручення їм досить важких завдань (але в жодному разі не нездійсненних), а також проведення навчання, у процесі якого можуть розвиватися їхні навички.

Розглядаючи мотивацію з психологічного погляду, можна виділити три типи професіоналів:

1) Люди з цільовою орієнтацією, які мають достатньо мотивації від роботи, яку виконують. До цього типу належать випускники технічних спеціальностей, мотивація яких викликана інтелектуальними завданнями розроблення ПЗ.

2) Люди з само орієнтацією, мотивація яких заснована на особистому успіху та визнанні. Вони зацікавлені у розробленні ПЗ, переслідуючи свої особисті інтереси.

3) Люди із зовнішньою орієнтацією, мотивація яких потребує присутності та діяльності співробітників. Так як у наш час створення програм стає все більш орієнтованим на користувача, такі люди все частіше залучаються до розроблення ПЗ.

Люди із зовнішньою орієнтацією вважають за краще працювати в колективі, тоді як співробітники з само орієнтацією та цільовою орієнтацією прагнуть до роботи поодиноці. При цьому жінки належать до типу людей із зовнішньою орієнта-

цією частіше, ніж чоловіки. Вони також краще виконують роботу з розповсюдження інформації.

Мотивація окремого працівника включає всі перераховані елементи, хоча у кожен конкретний період часу переважає лише один тип мотивації. Ніхто не стверджує, що особисті властивості характеру будь-якого програміста є постійними. Людині властиво змінюватися. Наприклад, у випускників технічних спеціальностей, які не задоволені оплатою своєї праці, може відбутися переоцінка цінностей, після чого особисті інтереси стануть для них вищими за зацікавленість у вирішенні технічних проблем.

Наведена піраміда потреб має також і недолік: у її основі лежить виключно мотивація, спрямована на досягнення виключно своїх інтересів. Тут не приділяється достатньо уваги тому факту, що люди почуваються частиною організації, професійної групи та частиною якоїсь культури.

Отже, у мотивації задіяні як особисті інтереси, так й інтереси цих розширених груп. Членство у згуртованій групі є надзвичайно високою мотивацією для багатьох. Люди, які виконують простіші завдання, часто люблять ходити на роботу тільки тому, що їм подобаються співробітники, з якими вони працюють, та завдання, які вони виконують.

8.5 Групова робота

Основна частина професійного ПЗ розробляється командами програмістів від двох людей до декількох сотень. В останньому випадку навряд чи хтось буде здатним ефективно працювати над одним завданням у такій великій команді, тож ці команди діляться ще й на підгрупи. Кожна підгрупа відповідає за певну частину проекту та працює над однією підсистемою. При грамотному підборі група складається не більше ніж з восьми осіб. У групах невеликого розміру легко знизити ризик виникнення проблем у взаємовідносинах між членами групи. Кожна група має бути забезпечена місцем для проведення зустрічей. Крім того, члени

групи мають можливість зустрічатись в офісах. Для таких груп немає потреби застосовувати складні структури комунікації.

Організація команди, яка б ефективно працювати над створенням ПЗ, є досить складним завданням для менеджера. Необхідно, щоб у команді було рівне співвідношення технічних навичок, досвіду та вираження індивідуальності. Команда, що добре функціонує – це щось більше, ніж простий набір людей з необхідним співвідношенням навичок. У хорошій команді присутній дух товариства, який мотивує співробітників через успіхи всієї команди, включаючи досягнення власних цілей. Тому менеджери повинні стимулювати діяльність, спрямовану безпосередньо на «будівництво команди», щоб сприяти формуванню почуття відданості її інтересам.

Нижче перераховані чотири основні фактори, які тією чи іншою мірою впливають на групову роботу:

- 1) Склад команди. Команда повинна мати правильне співвідношення навичок, досвіду та особистісних якостей.
- 2) Згуртованість команди. Члени робочої групи повинні сприймати себе як єдину команду, а не як просту сукупність індивідуумів, які працюють над проблемою.
- 3) Спілкування у команді. Між членами команди мають бути дружні стосунки.
- 4) Організація команди. Необхідно організувати команду таким чином, щоб кожен відчував свою цінність та був задоволений своєю роллю.

Створення команди. На початку практичної діяльності більшості фахівців основним мотиваційним чинником слугує робота. Тому в групі з розроблення ПЗ часто включаються люди, які мають власні міркування щодо того, як повинні вирішуватися завдання технічного плану. Такий принцип підбору робочих груп викликаний постійними скаргами на проблеми, що виникають внаслідок ігнорування стандартів інтерфейсу, переробки системи після створення програмного коду, непотрібних нововведень у систему тощо. Якщо ви хочете уникнути цих проблем, то потрібна умова – правильний вибір членів робочої групи.

Група, в якій співробітники доповнюють один одного, може працювати набагато ефективніше за групу, відбір в яку проводився виключно на основі навичок програмування. Люди, які люблять свою роботу (цільова орієнтація) можуть стати чудовими професіоналами. Люди із само орієнтацією на найкращий результат зможуть довести справу до кінця. Співробітники із зовнішньою орієнтацією успішно налагоджують спілкування всередині групи. Є думка, що співробітники із зовнішньою орієнтацією – необхідна складова будь-якої робочої групи. Вони налаштовані на спілкування і тому можуть визначити (і запобігти) виникненню будь-яких напруження та конфліктів на ранній стадії. Саме такі люди допоможуть вирішити особисті проблеми членів команди, перш ніж ті вплинуть на всю команду.

Іноді просто неможливо організувати команду так, щоб її члени взаємодоповнювали один одного за особистими якостями. Якщо таке трапляється, менеджер проекту зобов'язаний контролювати групу для того, щоб не дозволити особистим цілям співробітників стати вище за мету організації або групи. Досягти такого контролю набагато легше, якщо члени команди братимуть участь у кожному етапі проекту. Прояв індивідуальної ініціативи буде вірогіднішим, якщо з членами групи проводити інструктаж, не згадуючи тієї ролі, яку їхня частина роботи грає у всьому проекті.

Наприклад, програміст, який отримав проект програми для кодування, бачить, що в ПЗ необхідно внести зміни, які роблять його досконалішим. Якщо впроваджувати ці зміни без розуміння логіки вихідного проекту, то це може призвести до конфлікту з іншими частинами ПС. Якщо вся група включена в розроблення проекту із самого початку, працівник зможе оцінити наслідки внесення таких змін до системи і це не призведе до конфлікту з тими фахівцями, які її проектували.

Важливе місце у команді займає лідер (*англ. Team Leader*). Він (або вона) відповідає за технічне керівництво та адміністративне управління. Лідери групи повинні бути в курсі її повсякденної діяльності, гарантуючи ефективну роботу

команди та тісне співробітництво з менеджерами проекту під час планування діяльності з його реалізації.

Лідер – це, як правило, посада, він підзвітний головному менеджеру проекту. Керівник проекту (головний менеджер) може бути і лідером команди у сенсі цього терміну, –він веде групу лише у технічних питаннях. Члени групи можуть вибрати іншого лідера команди. Він може краще за призначеного лідера розбиратися в технічних питаннях або краще мотивувати членів групи до виконання роботи.

Іноді буває корисним взагалі розділити технічне лідерство та управління проектом. Часто трапляється, що компетентні у технічних питаннях працівники слабо розуміються на адмініструванні. Виконуючи роль адміністратора, такі лідери вже не можуть робити повноцінний внесок у технічну роботу команди. У цій ситуації краще призначити адміністратора, котрий звільнить лідера від щоденних адміністративних проблем.

Якщо в групу призначається лідер, який є неприйнятним для членів команди, це може призвести до досить напруженої ситуації. Члени групи не поважатимуть нового лідера і можуть віддати перевагу своїм інтересам на противагу інтересам групи. Ця проблема дуже істотна для такої області зі швидким розвитком, як технології розроблення ПЗ, де нові члени команди можуть володіти більш сучасними знаннями і досвідом, ніж лідери груп, які мають тільки практичний досвід. Крім того, деяких досвідчених співробітників може образити призначення молодого лідера, навіть якщо він здатний внести в роботу нові ідеї.

Згуртованість команди. Члени згуртованої команди віддані її інтересам більше, ніж своїм власним. У них високо розвинений командний стиль та отождоження цілей групи з особистими інтересами. Вони також сприймають групу як єдину сутність і намагаються захистити її від зовнішнього втручання. Це зміцнює групу, вона стає здатною самостійно справлятися з проблемами та непередбачуваними ситуаціями. Члени групи підтримують одне одного у процесі різних змін, що допомагає їм долати труднощі.

Добре згуртована команда має низку переваг:

1) Можливість становлення стандарту якості групи. Оскільки цей стандарт визначається всією групою одногolosно, його легше контролювати, ніж чужі стандарти, що нав'язуються групі ззовні.

2) Члени команди підтримують тісні контакти. Працюючи у групі, люди навчаються одне в одного. Скутість та затягування роботи, викликані незнанням чи непоінформованістю, зменшуються у міру того, як відбувається взаємне навчання.

3) Члени команди ознайомлені із діяльністю один одного. Цим досягається можливість продовження роботи навіть після звільнення одного зі співробітників.

4) Можливе впровадження в практику групи безособового програмування. Створена програма має бути власністю всієї команди, а не окремої особи.

Безособове програмування означає певний стиль роботи, при якому проекти, програми та документація вважаються власністю всієї групи, а не окремої людини, яка займалася їх розробленням. Якщо розробники сприймають свою роботу саме так, вони охочіше віддають її на перевірку іншим членам групи, легко сприймають критику, прагнуть працювати над удосконаленням системи. При цьому команда розробників стає більш згуртованою, тому що кожен відчувається відповідальним за розроблення всієї системи.

Крім того, що безособове програмування покращує якість системної архітектури, програм та документації, воно також удосконалює взаємовідносини всередині групи, стимулює невимушене обговорення завдання, незалежно від соціального становища, досвіду та статі. У ході виконання проекту члени групи активніше підтримують робочі відносини між собою. Усі ці чинники сприяють згуртованості. Саме тому кожен працівник сприймає себе частиною команди.

Багато факторів можуть вплинути на згуртованість групи, у тому числі організаційна культура та вираження особистісних якостей у групі. Менеджери можуть розвивати згуртованість кількома шляхами. Можна організувати соціальні заходи для працівників та їхніх сімей. Можна прищепити групі почуття самотності, для цього її треба назвати, визначити сутність команди та сферу її

діяльності. Менеджери повинні проводити заходи (наприклад, ігри та спорт), спрямовані на створення команди.

Проте, найкращий спосіб виховати дух команди – дати можливість кожному відчути, що він несе певну частку відповідальності, показати, що йому довіряють, а також гарантувати доступ до проектної інформації для всіх членів групи. Іноді менеджерам здається, що вони не повинні розкривати певну інформацію. Проте така лінія поведінки постійно створюватиме у групі почуття недовіри. Простий обмін інформацією – найдешевший та найефективніший спосіб дати людям відчути себе частиною команди.

Незважаючи на все, у сильних та згуртованих групах також можуть виникнути проблеми:

1) Неусвідомлений опір зміні лідера. Якщо лідера згуртованої групи потрібно замінити кимось зі сторони, члени групи можуть спільно виступити проти нового лідера. Працівники витрачають багато часу, чинячи опір змінам і нововведенням, пропонованим новим лідером, при цьому поступово падає продуктивність праці. Тому, по можливості, слід призначити нового лідера зі складу групи.

2) Групова думка. Це назва ситуації, в якій цінні робочі якості членів групи руйнуються внаслідок відданості команді. Висунення альтернативних пропозицій замінюється прихильністю до норм і рішень групи. Будь-яка ідея приймається, якщо більшості це вигідно, альтернативи при цьому не розглядаються.

Щоб уникнути проблеми групової думки, потрібно організувати офіційні засідання, де члени команди будуть змушені так чи інакше висловлювати власні думки. Можна запросити незалежних експертів для аналізу рішення групи. Команда повинна складатися з людей, які здатні обговорювати, ставити питання і не звертати особливої уваги на усталене становище. Під час дискусій такі люди виступають у якості запеклих сперечальників, постійно ставлячи під сумнів рішення групи, спонукаючи членів групи обмірковувати і оцінювати свої дії.

Спілкування у групі. Для групи з розроблення ПП необхідний розвинений комунікаційний чинник, тобто спілкування та хороші засоби зв'язку між членами

групи. Працівники повинні інформувати один одного про те, як іде їхня робота, про рішення, що робилися щодо проекту, та ті необхідні зміни, які вносилися до попередніх розпоряджень. Постійне спілкування також сприяє згуртованості, оскільки працівники краще починають розуміти мотивацію своїх колег, їхні слабкі та сильні сторони.

На ефективність спілкування можуть вплинути наступні показники:

1) Розмір групи. Чим більша група, тим важче забезпечити постійне спілкування між її членами. Показник односторонніх зв'язків групи обчислюється за формулою $(n - 1)$, де n – розмір групи. З цього можна зрозуміти, що у групі з 7-8 чоловік може бути людина з низьким показником зв'язків. Відмінність у соціальному становищі членів групи призводить до появи більшої кількості односторонніх зв'язків. Члени групи з вищим становищем у суспільстві частіше домінують у спілкуванні зі своїми колегами, які стоять нижче. Останні, у свою чергу, неохоче йдуть на контакт або висловлюють критичні міркування.

2) Структура групи. Працівники, які перебувають у групах із неформальною структурою, легше спілкуються між собою, ніж у групах, які мають певну офіційну ієрархію у відносинах. В останніх спілкування відбувається чітко в ієрархічній послідовності (у той чи інший бік). Співробітники на одній і тій самій ієрархічній сходинці можуть зовсім не спілкуватися між собою. Це в основному проблема широкомасштабних проектів, що включають декілька груп розроблення ПП. Якщо у такому проекті співробітники різних відділів спілкуються лише через своїх менеджерів, це може призвести до запізнення у проведенні робіт та нерозумінні один одного.

3) Склад групи. Якщо в групі багато людей зі схожими особистісними характеристиками, вони можуть конфліктувати один з одним, унаслідок чого може значно знизитися рівень спілкування в групі. Найкраще люди спілкуються у змішаних різностатевих групах, ніж у однорідних по статі. Серед жінок переважає зовнішня орієнтація, у групі вони є свого роду регуляторами взаємовідносин, полегшуючи спілкування.

4) Робоче оточення. Правильна організація робочого місця – основний чинник у розвитку чи гальмуванні комунікаційних зв'язків у групі.

Організація групи. Невеликі команди програмістів найкраще організовувати у легкій неформальній атмосфері. Лідер бере участь у роботі над ПП поруч із іншими членами групи. Технічним лідером може стати людина, яка найкраще керуватиме процесом розроблення. Неформальна група завжди обговорює майбутню роботу з усіма членами колективу, а завдання призначаються відповідно до можливостей та досвіду конкретного співробітника. Високоврівневе проектування системи здійснюється старшими спеціалістами, проектування низького рівня надається тому співробітнику, який призначений на виконання конкретного завдання.

Робота неформальних груп може виявитися надзвичайно ефективною, якщо більшість членів групи досвідчені і кваліфіковані фахівці. Група функціонує як демократична система, де рішення приймаються більшістю голосів. У психологічному плані це породжує дух команди і тим самим призводить до зміцнення згуртованості та підвищення продуктивності праці. Неформальна організація групи може надати «ведмежу послугу», якщо група складається з не-досвідченого або некомпетентного персоналу. Виникає нестача керівної ланки, здатної керувати роботою, що призводить до нестачі координації робіт і, можливо, провалу проекту.

Вважається, що найбільше впливають на продуктивність праці особисті якості співробітників. Щоб використати висококваліфікований персонал із найбільшою віддачею, багато фахівців пропонують будувати групу навколо одного висококваліфікованого провідного програміста. Основний принцип такої організації полягає в тому, щоб компетентний та досвідчений співробітник відповідав за розроблення всього ПП. Провідного програміста не слід завантажувати рутинною роботою, йому навпаки потрібна хороша підтримка у вирішенні питань адміністративного та технічного плану. Такого співробітника також слід позбавити від зайвого спілкування з фахівцями поза групою (рис. 8.3).

Основними членами (ядром) команди провідного програміста є такі особи [22]:

1) Провідний програміст, який бере на себе основну відповідальність за розроблення, програмування, тестування та впровадження системи.

2) Досвідчений помічник (заступник) провідного програміста, чия роль полягає у підтримці провідного програміста та атестації ПС.

3) Адміністратор, який приймає на себе всю канцелярську роботу, пов'язану з проектом (наприклад, управління конфігурацією, заключні процедури з документацією, тощо).

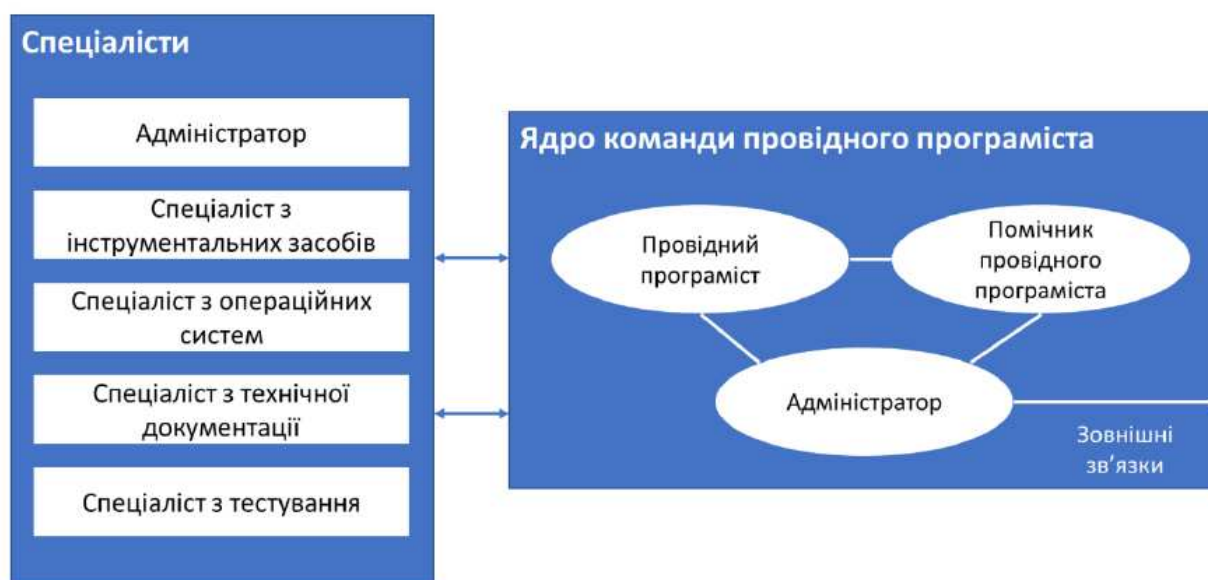

Рисунок 8.3 - Структура команди з провідним програмістом

Залежно від типу та розміру прикладного завдання, із сукупності фахівців можуть бути запрошені професіонали в якості тимчасового або постійного персоналу для роботи в команді. Це можуть бути адміністратор, спеціаліст з інструментальних засобів розроблення ПЗ, спеціаліст з операційних систем або мов програмування, спеціаліст з тестування систем.

Обґрунтуванням такого підходу може бути наступне твердження: скільки фахівців із розроблення ПЗ, стільки відмінностей у здібностях до програмування. Рівень продуктивності праці (за умовною шкалою від найкращих до найгірших програмістів) може різнитися у 10 разів і більше. Саме тому потрібно з найбіль-

шою ефективністю використати можливості найкращих працівників, забезпечивши їм оптимальну підтримку. Хоча ідеї команди провідного програміста вже понад 25 років, вона все ще залишається одним із ефективних способів організації невеликих груп програмістів.

Якщо є можливість відбору потрібних людей, організація групи за таким принципом приведе до успіху. Проте й у таких групах можуть виникати проблеми, наприклад:

1) Талановиті розробники та програмісти зустрічаються нечасто. А організація групи заснована на компетентному провідному програмісті та його помічнику. Якщо вони роблять помилки, їх рішення немає з ким обговорити. У демократичній групі, навпаки, кожен може обговорити рішення і таким чином виявити помилки та уникнути їх.

2) Провідний програміст відповідає за повне виконання проекту і може також взяти на себе заслуги у разі успіху. Однак члени групи можуть з цим не погодитися, якщо їхня роль у проекті не буде визнана достатньою мірою. У такому разі незадоволені їх потреби у оцінці, оскільки всі досягнення будуть приписуватися лише провідному програмісту.

3) Можливість невиконання проекту у разі хвороби чи звільнення провідного програміста та його заступника. Керівники проектів можуть не погодитись на такий ризик.

4) Організаційна структура підприємства може виявитися не здатною забезпечити подібний тип групи. Великі компанії зазвичай мають добре розвинену службову ієрархію, тому призначення провідного програміста зі сторони може виявитися досить важким завданням. А у компаніях невеликого розміру практично неможливо виділити одного співробітника на виконання єдиного завдання.

Тому структура груп із провідним програмістом може бути для організації дуже ризикованою ідеєю. Проте з неї можна винести щось справді корисне: необхідно підтримувати талановитих програмістів, виділяючи їм помічників, адміністраторів, тощо. Таким чином, можна використовувати здібності обдарованих співробітників найбільш ефективно. Призначення вузькоспеціалізованого

спеціаліста на короткі проміжки часу в окремі групи розробників може стати ефективнішим за використання програміста з великим досвідом протягом тривалого часу в роботі над одним проектом.

8.6 Робоче середовище

Організація робочого місця має виняткове значення для продуктивності праці та отримання задоволення від роботи. Психологічні дослідження довели, що на поведінку працівників впливають розміри кімнати, якість меблів, обладнання, температура, вологість, яскравість, якість світла, рівень шуму та можливість залишитись наодинці з собою. Поведінка членів групи розробників також залежить від архітектурних особливостей приміщення та можливостей доступних засобів зв'язку.

Керівнику, як головному менеджеру, дорого обійдеться невміння забезпечити хороші робочі умови для співробітників. Якщо люди почуваються некомфортно на роботі, то пропорційно незадоволеності зростає коефіцієнт текучості робочої сили. Це, у свою чергу, вимагатиме великих витрат коштів на наймання та навчання нового персоналу. Також може сповільнитись виконання проекту, оскільки не вистачатиме кваліфікованих спеціалістів.

Команди з розроблення ПП часто працюють у великих відкритих офісах, іноді з перегородками, і старшим за посадою співробітникам можуть надаватися окремі кабінети. Деякі дослідження показали, що відкриті приміщення, які використовуються багатьма компаніями, є абсолютно непопулярними і непродуктивними. При цьому було також визначено ключові чинники оформлення робочого простору:

1) Усамітнення. Програмістам потрібне певне місце, де вони можуть сконцентруватися та працювати без будь-якого втручання.

2) Огляд зовнішнього світу. Люди вважають за краще працювати при денному світлі, маючи перед собою привабливий вигляд із вікна.

3) Індивідуалізація. Люди засвоюють різні звички в організації робочого процесу та мають різні думки щодо оформлення приміщення. Тут велике значення має здатність облаштувати робоче місце так, щоб воно відповідало різним смакам та виражало індивідуальні риси.

Таким чином, людина за своєю природою вважає за краще працювати в окремому приміщенні, яке вона може оформити за своїм смаком та бажанням. Такі кабінети, на відміну від відкритих офісів, створюють сприятливішу обстановку та знижують кількість пауз у роботі. У відкритому приміщенні співробітнику неможливо сконцентруватися, як це можна зробити в тихій робочій обстановці. Наслідком зниження концентрації стає неодмінне падіння рівня продуктивності праці.

Отже, окремі приміщення програмістів істотно впливають на продуктивність. За результатами порівняльного аналізу продуктивності праці програмістів у різних робочих умовах з'ясувалося, що можливість сконцентруватися та зниження рівня сторонніх втручань у роботу значно підвищує робочу активність. З двох груп програмістів з однаковими здібностями, ті, які працювали в сприятливих умовах, виявилися вдвічі продуктивнішими, ніж ті, що знаходилися в найгірших приміщеннях.

Групи з розроблення ПЗ також потребують приміщення, де всі члени групи можуть зібратися разом і обговорити проект (чи то офіційне засідання, чи просто неформальна зустріч). Кімната для зустрічей повинна вміщувати всіх членів групи та забезпечувати їм необхідний ступінь усамітнення. Два види потреб, усамітнення та спілкування всередині групи, можуть здатися взаємовиключними. Подібний конфлікт потреб можна вирішити шляхом розміщення індивідуальних кабінетів навколо однієї великої кімнати для зустрічей.

Схожу модель організації офісів пропонує Кент Бек в книзі. Однак він все ж таки наполягає на збереженні відкритого типу офісів для спільної роботи з перегородками для тих співробітників, які хотіли б попрацювати на самоті. Ключовим фактором тут є надання двох видів приміщення (загальних та індивідуальних) для того, щоб члени групи обирали робоче місце на свій розсуд.

Такий тип організації робочого приміщення допомагає співробітникам вирішувати проблемні питання та обмінюватися інформацією неформальним, але ефективним способом. Розглянемо, наприклад, ситуацію, коли компанія намагається боротися з таким явищем, як витрата часу співробітників за розмовами навколо кавоварки. Припустимо, що керівництво дало розпорядження забрати у них кавоварку, але після цього негайно почали надходити численні запити на допомогу в програмуванні. Виявляється, що у той час, коли співробітники пліткували за чашкою кави, вони заодно допомагали один одному у вирішенні проблемних питань. Цей випадок незаперечно доводить, що кімнати для неформальних зустрічей також необхідні компанії, як і кімнати для робочих засідань.

8.7 Модель оцінки рівня розвитку персоналу

Інститут інженерії програмного забезпечення (англ. *Software Engineering Institute, SET*) у США тривалий час займався програмою вдосконалення процесу розроблення ПЗ. Модель оцінки рівня розвитку (англ. *Capability Maturity Model, CMM*) є частиною цієї програми. Вона увібрала в себе найкраще з практики технологій розроблення ПЗ. У розвиток цієї моделі інститут також пропонує модель оцінки рівня розвитку персоналу (англ. *People Capability Maturity Model, P-CMM*). Її можна використовувати як основу стратегії управління людськими ресурсами в організації.

Подібно до CMM, модель P-CMM має п'ять рівнів (рис. 8.4):

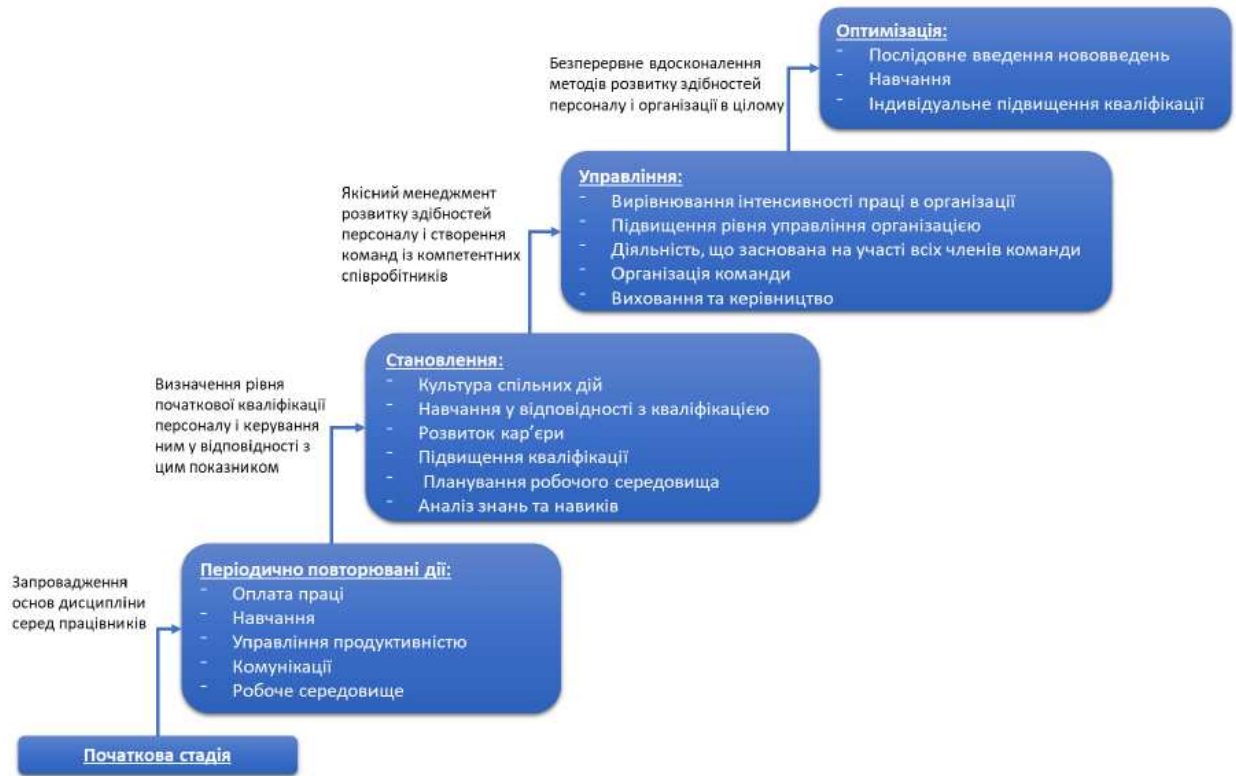

Рисунок 8.4 – Модель оцінки рівня розвитку персон

- 1) Початковий рівень. Практикується управління персоналом, модель якого не підпорядкована певним правилам.
- 2) Повторення. Проведення політики, спрямованої на розвиток здібностей персоналу.
- 3) Становлення. Уведення в компанії стандарту управління, заснованого на кращому досвіді управління персоналом.
- 4) Управління. Визначаються та вводяться кількісні цілі в управлінні персоналом.
- 5) Оптимізація. Центр уваги переноситься на безперервне підвищення кваліфікації та мотивації працівників.

Стратегічні цілі цієї моделі полягають у наступному:

- 1) Розширення можливостей компаній, які займаються розробленням ПЗ шляхом підвищення кваліфікації персоналу.
- 2) Гарантування того, що здатність високоякісного розроблення ПЗ є відмінною рисою всієї компанії, а не декількох людей, які цим займаються.

3) Забезпечення сумісності між мотивацією окремого індивідуума та мотивацією всієї компанії.

4) Збереження в компанії цінних людських ресурсів (наприклад, працівників, які мають рідкісні знання та навички).

Модель Р-СММ – це відмінний та дієвий підхід до поліпшення якості управління персоналом, оскільки він дає основу для визнання, мотивування, нормалізації та вдосконалення досвіду в управлінні персоналом. Завдяки цьому менеджер усвідомлюватиме значущість працівника, як особистості, та необхідність його подальшого вдосконалення в професійній сфері.

Для застосування даної моделі в повному обсязі знадобиться значна кількість коштів, що не є рентабельним для багатьох компаній. Однак дана модель у будь-якому випадку є відмінним посібником, який допоможе багатьом компаніям удосконалити свої можливості у розробленні ПЗ високої якості.

Отже, можна зробити загальні висновки щодо управління персоналом у ході ЖЦ ПЗ:

1) Управління розробленням ПЗ безпосередньо пов'язане з управлінням людьми. Саме тому менеджер програмного проекту повинен мати певне уявлення про психологію та суб'єктивні фактори людської діяльності, щоб не ставити нездійсненних вимог для себе і для персоналу.

2) Людська пам'ять поділяється на короткочасну, проміжну та довготривалу. Знання можуть бути синтаксичними та семантичними. Процес вирішення проблеми включає інтеграцію семантичної інформації, яка зберігається в довгостроковій пам'яті, і нової інформації, яка надходить з короткочасної пам'яті.

3) Знання предметної області, у якій застосовуватиметься створюване ПЗ, здатність адаптуватися і особистісні якості є ключовими чинниками під час підбору персоналу.

4) Групи з розроблення ПЗ повинні бути невеликими та добре згуртованими. Лідери таких груп повинні мати високу технічну кваліфікацію та забезпечуватися адміністративною та технічною підтримкою усіх інших.

5) На взаємовідносини всередині групи впливають багато факторів, у тому числі: соціальне становище членів групи, її розмір, розподіл персоналу за статевою ознакою, особисті якості, можливість спілкування, тощо.

6) Шляхом забезпечення належних умов роботи, які включають наявність відповідних обчислювальних та комунікаційних засобів, можна підвищити продуктивність праці та почуття задоволеності роботою.

7) Модель оцінки рівня розвитку персоналу Р-СММ забезпечує загальну основу та механізм підвищення продуктивності праці персоналу, а також можливість отримувати найкращий результат від інвестицій у людські ресурси.

Запитання для самоконтролю

1. Якими трьома типами можна представити людську пам'ять?
2. Як проходить процес рішення задач?
3. Як підвищити мотивацію співробітників у відповідності до ієрархічної структури людських потреб?
4. Як правильно створити команду під час групового розроблення ПЗ?
5. Як підвищити згуртованість команди під час групового розроблення ПЗ?
6. Чому спілкування в групі є важливим під час групового розроблення ПЗ?
7. Як правильно організувати групу під час групового розроблення ПЗ?
8. Як правильно підібрати та зберегти персонал під час групового розроблення ПЗ?
9. Як впливає робоче середовище на групову роботу?
10. У чому полягає суть моделі оцінки рівня розвитку персоналу?

ТЕМА 9

АРХІТЕКТУРНЕ ПРОЕКТУВАННЯ

Зміст теми:

- 9.1 Основи архітектурного проектування
- 9.2 Бажані характеристики проекту
- 9.3 Системна архітектура
- 9.4 Архітектурні моделі
- 9.5 Архітектурні парадигми
- 9.6 Сценарії використання
- 9.7 Документування архітектури

9.1 Основи архітектурного проектування

Під словосполученням «архітектурне проектування» найчастіше мається на увазі розроблення детальної схеми перетворення вимог у готове ПЗ.

Проектування є тим процесом, який пов'язує визначення вимог з кодуванням і налагодженням програмної системи (ПС) – набору взаємозалежних компонентів у вигляді ПЗ, яке входить до складу комп'ютерної системи.

При роботі над невеликими проектами якісне проектування є корисним, а при роботі над великими – обов'язковим, тому що структура вдалого високорівневого проекту ПС може успішно охоплювати та включати в себе цілий ряд більш низькорівневих проектів.

Проектування завжди пов'язане з визначенням пріоритетів і компромісів. В ідеальному випадку всі ПС ніколи не містили б ніяких помилок, мали б нескінченну швидкодію, спричиняли б нульове навантаження на мережу, не висували б ніяких вимог до підсистеми зберігання даних і створювалися б без всяких витрат. Однак, у реальності одним з найважливіших аспектів роботи проектувальника є аналіз характеристик проекту (які не завжди ідеально узгоджуються між собою) і досягнення балансу між ними. Якщо швидкість відгуку ПС важливіша, ніж мінімізація часу її розроблення, проектувальник вибере один варіант.

Якщо важливою є швидкість розроблення, то оптимальним може виявитися зовсім інший варіант.

Проектування обмежує можливості. Проектування передбачає не тільки забезпечення певних можливостей системи, але і їх обмеження. Наприклад, при конструюванні будівель обмежені обсяги ресурсів та технічних можливостей часто вимагають спрощення проекту. У кінцевому результаті це призводить до його поліпшення. Проектування ПЗ у загальному випадку нічим не відрізняється.

Проектування являється недетермінованим процесом. Якщо три різні архітектори спроектують одну і ту ж ПС, то скоріше за все, вони розроблять три абсолютно різних проекти. Проте кожен з цих проектів буде цілком прийнятним. Як правило, спроектувати ПЗ можна десятками різних способів, використовуючи різні шаблони та архітектурні рішення.

Проектування являється евристичним процесом. Як було сказано вище, проектування не є детермінованим процесом. Це означає, що використавувані методи найчастіше є наближеними. Отже, немає універсальних практичних правил або способів, які можуть спрацювати навіть у 75% проектів та привести до передбачуваних якісних результатів.

Проектування є методом спроб і помилок. Методи або інструменти проектування, які можуть бути ефективними в одному випадку, в іншому можуть призвести до значних проблем з ПС. Універсальних методик проектування ПЗ не існує.

Проектування є поступовим процесом. Проект ПЗ не виникає в уяві архітектора відразу в готовій формі. Кожен окремий проект розвивається і вдосконалюється під час обговорень з командою розроблення, написання коду, а також під час тестування. У переважній більшості випадків проект ПЗ дещо змінюється під час початкового розроблення системи, але найбільше – при її розширенні. Від особливостей створюваного ПЗ залежить чи буде ступінь прийнятих змін прийнятним.

Суттєві та несуттєві проблеми. Деякі програмісти стверджують, що складність розроблення будь-якого ПЗ пояснюється наявністю суттєвих та несуттєвих властивостей чи проблем.

Несуттєвими властивостями називають випадкові (другорядні, довільні, необов'язкові) властивості об'єкта – властивості, які не впливають на його сутність. Наприклад, літак може мати одну пару коліс на кожному шасі (рис. 9.1), дві пари, взагалі не мати шасі (наприклад, гідроплан) і все ж бути літаком. Тип двигуна, кількість крил, коліс чи дверей – усе це являється несуттєвими властивостями.

Рисунок 9.1 – Приклад несуттєвих властивостей

Деякі несуттєві проблеми розроблення ПЗ на сьогоднішній день вже давно вирішені. Наприклад, поступово втратили свою значимість через глобальну еволюцію мов програмування проблеми, які пов'язані з їх незручним синтаксисом. Інтегровані середовища розроблення позбавили велику кількість програмістів від проблем, які були пов'язані з поганою взаємодією розрізнених інструментів. Проте, несуттєві проблеми розроблення ПЗ, які залишилися на сьогодні, потребують значно більшого часу на їх вирішення. Це пояснюється тим, що розроблення ПЗ

вимагає досконалого аналізу всіх деталей дуже складного набору пов'язаних між собою концепцій.

У філософії суттєвими називають властивості об'єкта, якими він повинен володіти, щоб бути саме цим конкретним об'єктом. Літак, наприклад, повинен мати двигун, крила і двері. Якщо об'єкт не має будь-якої з цих істотних властивостей, то він не являється літаком.

Причиною виникнення суттєвих проблем розроблення ПЗ є необхідність аналізу складного та хаотичного реального світу, точного і повного визначення взаємозв'язків між різними сутностями, проектування абсолютно вірних рішень, тощо. При цьому взагалі не допускаються ніякі припущення. Навіть якби існувала мова програмування з технологіями та термінологією проблемної області реального світу, розроблення ПЗ все одно було б складним завданням через необхідність точного визначення принципів функціонування реального світу. Вирішення все більш складних проблем реального світу призводить до необхідності аналізу все більш складної взаємодії між окремими сутностями. Це призводить до суттєвого підвищення складності ПЗ.

Отже, основним джерелом практично всіх суттєвих та несуттєвих проблем розроблення ПЗ є складність реального світу.

Важливість управління складністю. Як було сказано раніше, пов'язані з розробленням ПЗ проекти рідко вважаються провальними через технічні причини. Найчастіше провал проекту пояснюється неадекватним формуванням вимог, невдалим плануванням або неефективним управлінням, тобто проблемами управління. У випадках, коли провал проекту все-таки зумовлений переважно причинами технічного характеру, дуже часто цією причиною виявляється неконтрольований ріст складності проекту в процесі розроблення. Інакше кажучи, ПЗ стало настільки складним, що розробники перестали розуміти, що ж воно робить. Якщо робота над проектом досягає такого моменту – прогрес припиняється.

На рівні архітектури ПЗ складність проблеми можна знизити, провівши декомпозицію системи на окремі підсистеми. У декомпозиції складної задачі на більш прості частини і полягає основне завдання всіх сучасних методик проек-

тування ПЗ. Чим більш незалежними будуть підсистеми, тим простіше та безпечніше зосередитися лише на одній задачі в конкретний момент часу. Добре визначені на етапі проектування ролі та об'єкти розділяють проблемні задачі так, щоб їх можна було вирішити по черзі.

Прагнення архітекторів та програмістів зробити функції (методи) розроблюваного ПЗ компактними та стислими допомагає знизити навантаження на інтелект розробника та персоналу супроводу. Цьому ж сприяє написання ПЗ у термінах проблемної області, а також використання самого високого рівня абстракції. Як наслідок, програмісти можуть компенсувати початкові обмеження людського розуму завдяки написанню більш зрозумілого коду, який містить меншу кількість помилок.

Найчастіше причинами неефективності є: просте, але неправильне рішення складної проблеми; складне рішення простої проблеми; неадекватне та складне рішення складної проблеми.

Як було сказано вище, складність сучасного ПЗ обумовлена його природою та природою реального світу. Це призводить до того, що у будь-якому випадку виникне складність, яка притаманна самій проблемній області реального світу. Саме тому підхід до управління складністю розроблюваного ПЗ має бути адаптивним: необхідно зводити до мінімуму обсяг складності суттєвих задач, з яким доведеться працювати в кожен момент часу; необхідно стримувати необов'язкове значне зростання складності несуттєвих задач. Необхідно зрозуміти та запам'ятати, що всі інші технічні задачі розроблення ПЗ вторинні у порівнянні з управлінням складністю.

9.2 Бажані характеристики проекту

Високоякісні проекти з розроблення ПЗ мають декілька загальних характеристик. Досягнення всіх наведених нижче цілей призведе до створення дуже якісного ПЗ.

Майже в будь-якому ПЗ є задачі, які суперечать одна одній. Саме тому однією з задач проектування архітектури є об'єднання конкуруючих задач у вдало-

му наборі компромісів. Деякі характеристики ПЗ, наприклад, надійність та продуктивність, описують його якість, тоді як інші є внутрішніми характеристиками або елементами бізнес-логіки. Розглянемо більш детально ряд внутрішніх характеристик проекту.

Мінімальна складність. Як було неодноразово сказано вище, головною метою проектування повинна бути мінімізація складності. Необхідно уникати розроблення заплутаних проектів. Замість цього необхідно створювати «прості» та «зрозумілі» проекти. Якщо при роботі над окремою частиною ПЗ проект не дозволяє безпечно ігнорувати більшість інших частин, то він скоріше за все є невдалим.

Простота супроводу. Проектуючи ПЗ, не треба забувати про персонал супроводу. Необхідно думати трохи наперед і уявляти які питання можуть виникнути при погляді на написаний код. Саме тому треба проектувати систему так, щоб її робота була очевидною та однозначною.

Слабке зчеплення (*англ., coupling*). Воно передбачає зведення до мінімуму числа зв'язків між різними частинами ПЗ. Для проектування модулів з мінімальним числом зовнішніх взаємозв'язків необхідно використовувати принципи абстракції інтерфейсів, спадковість та інкапсуляцію інформації. Це дозволить максимально полегшити тестування, інтеграцію та супровід ПЗ.

Можливість розширення. Розширюваністю ПС називають властивість, яка дозволяє покращити систему, не порушуючи її основної структури та наявної функціональності. При такому підході зміна однієї частини ПС не повинна впливати на її інші частини. Внесення змін повинно вимагати найменших зусиль.

Можливість повторного використання. Будь-яку систему необхідно розбивати на структурні частини (модулі, підсистеми, тощо) таким чином, щоб їх можна було використати в інших проектах.

Можливість легкого перенесення на інші платформи. ПС необхідно проектувати таким чином, щоб її легко можна було адаптувати до іншого програмного середовища.

Мінімальна, але повна функціональність. Як правило, ПЗ вважається закінченим не тоді, коли в нього не можна більше нічого додати, а коли з нього не можна нічого прибрати. Це висловлювання є актуальним тому, що будь-який додатковий код необхідно спочатку розробити та проаналізувати, потім протестувати, переглядати кожного разу при зміні пов'язаних частин ПЗ, а також доведеться підтримувати зворотну сумісність у майбутніх версіях ПЗ.

Стратифікація. Стратифікація – це поділ рівнів декомпозиції, що дозволяє вивчити систему на будь-якому окремому рівні і отримати при цьому узгоджене уявлення. Це означає, що систему необхідно проектувати так, щоб її можна було вивчати на окремих рівнях, повністю ігноруючи інші рівні. Наприклад, при створенні сучасної системи, яка повинна використовувати великий обсяг погано спроектованого старого коду, необхідно створити проміжний рівень, який відповідає за взаємодію нового коду зі старим. Проміжний рівень у цьому разі має бути спроектованим таким чином, щоб він приховував погану якість старого коду і надавав узгоджений набір сервісів новим рівням системи. Такий підхід має декілька переваг: 1) ізолювання поганого коду; 2) у разі необхідності рефакторингу (покращення коду) чи повній заміні старого коду не потрібно буде змінювати новий код за винятком створеного проміжного рівня.

Відповідність стандартним методикам. Чим більш нестандартною є розроблювана програмна система, тим складніше іншим програмістам (наприклад, персоналу супроводу) в ній розібратися. Застосовуючи стандартні підходи, наприклад, шаблони чи патерни, можна надати системі звичний для розробників вигляд.

9.3 Системна архітектура

Системна архітектура – це структура обчислювальної системи, що визначає її роботу на найвищому концептуальному рівні, включаючи апаратні і програмні підсистеми, видимі зовні властивості цих підсистем, відносини між ними, а також документування структури, властивостей та відносин. Завдяки затвердженню прийнятих на ранніх етапах проектування рішень про високорівневий дизайн

ПС документування архітектури спрощує процес взаємодії між усіма учасниками проекту. Це також дозволяє зберегти та повторно використувати елементи дизайну у інших проектах, як шаблони.

Для розроблення архітектури системи залучаються фахівці з наступними ролями: системний архітектор (проекує систему в цілому, а також окремі її компоненти), архітектор бази даних (займається проектуванням бази даних і її структури), системний аналітик (бере участь у проектуванні, готує документацію), адміністратори (беруть участь у проектуванні апаратної частини системи).

На архітекторів системи покладається велика відповідальність. Якщо розроблена архітектура не буде реалізовувати поставлені замовником вимоги, то це, наприклад, може збільшити терміни виконання проекту (за рахунок того, що необхідно буде робити доопрацювання та виправлення недоліків архітектури), а отже, знизити прибуток за розробку.

Як зазначалося вище, архітектурне проектування системи – перший етап процесу проектування, на якому розробляється базова структура системи, тобто визначаються основні підсистеми, а також їх структура керування і шляхи взаємодії між собою. Модель системної архітектури часто є відправною точкою для створення специфікації різних частин системи.

Підсистема – це окрема система, функції якої не залежать від сервісів, що надаються іншими підсистемами.

Сервіс – це закінчена сутність, яка виконує певний набір певних завдань у своїй області відповідальності та надає інтерфейс для взаємодії. Сервіс або мікросервіс з архітектурної точки зору можуть бути ідентичними поняттями з різницею лише в масштабі. Сервіс може складатися з набору мікросервісів, які реалізують свої правила бізнес-логіки, або бути одним самостійним мікросервісом.

Підсистеми складаються з модулів і мають певні інтерфейси, за допомогою яких взаємодіють з іншими підсистемами.

Модуль – це зазвичай компонент підсистеми, який надає один або декілька сервісів для інших модулів. Модуль може використовувати сервіси, підтримувані

іншими модулями. Як правило, модуль не розглядається як незалежна система. Модулі зазвичай складаються з ряду інших, більш простих компонентів.

Визначимо загальні для всіх процесів архітектурного проектування системи етапи:

- **Структурування системи.** Проводиться декомпозиція ПС на сукупність незалежних (бажано) підсистем. Визначаються основні шляхи взаємодії між окремими підсистемами.
- **Моделювання керування.** Розробляється базова модель керування взаємовідносинами між окремими підсистемами.
- **Модульна декомпозиція.** Проводиться декомпозиція кожної підсистеми на окремі модулі. Визначаються типи модулів та основні шляхи взаємодії між окремими модулями.

Результатом процесу архітектурного проектування системи є документ, який відображає архітектуру системи. Він складається з набору графічних схем (блок-схем, структурних, функціональних схем, тощо) системи з відповідним описом. В описі обов'язково повинно бути вказано, з яких підсистем складається система і з яких модулів складається кожна підсистема. Графічні схеми моделей ПС дозволяють поглянути на архітектуру з різних сторін.

Проектування системної архітектури тісно пов'язане з вимогами до розроблюваної ПС.

9.4 Архітектурні моделі

Як правило, розробляються чотири архітектурні моделі:

1. **Статична структурна модель.** У ній представлені підсистеми (та інші компоненти), які в подальшому розробляються незалежно одна від одної.

2. **Динамічна модель процесів.** У ній представлена організація протікання процесів під час роботи ПС.

3. **Інтерфейсна модель.** Визначає сервіси кожної підсистеми та інтерфейси, через які ці сервіси надаються.

4. **Модель відносин.** Зображає взаємовідносини між частинами системи, наприклад потоки даних між підсистемами.

Моделі архітектури можуть залежати від НВ до системи, наприклад:

1. **Продуктивність.** Якщо критичною вимогою є продуктивність системи, то необхідно розробити таку архітектуру, в якій за всі критичні операції відповідало б якомога менше підсистем з максимально обмеженою взаємодією між ними. Для зменшення взаємодії між компонентами краще не використовувати дрібні структурні елементи.

2. **Захищеність.** Для забезпечення цієї НВ архітектура повинна мати багаторівневу структуру, в якій найбільш критичні системні елементи захищені на внутрішніх рівнях, а перевірка безпеки цих рівнів здійснюється на більш високому рівні.

3. **Безпека.** У цьому випадку архітектуру слід спроектувати таким чином, щоб за всі операції, які впливають на безпеку ПС, відповідало якомога менше підсистем. Виконання даної НВ дозволяє знизити вартість розроблення і вирішує проблему перевірки надійності.

4. **Надійність.** У цьому випадку слід розробити архітектуру з включенням надлишкових компонентів. Надлишковість дає змогу замінювати і оновлювати компоненти, не перериваючи роботу системи.

5. **Зручність супроводу.** У цьому випадку архітектуру системи слід проектувати на рівні дрібних структурних компонентів, які можна легко змінювати. Підсистеми, які створюють дані, повинні бути відокремлені від підсистем, які використовують ці дані. Слід також уникати структури спільного використання даних.

На першому етапі процесу проектування архітектури ПС розбивається на декілька підсистем (рис. 3.2), які можуть взаємодіяти між собою. На самому абстрактному рівні архітектуру системи можна зобразити графічно за допомогою блок-схеми, в якій окремі підсистеми представлені окремими блоками. Часто кожен підсистему також можна розбити на декілька менших частин (модулів). На схемі ці частини зображуються прямокутниками всередині великих блоків (підси-

стем). Потоки даних і/або потоки керування між підсистемами позначаються стрілками. Така блок-схема дає найбільш загальне уявлення про структуру системи та її основний функціонал.

Проте лише схема не являється повноцінною архітектурою. Справедливим є твердження, що кожна архітектура може зображатися у вигляді схеми (блок-схеми, структурної чи функціональної схеми, тощо), але не кожна схема є архітектурою. Повноцінною архітектурою стає лише в купі з документуванням структурних елементів, відносин, взаємозв'язків, тощо. Більш детально документування архітектурних рішень буде розглянуто пізніше.

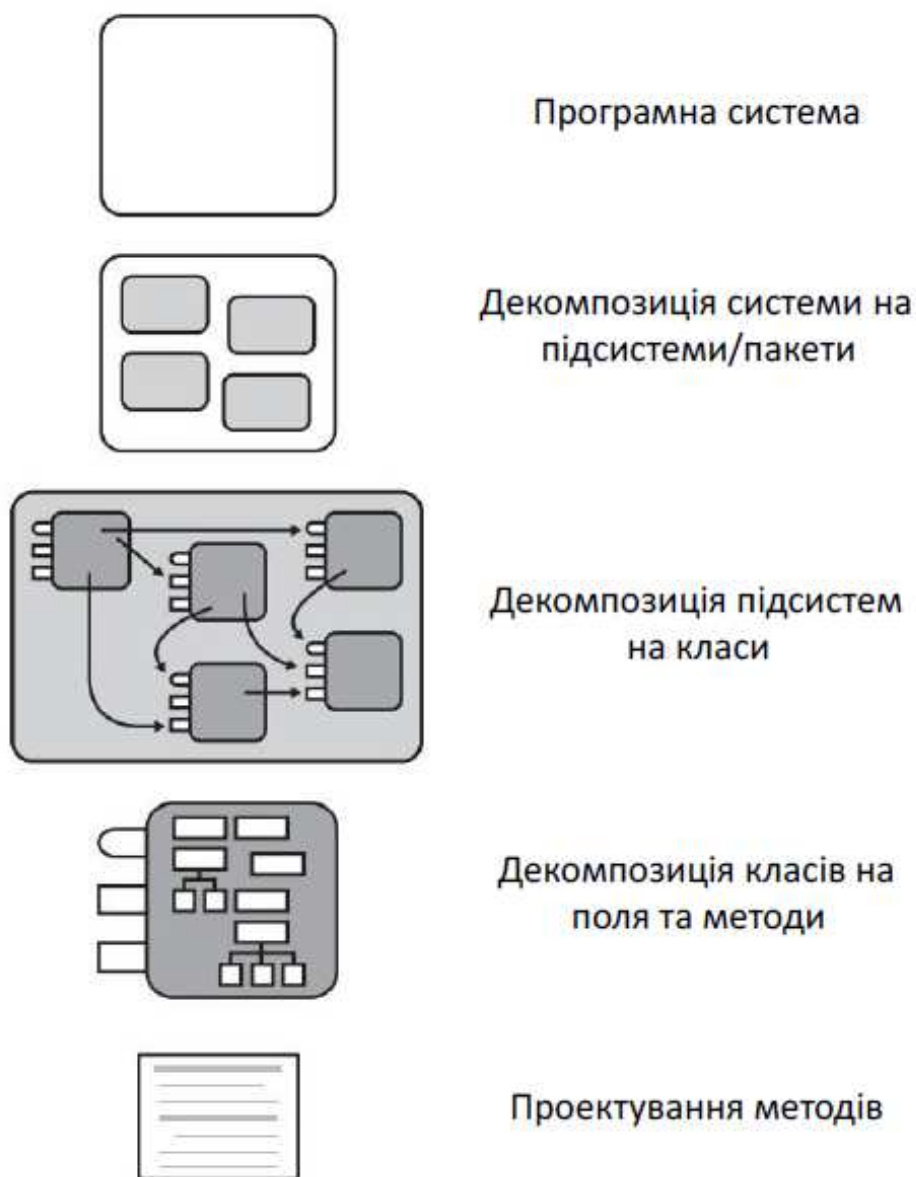

Рисунок 9.2 – Процес проектування системної архітектури

Проектування програмної системи вимагає декількох рівнів детальності. Деякі методи проектування архітектури використовуються на всіх рівнях, а інші – лише на одному-двох.

Рівень 1 (системний). На першому рівні проектування архітектури знаходиться вся ПС. У деяких випадках можна перейти з системного рівня відразу до проектування окремих класів, але найчастіше доцільно провести декомпозицію на підсистеми або пакети.

Рівень 2 (декомпозиція на підсистеми або пакети). Суть проектування полягає в поділі ПС на основні підсистеми (рис. 9.3). Зазвичай цей рівень наявний в проєктах, які тривають більше декількох тижнів. При проектуванні окремих підсистем необхідно для кожної окремо обирати оптимальний підхід та методика. Не обов'язково застосовувати один і той же підхід для всіх підсистем, якщо є більш оптимальний.

Рисунок 9.3 – Перший етап декомпозиції (основні підсистеми)

Як було сказано раніше, архітектура є не просто блок-схемою, а й має містити опис взаємодії між структурними елементами. Тому основною метою даного рівня являється визначення правил взаємодії між підсистемами. Варто зазначи-

ти, що сенс декомпозиції зникає, якщо всі підсистеми можуть взаємодіяти між собою. Саме тому необхідно максимально обмежувати взаємодію різних підсистем. Якщо ж її не обмежити (рис. 9.4), то у відповідності до другого закону термодинаміки ентропія ПС повинна збільшитися.

У результаті взаємодії всіх підсистем постає ряд важливих питань:

- для внесення змін в підсистему обробки графічних операцій у скількох інших частинах системи має розібратися розробник?
- чи вдасться використати підсистему бізнес-логіки в інших системах?
- чи вдасться змінити в системі інтерфейс користувача без необхідності переробляти інші підсистеми?
- якими будуть наслідки перенесення підсистеми обробки або бази да них на віддалений комп'ютер?
- тощо.

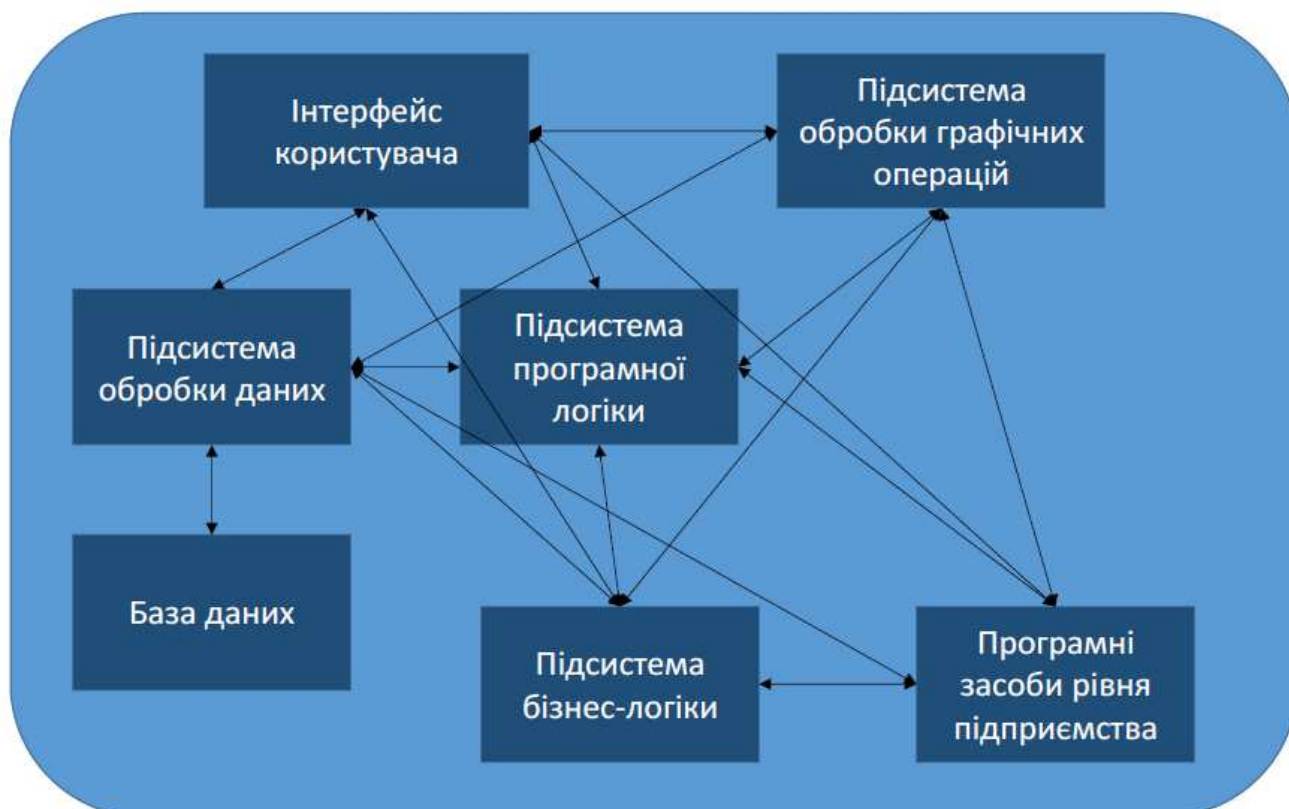

Рисунок 9.4 – Неправильно визначені взаємозв'язки

Отже, архітектура програмної системи має бути такою, щоб заміна будь-якої підсистеми викликала якомога менше змін в інших підсистемах. Це одне з

ключових понять, яке не одноразово розглядається як у межах архітектурного проектування ПС, так і в межах детального проектування (low coupling).

Усі ці питання можна передбачити заздалегідь та вирішити, виконавши невелику додаткову роботу. Комунікація між підсистемами має бути реалізована на основі принципу «необхідного знання», тобто інформація має передаватися між підсистемами лише в необхідних для виконання відповідних функцій об'ємах. Треба завжди пам'ятати головне правило: краще на початок максимально обмежити взаємодію, а за необхідності – зробити доступ більш вільним. На рис. 9.5 показано, як декілька правил визначення взаємозв'язків можуть змінити архітектуру уявлення системи.

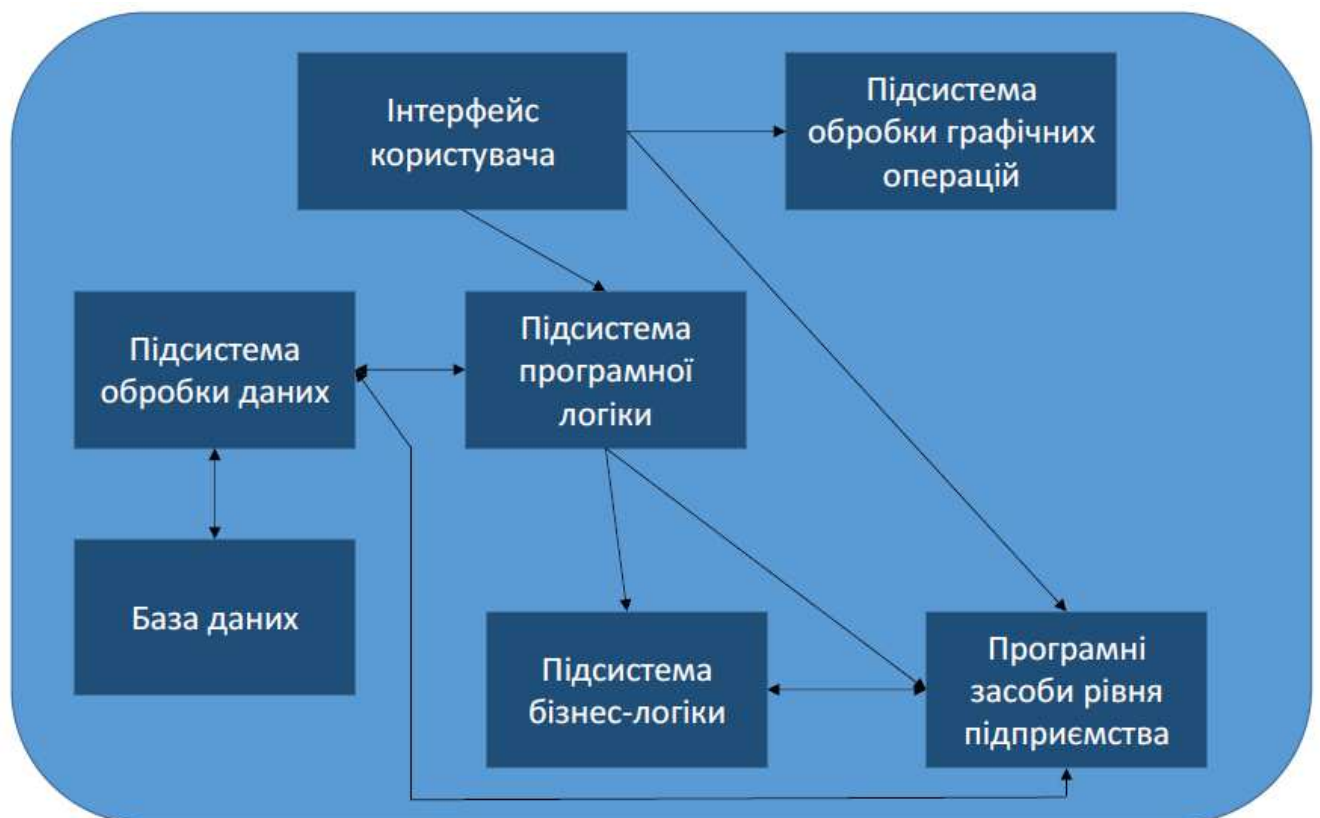

Рисунок 9.5 – Визначені з більшою якістю взаємозв'язки між підсистемами

Найпростішим взаємозв'язком є виклик однією підсистемою методу з іншої, більш складним – одна підсистема містить класи іншої, а найскладнішим – успадкування класами однієї підсистеми від класів іншої. Взаємозв'язки підсистем мають бути простими та зрозумілими також і для простоти супроводу. Цього легко досягнути, якщо запам'ятати просте правило: ПЗ не повинно містити

циклічних зв'язків, при яких клас А використовує клас В, клас В, у свою чергу, використовує клас С, а клас С – клас А.

Деякі типи підсистем можна використовувати повторно у вигляді шаблонів для побудови майбутніх ПС. Визначимо ті, що зустрічаються найчастіше.

Підсистема бізнес-логіки. *Бізнес-логікою* називають закони, накази, директиви, процедури, політики та інші вимоги, які є важливими для проблемної області, висуваються замовником і мають бути реалізованими в ПЗ. Наприклад, при розробці автоматизованої системи розрахунку заробітної плати працівників бізнес-логікою можуть бути Податковий кодекс України та закони, які визначають види податків та випадки їх стягнення. Додатковим джерелом бізнес-логіки для даної системи може бути угода з профспілкою, у межах якої регламентується оплата понаднормової роботи чи відрядження.

Підсистема графічного інтерфейсу користувача. Ізольовані в окремій підсистемі компоненти інтерфейсу користувача дозволяють змінювати його, не впливаючи на інші частини ПС. Як правило, підсистема графічного інтерфейсу користувача також включає в себе декілька підлеглих підсистем, наприклад, управління вікнами, довідкова система, тощо.

Підсистема доступу до БД. Підсистема, яка приховує деталі реалізації БД, забезпечує важливий рівень абстракції, що збільшує безпеку та знижує складність системи. Операції над БД концентруються в одному місці і знижують ймовірність виникнення помилок. Додатково можна легко забезпечити можливість зміни структури БД без зміни більшої частини системи.

Підсистема ізоляції залежностей від операційної системи. Залежності від операційної системи та від обладнання варто також ізолювати в окремій інтерфейсній підсистемі. Це дозволить пізніше перенести ПЗ на іншу операційну систему, наприклад, Mac OS або Linux. При цьому доведеться змінити лише поточну підсистему. Інтерфейсна підсистема є занадто великою і складною для самостійної реалізації, але існують комерційні рішення, які поставляються у вигляді готових бібліотек.

Рівень 3 (поділ підсистем на окремі класи). На даному рівні йде подальше проектування, але вже не системної, а програмної архітектури. Цей рівень проектування передбачає визначення всіх класів ПС та визначення деталей взаємодії кожного класу з її іншими елементами. Отже, можна сказати, що метою даного рівня є декомпозиція кожної підсистеми до такого ступеня детальності, який дозволить програмісту реалізувати частини наявних підсистем у формі окремих класів. Окрім класів на даному рівні також проектуються програмні інтерфейси.

Рівень 4 (поділ класів на окремі методи). Деякі методи вже будуть визначені під час проектування програмної архітектури на попередньому рівні. На четвертому рівні необхідно детально визначити закриті для доступу ззовні методи класів. Повне визначення методів кожного класу підсистеми часто дозволяє краще зрозуміти її інтерфейси. Це також може призвести до виникнення необхідності зміни існуючого інтерфейсу, тобто до повернення на третій рівень проектування.

Рівень 5 (проектування окремих методів). Мета даного рівня полягає в детальному визначенні функціональності кожного методу. Даний рівень може включати, наприклад, написання псевдокоду, коду, пошук необхідних алгоритмів, тощо. Цей рівень проектування виконується в усіх програмних системах, але не завжди якісно і усвідомлено.

9.5 Архітектурні парадигми

Сьогодні у книгах, які присвячені архітектурі ПЗ все частіше піднімаються питання про архітектурні стилі (парадигми), тобто сукупність фундаментальних термінів, установок та уявлень, які визначають основні підходи до вирішення проблем проектування архітектури ПС.

Особливу популярність отримали наступні парадигми:

1. **Об'єктно-орієнтована.** В її межах використовується об'єктно-орієнтований підхід до структуризації ПЗ на всіх етапах його ЖЦ.

2. **Компонентно-орієнтована.** В основі даної парадигми закладено принцип використання програмних компонентів (підсистем, модулів, тощо), як елементів

загальної складальної одиниці. Дана парадигма бере свій початок із принципів складального проектування, конструювання та виробництва.

3. Сервісно-орієнтована. Її використання засноване на ідеї масового сервісного обслуговування користувачів ПЗ за їх запитами.

Ці три архітектурні парадигми зазвичай не використовуються самостійно. У загальному випадку на практиці при розробці компонентів використовують об'єктно-орієнтований підхід (ООП) до структури та реалізації, а при розробці сервісів – складання з окремих компонентів.

Розглянемо дані парадигми більш детально.

Об'єктно-орієнтована парадигма. В основі цієї парадигми лежать методи, ідеї та засоби об'єктно-орієнтованого аналізу та проектування. Найбільш послідовно ця парадигма розкрита в методології гнучкого розроблення RUP (Rational Unified Process).

В основу ООП покладено наступні принципи: абстрагування, спадковість (ієрархічність), інкапсуляція (обмеження доступу), стійкість, модульність, типізація, паралелізм.

Розглянемо, що являє собою кожний з цих принципів окремо.

Абстрагування – це процес виділення окремих абстракцій у межах предметної області. **Абстракція** – це сукупність суттєвих для вирішення поставленого завдання характеристик деякого об'єкта, які відрізняють його від всіх інших та чітко визначають його особливості для подальшого розгляду і аналізу.

У відповідності до визначення, абстракція, яка застосовується до реального об'єкта, істотно залежить від задачі, яка вирішується: в одному випадку суттєвою буде форма предмета, у другому – його закон руху, у третьому – матеріали, з яких виготовлений об'єкт, у четвертому – вага, тощо. У сучасній практиці розроблення ПЗ абстракція передбачає об'єднання всіх її властивостей в єдину програмну одиницю, наприклад, абстрактний тип даних (клас). Ці властивості можуть стосуватися як стану аналізованого об'єкта (поля), так і його поведінки (методи).

У вузькому сенсі **інкапсуляція (обмеження доступу)** – це приховування певних елементів реалізації абстракції, які не зачіпають її суттєвих характеристик.

Необхідність обмеження доступу передбачає наявність чіткого розмежування двох наступних частин в описі абстракції:

- реалізації, тобто сукупності недоступних ззовні елементів абстракції, наприклад, її внутрішньої організації та механізмів створення її поведінки;
- інтерфейсів, тобто сукупності доступних ззовні елементів абстракції, наприклад, основних характеристик стану та поведінки.

Обмеження доступу при об'єктно-орієнтованому підході дозволяє розробнику:

- модифікувати реалізацію необхідних об'єктів (у правильно організованій системі не призведе до необхідності зміни інших об'єктів);
- виконувати конструювання системи поетапно й не відволікатися на особливості реалізації абстракцій, які використовуються.

Отже, у більш широкому сенсі **інкапсуляція** – це поєднання всіх властивостей об'єкта (складових його поведінки та стану) в єдину абстракцію з наступним обмеженням доступу до реалізації цих властивостей.

Модульність – принцип розроблення ПС, що передбачає її реалізацію у вигляді окремих частин або, інакше кажучи, модулів. При виконанні декомпозиції системи на окремі модулі бажано об'єднувати між собою логічно пов'язані частини. Таким чином можна забезпечити (по можливості) скорочення кількості зовнішніх зв'язків між модулями. Даний принцип успадкований від модульного програмування. Якщо дотримуватися цього принципу, можна спростити процеси проектування і налагодження ПС.

Ієрархія – упорядкована система абстракцій.

В ООП найчастіше використовуються два види ієрархії:

1) Агрегація або інакше «ціле/частина» (рис. 9.6). Даний тип ієрархії показує, що деякі абстракції більш низького рівня включені в основну абстракцію як її складові частини. Наприклад, літак складається з шасі, крил, корпусу та двигуна. Такий варіант ієрархії використовується під час декомпозиції системи у двох ос-

новних випадках: на фізичному рівні – при декомпозиції системи на окремі модулі; на логічному рівні – при декомпозиції предметної області на окремі об’єкти.

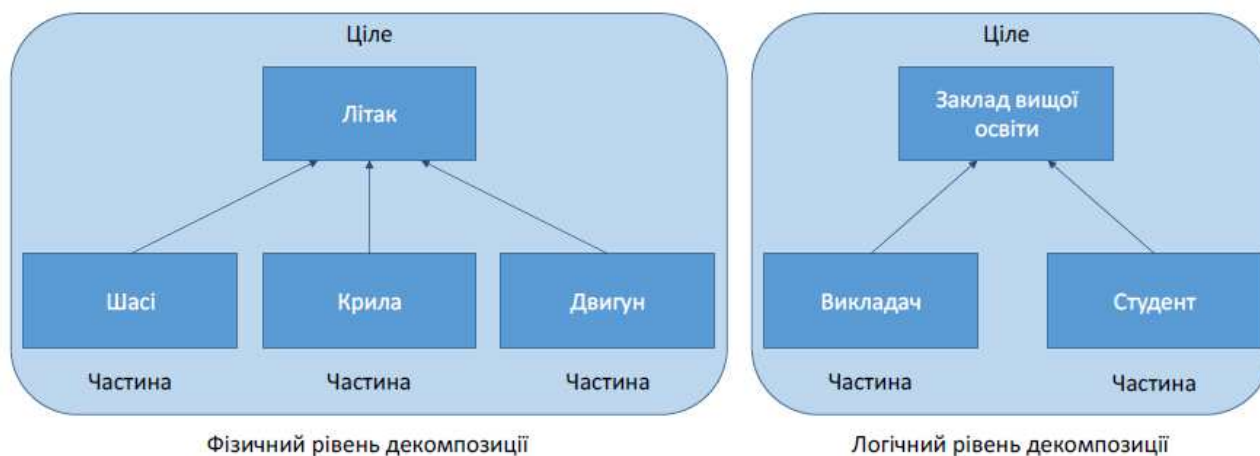

Рисунок 9.6 – Приклад агрегації

2) Ієрархія «загальне/приватне». Даний тип ієрархії показує, що абстракція більш низького рівня є окремим випадком абстракції більш високого рівня. Наприклад, винищувач (рис. 9.7) – є конкретним типом літака, а літак, у свою чергу, – конкретний тип літальних апаратів. Ця ієрархія найчастіше використовується при розробці структури класів, наприклад, при побудові складних класів на базі більш простих за рахунок додавання нових або уточнення наявних характеристик.

Рисунок 9.7 – Приклад ієрархії «загальне/приватне»

Одним з найважливіших механізмів ООП є **спадковість** – явище використання однією абстракцією функціональної або структурної частини іншої чи декількох інших абстракцій (відповідно просте і множинне успадкування). Інакше кажучи, **спадковість** – це передача ознак (стану та поведінки) від суперкласів до відповідних підкласів для автоматичного відтворення у нащадків спільних ознак зовнішньої та внутрішньої будови.

Типізація – це обмеження, які не дають змоги абстракціям різних типів динамічно замінювати одна одну (або сильно зменшує можливість такої заміни). Як правило, ці обмеження накладаються на властивості об'єктів. У мовах програмування, які мають жорстку типізацію, для кожного створюваного об'єкту (параметра, змінної, поля, тощо) оголошується тип даних, який визначає множину допустимих операцій над відповідним програмним об'єктом. Наприклад, мова програмування Java має жорстку типізацію, а деякі мови на основі C – середній рівень типізації.

Використання типізації забезпечує наявність наступних переваг:

- можливість написання ПЗ з більш ефективною кодовою базою;
- спрощення процесу документування;
- раннє виявлення помилок на етапі компіляції при проведенні неприпустимих операцій над програмними об'єктами відповідних типів даних.

Тип даних може пов'язуватися з програмним об'єктом статично і динамічно. При статичному (ранньому) зв'язуванні тип об'єкта визначається на етапі компіляції, а при динамічному (пізньому) – тільки під час виконання програми. Динамічне зв'язування дозволяє реалізувати в межах мови програмування роботу зі змінними-вказівниками на певні об'єкти, які належать до різних класів, так звані, поліморфні об'єкти.

Паралелізм – це властивість декількох абстракцій одночасно виконувати певні операції, тобто перебувати в активному стані. Існує безліч завдань, вирішення яких вимагає паралельного (одночасного) виконання певних інструкцій. До таких завдань можна віднести, наприклад, необхідність автоматичного та одно-

часного управління декількома процесами. Реального паралелізму можна досягти тільки за рахунок використання багатопроцесорних систем. При виконанні паралельних завдань кожне з них виконується окремим процесором. Проте це не означає, що одно процесорні системи повністю позбавлені такої Властивості. Як правило, вони імітують паралелізм шляхом поділу процесорного часу між окремими завданнями управління.

Стійкість – це властивість абстракції існувати в часі (незалежно від процесу, який її породив) і/або в просторі, переміщаючись з адресного простору, в якому вона була створена.

У межах ООП розрізняють наступні види об'єктів:

- **локальні об'єкти.** Їх час життя обчислюється від виклику підпрограми (функції, методу, блоку коду, тощо) до її завершення;
- **глобальні об'єкти.** Існують поки програма виконується (завантажена в пам'ять);
- **тимчасові об'єкти.** Вони зберігають проміжні результати деяких операцій, наприклад, обчислень;
- об'єкти, дані яких між сеансами роботи програми зберігаються в файлах зовнішньої пам'яті.

Усі зазначені вище принципи ООП в тій чи іншій мірі реалізовано в різних об'єктно-орієнтованих (інколи й інших) мовах.

Компонентно-орієнтована парадигма. Складність сучасного ПЗ і типова для нього форма створення в розподіленому середовищі колективом розробників призвели до ідеї складання ПЗ з розроблених незалежно, повноцінно покритих тестами та повторно-використовуваних (апаратних і програмних) компонентів. Це дуже схоже на складальне виробництво в інших галузях промисловості. Ця ідея може бути застосована для будь-яких етапів ЖЦ ПЗ, у тому числі і для етапу розроблення архітектури ПЗ.

Платформи, подібні до CORBA Component Model, Java Enterprise Edition і Microsoft.Net, а також промислове виробництво компонентів перевели компо-

нентно-орієнтовану парадигму в практичне русло. У межах цієї парадигми засновано принципи розроблення Component-base software development.

До числа основних характеристик компонентно-орієнтованої архітектури можна віднести:

- компоненти є основними складовими одиницями моделювання, проектування та реалізації;
- основна увага спрямована на компонентні моделі (наприклад, CORBA Component Model);
- інтерфейси і взаємодія – ключові моменти розроблення архітектури ПЗ;
- інтерфейси створюються для розширення і надання конкретної спеціалізації для різних компонентів;
- широке використання патернів проектування і принципів поділу відповідальності.

Використання ООП призводить до утворення великої кількості дрібних класів, об'єктів та зв'язків. Знайти серед цих маленьких одиниць компоненти, які можна використовувати не одноразово, дуже важко. Ідея компонентно-орієнтованого підходу полягає в тому, щоб об'єднати частини коду, які пов'язані між собою певними зв'язками, та використовувати їх спільно. Ці інтегровані частини якраз і називають компонентами.

Методи розроблення на основі компонентів складаються з нетрадиційних процедур розроблення, включаючи пошук компонентів, їх оцінку, тощо, тому часто рекомендується застосовувати даний підхід у поєднанні з інфраструктурою проміжного програмного забезпечення (наприклад, Enterprise Java Beans) для підтримки процесу проектування.

Переваги компонентно-орієнтованого підходу до проектування архітектури включають у себе наступні пункти:

- мінімум часу та коштів на розроблення завдяки пошуку готових компонентів у каталогах комплектуючих;
- можливість швидкої перебудови ПС;
- висока якість, яка пов'язана з високою якістю готових компонентів.

Серед недоліків можна окремо виділити складність виявлення проблемного коду при тестуванні компонента.

Сервісно-орієнтована парадигма. Великий клас ПЗ, особливо реалізованого у вигляді WEB-додатків, розробляють як системи сервісів (мікросервісів), до яких клієнти мають оперативний доступ.

До числа основних характеристик та переваг сервісно-орієнтованої архітектури можна віднести:

- в архітектурному проектуванні ПЗ основна увага приділяється протоколам доступу, відкритті сервісу, якості наданих послуг, тощо;
- сервіс відкрито повідомляє про свої можливості за допомогою спеціального опису, який реєструється в базі сервісів у певному форматі;
- необхідний сервіс можна легко отримати після надходження запиту з будь-якого дозволеного джерела;
- між викликами сервіс не зберігає дані;
- сервіс може бути відкритий і використаний незалежно та динамічно.

До недоліків сервісно-орієнтованої архітектури можна віднести відсутність станів у сервісів, що призводить до накладних витрат при обміні даними між користувачами і провайдерами.

Сервіс може бути реалізований з використанням об'єктно-орієнтованих або компонентно-орієнтованих технологій.

Як було сказано вище, кожен з трьох розглянутих підходів надає різні можливості, а також вони можуть використовуватися доповнюючи один одного. Наприклад, сервіси можуть бути реалізовані за допомогою набору компонентів з урахуванням необхідних характеристик якості. У той же час, кожен компонент може бути реалізованим за допомогою об'єктно-орієнтованої мови програмування. Однак, кожна з розглянутих парадигм має свою специфіку в проектуванні архітектури ПЗ.

Отже, у результаті порівняння розглянутих парадигм можна виокремити декілька принципів, які допоможуть у побудові якісної архітектури:

1) Необхідно детально проаналізувати вимоги до ПЗ та окреслити його межі.

2) Необхідно визначити бажані атрибути якості розроблюваного ПЗ. Це дозволить окреслити перелік парадигм, які доцільно використовувати у даному випадку.

3) Необхідно побудувати перелік сценаріїв використання (Use Case сценаріїв), які є одними з ключових понять у кожній з наведених вище архітектурних парадигм. Сценарії допоможуть прояснити основні ролі, відповідальність, характеристики взаємодії, очікувані характеристики якості, тощо. Також ці сценарії можуть допомогти з вибором найбільш доцільного типу сутностей (об'єкти, компоненти, сервіси) для розроблюваного ПЗ.

Застосовуючи принципи архітектурного проектування в рамках певної стратегії розроблення ПЗ, необхідно пам'ятати, що сукупність парадигм, які можна використовувати в процесі розроблення, не обмежуються лише розглянутими варіантами і мають обиратися у відповідності до специфіки предметної області.

9.6 Сценарії використання

Розглянемо більш детально сценарії використання або інакше варіанти використання чи Use Case сценарії. По своїй суті **Use Case сценарій** – це письмовий опис того, що має робити ПС для того, щоб кінцевий користувач досяг поставленої цілі.

При цьому Use Case сценарій має не зачіпати деталей реалізації, тобто не вказувати системі як саме досягти бажаного результату, а лише повідомити про необхідність виконання певного завдання. Також Use Case сценарій не описує інтерфейси користувача та екрани, тому що це робиться на окремому етапі проектування ПС.

Залежно від складності та деталізованості Use Case сценарій може містити наступні елементи:

1) Назва або ім'я (Name) – коротке та зрозуміле ім'я, яке відбиває суть.

2) Короткий опис (Brief Description) – короткий текст, що описує поточний Use Case сценарій.

3) Учасники (Actors) – список усіх учасників взаємодії (дуже часто складається з однієї людини).

4) Передумови (Preconditions) – список умов, які мають бути виконані перед початком виконання поточного Use Case сценарію.

5) Тригер (Trigger) – умова або подія, яка змушує користувача приступити до виконання Use Case сценарію.

6) Базовий сценарій (Basic Flow) – послідовність дій, які виконує учасник для успішного досягнення цілі.

7) Альтернативні сценарії (Alternative Flows) – опис альтернативних варіантів виконання Use Case сценарію. Необхідно відмітити, що в результаті виконання альтернативного сценарію учасник обов'язково має успішно досягти кінцевої мети.

8) Виняткові сценарії (Exceptional Flows) – список того, що може привести відповідного учасника до невиконання Use Case сценарію.

9) Постумови (Post Conditions) – результат, який настає після виконання Use Case сценарію.

Варто зазначити, що на практиці не завжди використовуються всі пункти з наведеного списку. Це залежить від кожного окремого випадку.

9.7 Документування архітектури

Будь-яке ПЗ має архітектуру, яка може бути простою або дуже складною, розробленою заздалегідь або результатом впровадження. Більше того, кожна архітектура постійно розвивається. Тому важливо не тільки передати команді розроблення все, що пов'язано з архітектурним уявленням ПЗ, але й підтримувати цю інформацію в актуальному стані.

Існує багато стандартів для документування архітектури ПЗ. Один архітектор програмного забезпечення використовуватиме для цього UML (*англ. Unified Modeling Language, уніфікована мова моделювання*), другий – зовсім інший підхід.

Проте у використаних методологіях документування завжди будуть схожі елементи (діаграми, схеми, тощо). У реальності архітектурна документація потребує більш ніж одного типу діаграм, щоб бути повною в будь-якому випадку використання.

UML. Існує декілька діаграм, які створюються за допомогою UML. Ці діаграми можна умовно розділити на дві категорії:

- Поведінкова діаграма UML, яка складається з:
  - діаграми діяльності;
  - діаграми варіантів використання;
  - діаграми огляду взаємодії;
  - часової діаграми;
  - діаграми стану;
  - схеми зв'язку;
  - діаграми послідовності.
- Структурна діаграма UML включає в себе наступні частини:
  - діаграму класів;
  - діаграму об'єкта;
  - діаграму компонентів;
  - схему композитної структури;
  - схему розгортання;
  - схему пакету;
  - діаграму профілю.

Детальний опис кожної з зазначених вище діаграм та схем є дуже об'ємним, тому у даному підручнику цей матеріал розглядатися не буде. З ними можна більш детально познайомитися, прочитавши додаткову літературу.

Загалом, UML – це дуже потужний інструмент для документування архітектурних рішень, який підходить як для чорнового, так і для детального проектування архітектури.

Однак, щоб задокументувати всю архітектуру програми за допомогою UML, доведеться використовувати одночасно декілька типів діаграм. При спробі

використати, наприклад, одну діаграму класів, щоб описати всю програму, виникнуть значні проблеми, пов'язані з розмірами цієї програми.

Прикладом доцільного та правильного використання діаграми класів UML є, наприклад, документування шаблонів проектування (рис. 9.8).

Дана діаграма може відображати класи, інтерфейси, зручність використання та відносини успадкування, дані та поведінку. Вона також стисла і легко читається. Її незначний розмір дозволяє значно зменшити час на створення.

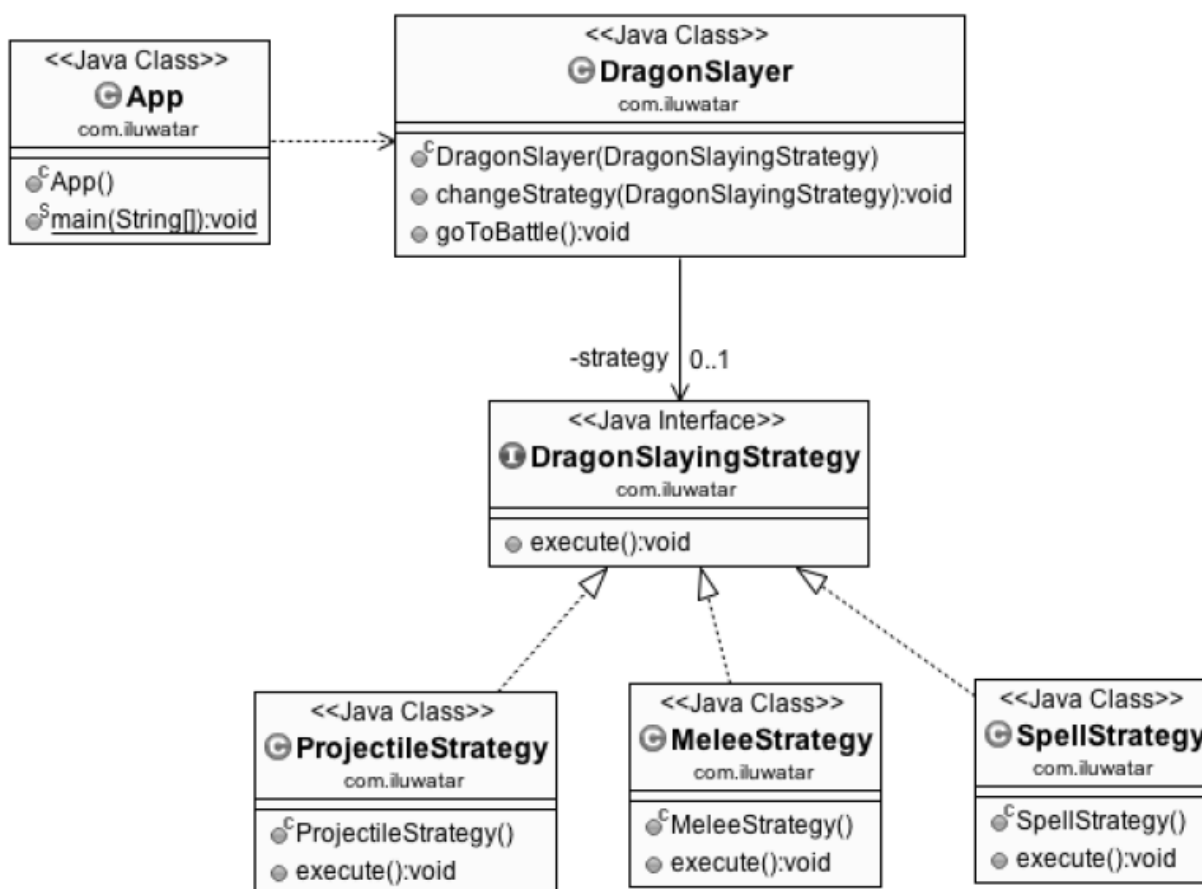

Рисунок 9.8 – Приклад діаграми класів для шаблону «Стратегія»

Отже, можна і необхідно використовувати UML лише в певних ситуаціях, наприклад: для детального опису шаблонів, невеликих частин програми або високої деталізації програми з низькою деталізацією.

При використанні UML проблема документування ПЗ залишається вирішеною не повністю.

Архітектурний вигляд моделі 4+1. Дана модель (рис. 9.9) була створена і опублікована ще в 1995 році в статті під назвою «Архітектурні креслення – модель для перегляду системної архітектури 4+1».

Цей спосіб візуалізації архітектури ПС заснований на п'яти уявленнях/перспективах програми та розповідає, які діаграми можна використовувати для документування кожного з цих уявлень.

1) Логічне/структурне подання. Турбується про функціональні можливості, які надає система, і про якість розробленого для забезпечення такої функціональності коду.

2) Подання реалізація/розробник. Відображає статичну організацію коду, компонентів, модулів і пакетів.

		Концептульні/Логічні	Фізичні/Робочі
Функціональні	Логічне/структурне подання Важливо для: аналітики, архітектори Етап: визначення вимог Фокус: об'єктно-орієнтована декомпозиція Важливість: функціональність Артефакти: - діаграма класів; - діаграма об'єктів; - схема композитної структури.	Варіанти використання/сценарії Важливо для: кінцеві користувачі Етап: складання в єдине ціле Фокус: декомпозиція на корисні особливості Важливість: зрозумілість, зручність використання Артефакти: - діаграма варіантів використання; - історії користувачів.	Подання реалізація/розробник Важливо для: розробники, менеджери Етап: проектування Фокус: декомпозиція на підсистеми Важливість: управління життєвим циклом Артефакти: - діаграма компонентів; - схема пакету.
	Подання процес/поведінка Важливо для: системні інтегратори Етап: проектування Фокус: декомпозиція процесів Важливість: продуктивність, масштабованість, пропусна здатність Артефакти: - діаграма послідовності; - схема зв'язку; - діаграма діяльності; - діаграма стану; - часова діаграма; - оглядова діаграма взаємодії.		Розгортання/фізичний вигляд Важливо для: системні інженери Етап: проектування Фокус: зіставити програмне забезпечення з апаратним забезпеченням Важливість: топологія системи, доставка, встановлення, зв'язок (комунікація) Артефакти: - схема розгортання; - топологія мережі.
Нефункціональні			

Рисунок 9.9 – Елементи опису системної архітектури 4+1

3) Подання процес/поведінка. Воно зосереджене на поведінці системи під час її роботи, наприклад, на взаємодії системних процесів, паралельності, синхронізації, продуктивності, тощо.

4) Розгортання/фізичний вигляд. Ілюструє фізичну організацію програми. Показує який код виконується і на якому обладнанні.

5) Варіанти використання/сценарії. Архітектура в цілому пояснюється за допомогою декількох варіантів використання (Use Case сценаріїв), які є послідовністю взаємодій. Частина архітектури розвивається з таких варіантів використання.

Важливо зазначити, що архітектурний вигляд моделі 4+1 не вимагає використання всіх згаданих діаграм або уявлень. Завжди необхідно розуміти як працювати з інструментами та використовувати не більше (але і не менше) того, що необхідно для рішення поточної задачі.

Записи архітектурних рішень (англ. *Architecture Decision Records, ADR*). Основна ідея їх використання полягає не у документуванні поточного або майбутнього стану архітектури ПС, а натомість у документуванні причин, які привели до цього. Ці записи є особливо важливими, тому що мають намір розповісти іншим членам команди розроблення, чому архітектура саме така, яка вона є на даний момент.

ADR – це запис у журналі про рішення архітектора, які були прийняті і які призвели до поточного або майбутнього стану архітектури. Вони доповнюють діаграми, які описують архітектуру, тому що містять причину прийняття певного рішення.

Архітектурно-важлива вимога (англ. *Architecturally-Significant Requirement, ASR*): вимога, вплив якої на архітектуру ПС можна виміряти.

Архітектурне рішення (англ. *Architecture Decision, AD*): вибір проекту програмного забезпечення, який відповідає важливим вимогам.

Записи архітектурних рішень: документ, який фіксує важливе архітектурне рішення, прийняте разом з його контекстом і наслідками.

Журнал архітектурних рішень (англ. *Architecture Decision Log, ADL*): колекція всіх ADR, створених і підтримуваних для конкретного проекту (або організації).

Управління знаннями архітектури (англ. *Architecture Knowledge Management, AKM*): вища сфера всіх попередніх концепцій.

ADR – це не просто документ, написаний після обговорення та прийняття рішення. Найкращий спосіб його використовувати – як відправну точку для обговорення, як запит на коментарі (англ. *Request for Comments, RFC*), який є ідеєю/пропозицією, що надсилається іншим членам команди/відділу, запитуючи їх внесок/думку/схвалення.

Основна мета даного підходу – його використання, щоб почати обговорення, провести мозковий штурм, прийняти найкраще можливе рішення та використати сам документ пропозиції як запис у журналі рішень (ADR).

Проте, той факт, що ADR написаний заздалегідь, не означає, що він незмінний. Його потрібно оновлювати/удосконалювати в міру розгортання обговорення. Особливо важливо, щоб усі варіанти, які розглядаються, були записані з їх плюсами та мінусами, щоб розпалити дискусію та прийняти чітке рішення.

Модель С4 була представлена Саймоном Брауном, і це один з найкращих підходів до документування архітектури ПЗ.

Ідея полягає в тому, щоб використовувати чотири різні рівні деталізації (або масштабування) для документування архітектури ПЗ:

- діаграма системного контексту;
- діаграма контейнера;
- діаграма компонентів;
- кодова діаграма.

Рівень 1 (діаграма системного контексту). Це діаграма найвищої деталізації (рис. 9.10). У ній мало деталей, але головна мета – описати контекст, в якому знаходиться ПС. Таким чином, вона буде складатися з одного єдиного блоку для всієї програми, і буде оточеною іншими блоками, які посилаються на зовнішні системи та користувачів, з якими взаємодіє додаток.

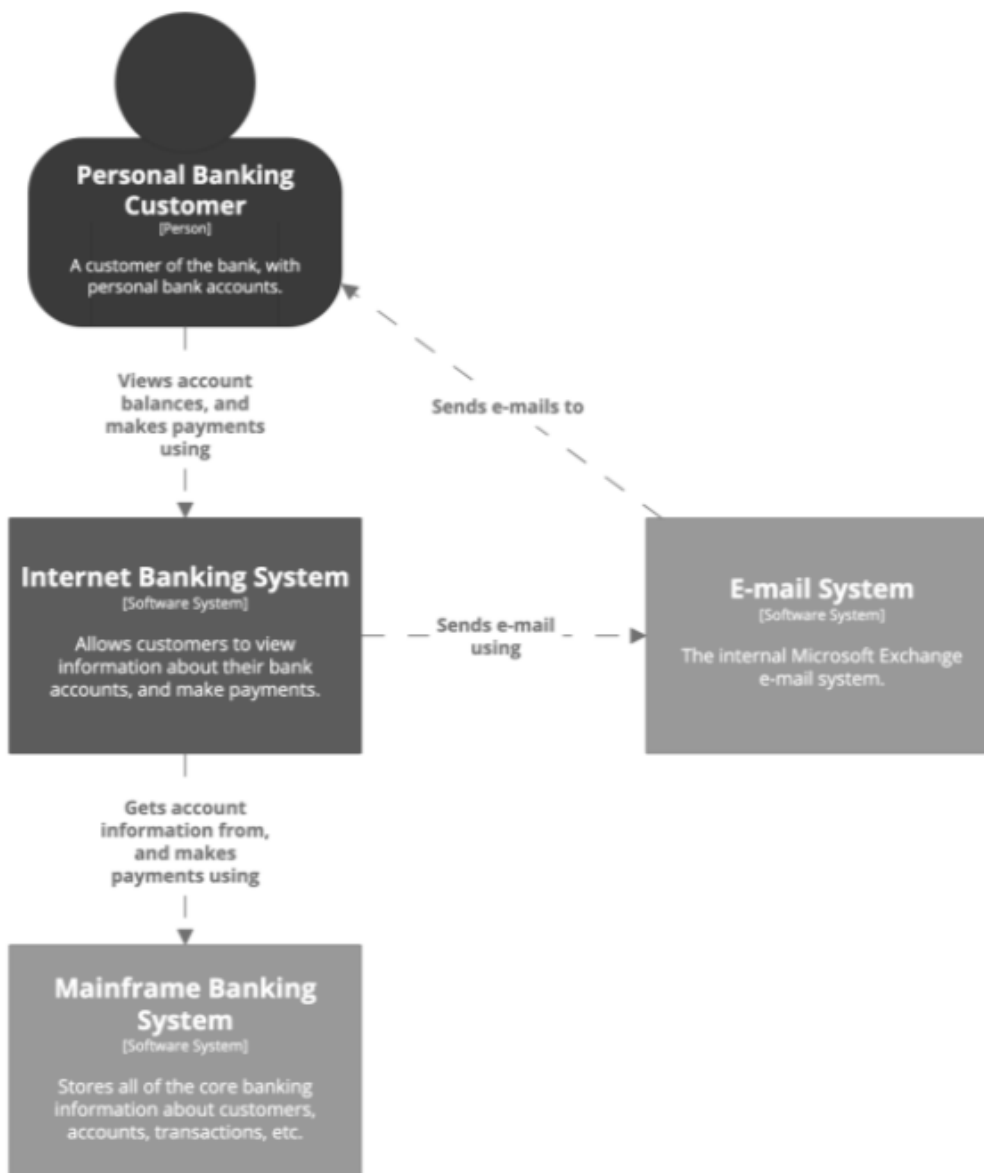

Рисунок 9.10 – Діаграма системного контексту

Рівень 2 (діаграма контейнера). На цьому рівні деталізації (рис. 9.11) можна побачити контейнери програми, де контейнером є будь-який незалежний технічний елемент програми, наприклад, мобільний додаток, програмний інтерфейс або БД. Дана діаграма також документує основні технології, які використовуються, та взаємодію контейнерів між собою.

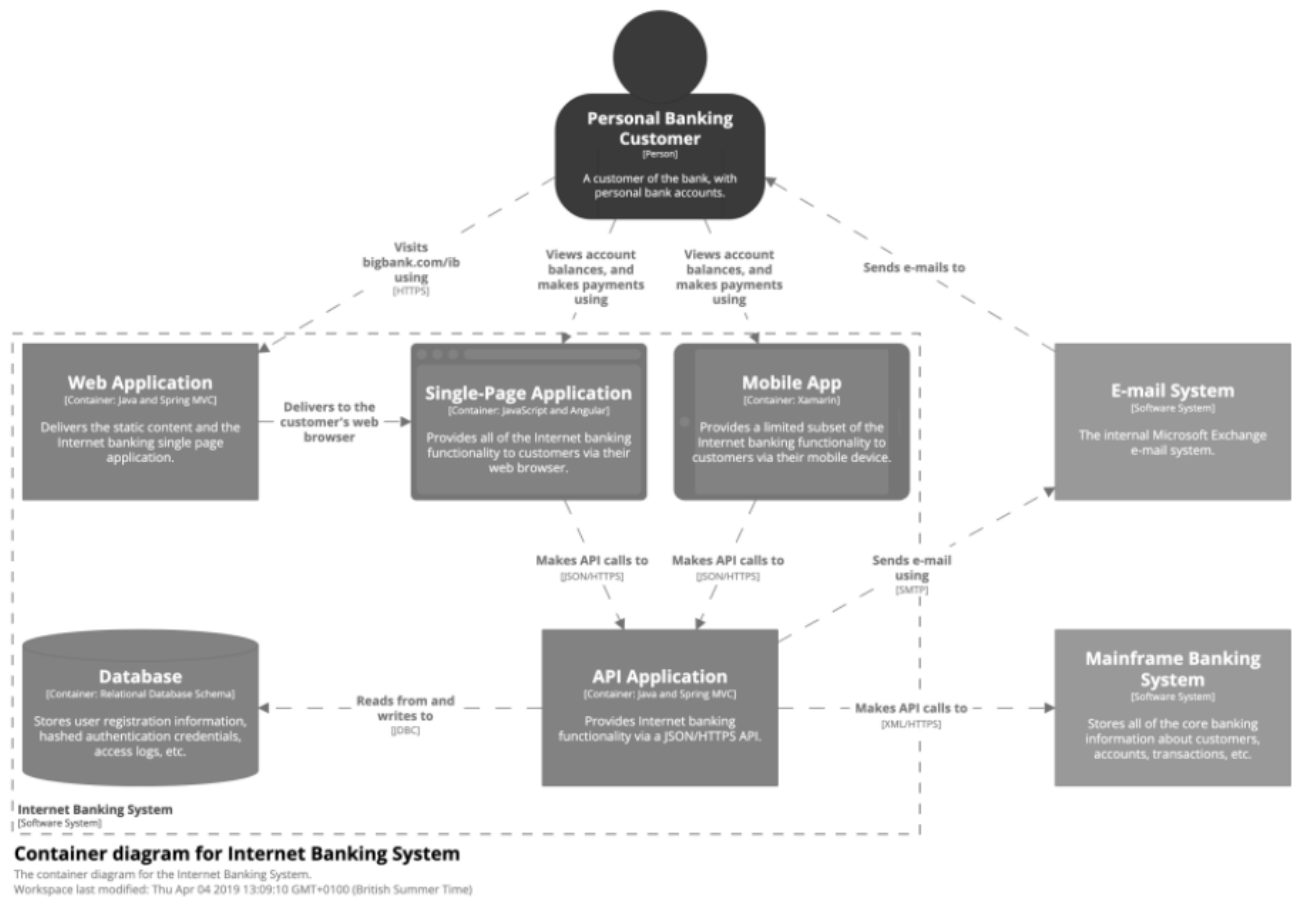

Рисунок 9.11 – Діаграма контейнера

Рівень 3 (діаграма компонентів). Діаграма компонентів (рис. 9.12) показує компоненти всередині одного контейнера. У цьому контексті кожен компонент є модулем програми, не обмежуючись модулями домену, але також включає суто функціональні модулі (наприклад, електронна пошта, sms, тощо). От-же, ця діаграма показує головні модулі контейнера та всі взаємозв'язки між цими модулями.

Рівень 4 (кодова діаграма). Найбільш детальна діаграма, спрямована на опис структури коду всередині компонента. Для уявлення цього рівня на рис. 9.13 наведено діаграму мови UML.

Модель С4 – це чудовий спосіб задокументувати архітектуру програми та можливість зрозуміти архітектуру програми до певного рівня.

На наведених діаграмах можна побачити декілька обмежень:

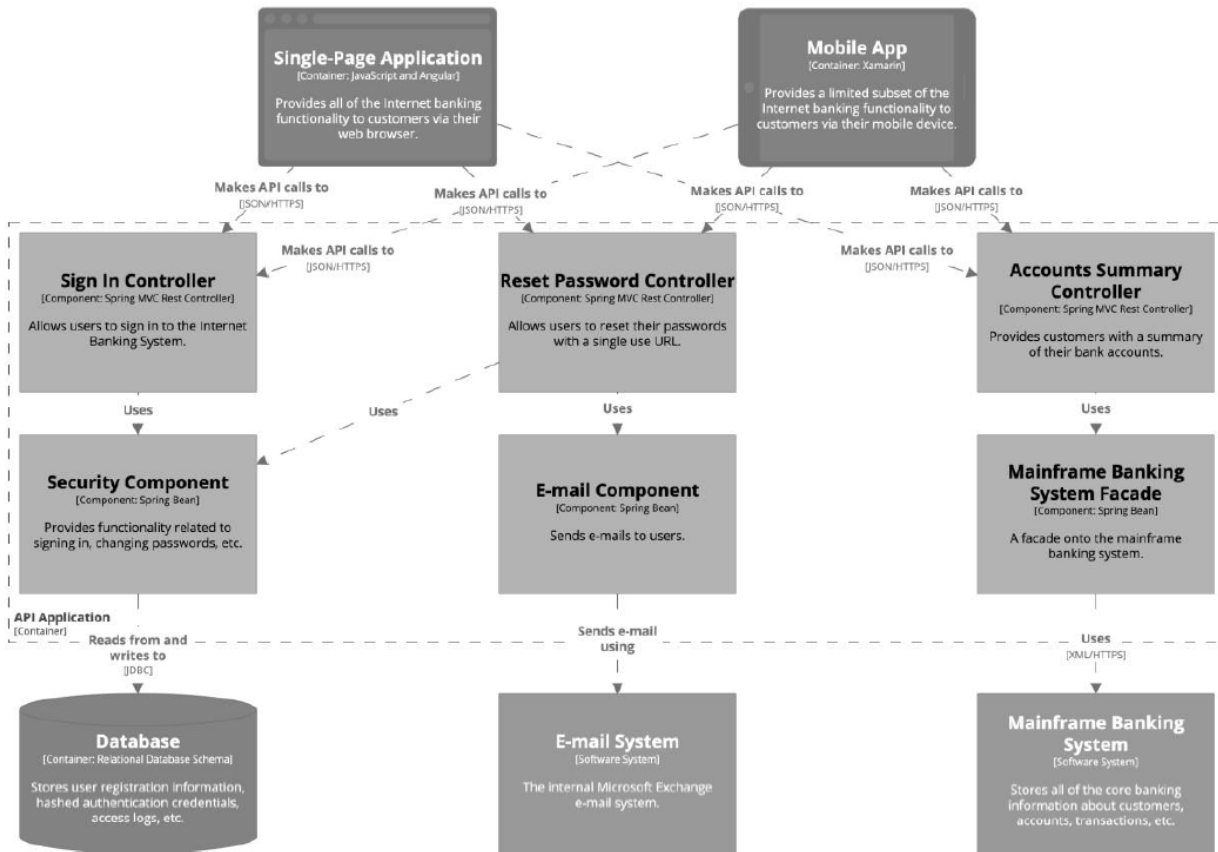

Рисунок 9.12 – Діаграма компонентів

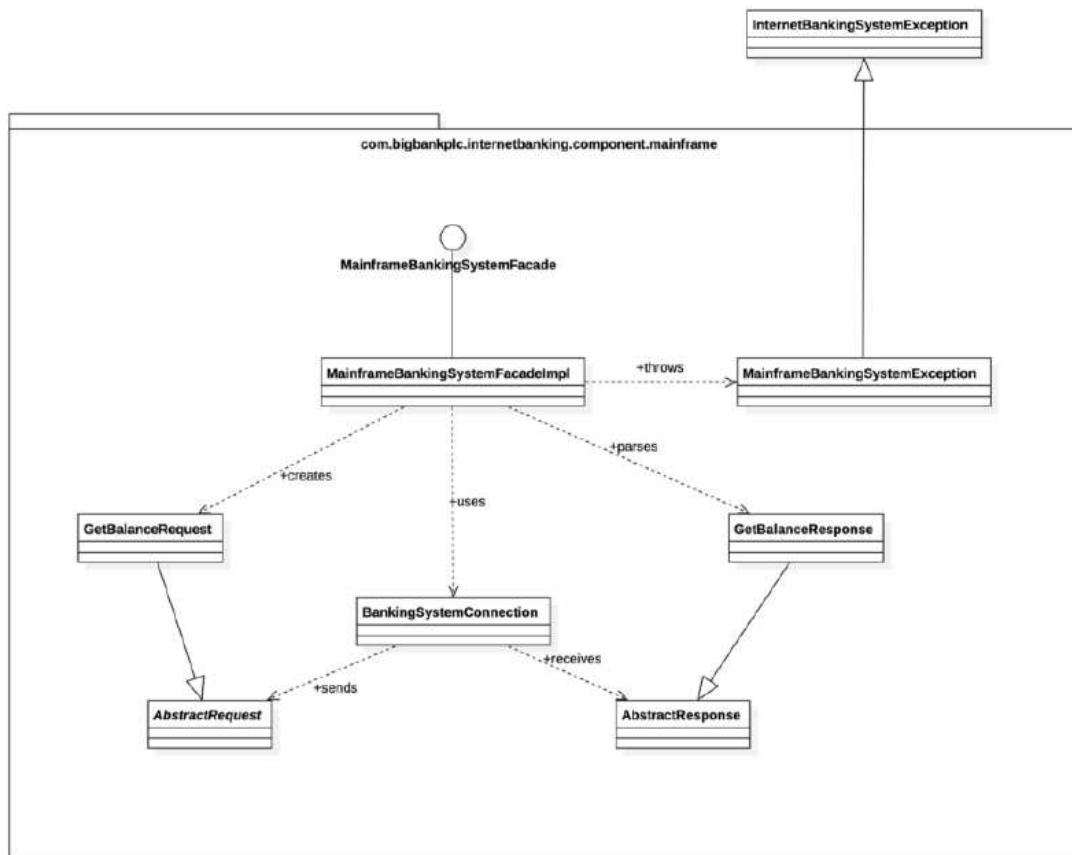

Рисунок 9.13 – Діаграма компонентів

1) Найчастіше їх потрібно створювати вручну, а не автоматизовано чи безпосередньо витягувати з коду. Це означає, що вони можуть не відображати фактичний код, а натомість лише поточне його розуміння.

2) Вони не зовсім допомагають побачити, що не так у кодовій базі додатків, безладних відносин коду та поганої структури, що саме впливає на модульність та інкапсуляцію, що є важливим для будь-якого ПП.

3) Вони не допомагають зрозуміти кодову базу в цілому, що можуть робити модулі програми та як вони взаємодіють один з одним.

Вибір того чи іншого способу документування архітектури ПЗ залежить від конкретного проекту та від навичок архітектора. Він може бути як вдалим, так і ні.

Запитання для самоконтролю

1. Як суттєві та несуттєві властивості об'єктів впливають на процес проектування архітектури?
2. Чому важливо управляти складністю проекту?
3. Які є загальні характеристики якості розроблюваного ПЗ?
4. Що таке системна архітектура? З яких етапів складається процес її проектування?
5. Що таке функціональні та нефункціональні вимоги до програмного забезпечення?
6. Що таке декомпозиція? Які особливості її використання при проектуванні архітектури програмного забезпечення?
7. Які підсистеми найчастіше можна використовувати повторно у різних проектах?
8. Які є основні архітектурні парадигми? У чому полягають відмінності між ними?
9. Які принципи покладено в основу об'єктно-орієнтованого підходу?
10. Які переваги використання компонентно-орієнтованого та сервісно-орієнтованого підходів?

11. Чому в сучасній практиці розроблення програмного забезпечення об'єктно-, компонентно- та сервісноорінтований підходи використовуються в межах одного і того ж проекту?
12. Що таке варіант (сценарій) використання? З яких частин він складається та як використовується?
13. Які чотири архітектурні стилі використовуються найчастіше? Яка між ними різниця?
14. Чим відрізняються відкрита та закрита багаторівневі архітектури?
15. Чим відрізняються файл-, клієнт-сервер та трирівнева архітектури?
16. Які особливості використання сервісно-орієнтовної архітектури?
17. Чому архітектуру на основі подій називають «асинхронною комунікацією»?
18. Яка різниця між різними варіантами MV архітектур?
19. Які є методики документування архітектури?
20. У чому різниця між документуванням архітектури за допомогою UML та C4?

ТЕМА 10

ПРИНЦИПИ SOLID ТА ШАБЛони ОБ'ЄКТНООРІЄНТОВАНОГО ПРОГРАМУВАННЯ

Зміст теми:

- 10.1 Загальні поняття
- 10.2 Принцип єдиної відповідальності
- 10.3 Принцип відкритості/закритості
- 10.4 Принцип поділу інтерфейсів
- 10.5 Принцип інверсії залежностей
- 10.6 Шаблони проектування
- 10.7 Шаблони GRASP
- 10.8 Інші принципи програмування

10.1 Загальні поняття

SOLID – це п'ять принципів (рис. 10.1) керування залежностями для об'єктно-орієнтованого програмування та проектування. Аббревіатуру SOLID увів Роберт Сесіл Мартін. Кожна літера позначає інший трибуквений акронім, який описує один принцип.

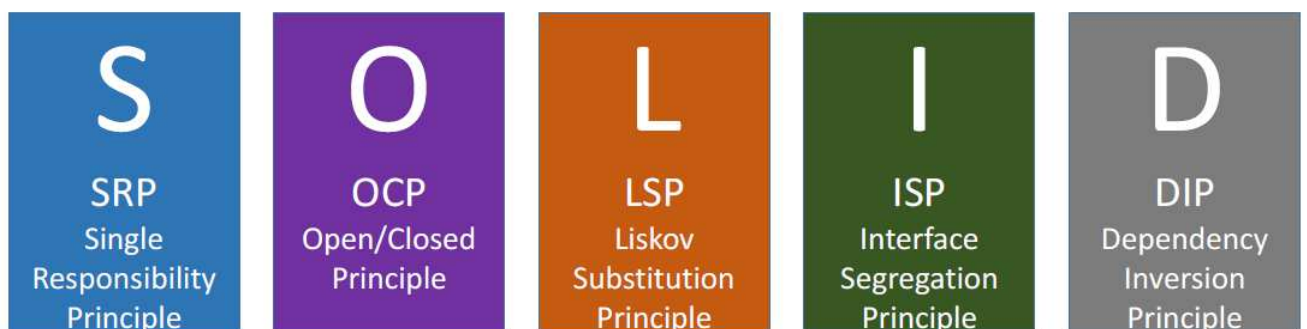

Рисунок 10.1– Принципи SOLID

При роботі з ПЗ, в якому управління залежностями обробляється погано, код може стати жорстким, крихким і важко використовуватися повторно.

Жорсткий код (*англ. Rigidity*) – це код, який важко розширити, щоб змінити існуючу функціональність або додати нові функції. Тобто маленькі зміни можуть призводити до перебудови всієї системи.

Крихкість (*англ. Fragility*) – це тенденція ПЗ ламатися в багатьох місцях при кожній його зміні. Невелика зміна, внесена в одну частину програми, часто ламає інші частини програми, які не мають концептуального зв'язку з першою. У міру того, як крихкість зростає, збільшується ймовірність поломки. Таке ПЗ неможливо обслуговувати. Кожне виправлення погіршує ситуацію, створюючи більше проблем, ніж вирішується.

Нерухомість (*англ. Immobility*) – це неможливість повторного використання елементів ПЗ з інших проектів або частин того самого проекту.

Часто розробники усвідомлюють, що їм знадобиться деяка функціональність, яка вже реалізована в програмі. Однак дана функціональність має багато зв'язків, що ускладнює відокремлення та повторне використання. Після ретельного аналізу розробник визначає, що рефакторинг має більший ризик для життєво важливих функцій. Тому ПЗ просто переписується, а не використовується повторно.

Якщо дотримуватися принципів SOLID, то можна створити код, який є більш гнучким і надійним, а також має більшу можливість повторного використання.

Отже, наведемо деякі з найважливіших переваг дотримання принципів SOLID при написанні коду:

1) Легше швидко розширити систему новими функціями, не порушуючи існуючі. Якщо якісно не реалізувати нову функцію в програмі, це може вплинути на існуючу функціональність і викликати ненавмисні проблеми.

2) Код легший для читання та розуміння. Таким чином, витрачається менше часу на з'ясування того, що він робить.

3) Код стає більш зручним для підтримки.

4) Кожне ПЗ час від часу потребує оновлення. Тому ПЗ повинно створюватись, пам'ятаючи про можливість майбутніх змін. На початкових етапах розроблення реорганізувати код за принципами SOLID ще досить легко.

5) Якщо принципи SOLID застосовуються у кодї, це також забезпечить легкий процес налагодження в цілому.

10.2 Принцип єдиної відповідальності

Принцип єдиної відповідальності (*англ. Single responsibility principle, SRP*) або принцип єдиної мінливості – простий, але вкрай складний для розуміння для будь-якого програміста-початківця.

Роберт Сесіл Мартін дав визначення цьому принципу у своїй книзі «Гнучке розроблення програмного забезпечення: принципи, структури та практики», а потім у книзі «Гнучкі принципи, структури та практики в С#» наступним чином: «у класу має бути лише одна причина для зміни».

Хоча визначення і виглядає досить просто, але досягнення цієї простоти може бути складним. Чому у класу має бути лише одна причина для зміни? Чому це так важливо?

У жорстко типізованих та мовах, які компілюються, декілька причин виникнення зміни можуть призвести до декількох небажаних перерозподілів. Коли є дві різні причини для зміни класу, то цілком може виявитися, що дві різні команди працюють над одним і тим самим кодом, але з різних причин.

Розглянемо наступний приклад (рис. 10.2): визначення кількості робочих днів для бухгалтерії, яка проводить розрахунок заробітної плати, та відділу кадрів, який рахує робочий стаж. У першому випадку для обох користувачів кількість робочих днів співпадає і програма працює коректно. Проте пізніше вийшов закон, за яким державні свята, незважаючи на статус «вихідний день», оплачуються як робочі дні. Це призводить до необхідності внесення змін у алгоритм розрахунку кількості робочих днів з боку бухгалтерії.

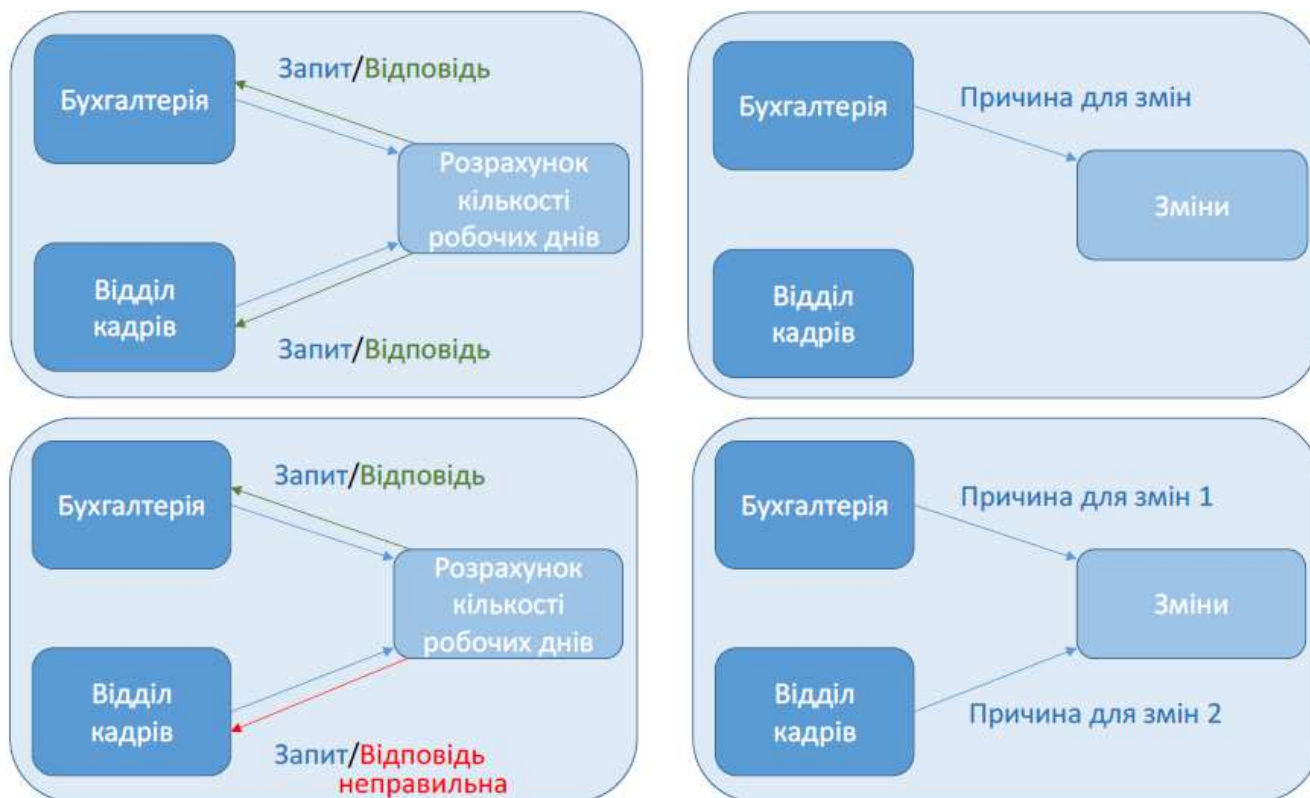

Рисунок 10.2 – Приклад порушення принципу єдиної відповідальності

Проте для відділу кадрів ці зміни не потрібні і кількість робочих днів, яку він отримує, буде неправильною. Дана помилка може бути помічена не відразу, тому що декілька днів на рік у межах глобального стажу не викликають значних проблем. Але, якщо виникнуть проблеми з заробітною платою, то даний недолік буде виявлено значно швидше і з'явиться вже дві причини, які викликають необхідність внесення змін у один і той же компонент.

Отже, кожна команда розробників може надати своє власне рішення, яке у випадку з мовами, що компілюються (наприклад, C++, C# або Java), може призвести до створення компонентів, несумісних з рештою частин розроблюваного ПЗ.

Навіть незважаючи на те, що може і не використовуватися мова, що компілюється, все одно може знадобитися повторне тестування класу або програмного модуля з різних причин. Це означає більше роботи над контролем якості, тобто більше часу та зусиль.

Отже, можемо розглянути три наступних (рис. 4.3) варіанти виникнення змін у компонентах програми:

1) Є одна причина для внесення змін, які стосуються лише частини змінюваного модуля. У даному випадку модуль відповідно до принципу єдиної відповідальності необхідно розділити на два окремі модулі. За необхідності, треба провести подальшу декомпозицію утворених модулів.

2) Є дві різні причини для внесення змін, які стосуються окремих частин змінюваного модуля. У даному випадку модуль також необхідно розділити на два окремі модулі, зміни яких викликані відповідними причинами. За необхідності, треба провести подальшу декомпозицію утворених модулів.

3) Є одна причина для внесення змін, які стосуються декількох окремих частин ПЗ. У даному випадку відповідні частини необхідно об'єднати в один модуль.

Визначення однієї персональної відповідальності, яку клас чи модуль повинен мати, є набагато складнішим завданням, ніж просто прохід по якомусь контрольному списку. Наприклад, щоб знайти можливі причини зміни, можна провести аналіз аудиторії розглянутого класу.

Аудиторія – це користувачі розроблюваної програми або системи, які обслуговуються конкретним модулем та можуть запросити внесення в нього певних змін. На практиці аудиторія дуже часто вимагає внесення змін. Наведемо декілька прикладів модулів та їх можливі аудиторії:

- модуль зберігання – аудиторія включає архітекторів та адміністраторів БД;
- модуль звітів – аудиторія складається із бухгалтерів, секретарів та інших;
- модуль обчислень оплати для системи заробітної плати – аудиторія може включати бухгалтерів, менеджерів та юристів;
- модуль пошуку книг для системи управління бібліотекою – аудиторія може містити бібліотекарів та/або самих клієнтів.

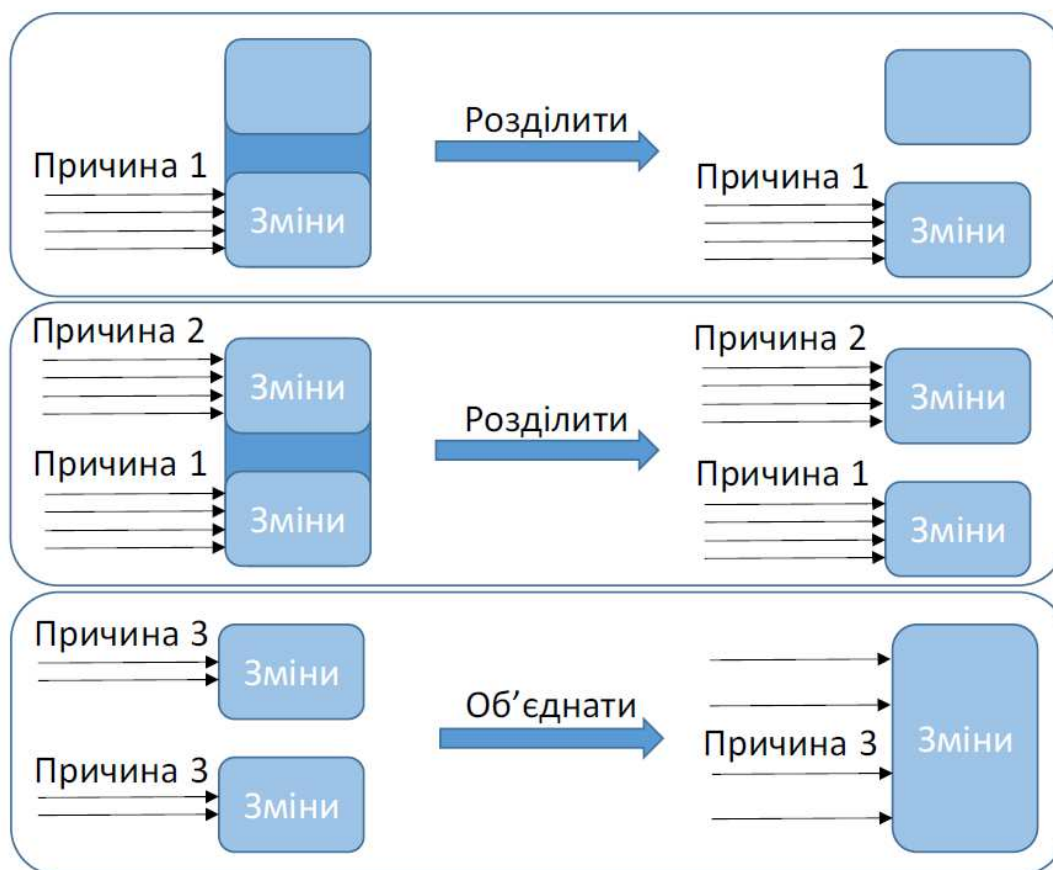

Рисунок 10.3 – Рекомендації щодо принципу єдиної відповідальності

Порівняння конкретних осіб попри всі ці ролі може бути дуже складним. У маленькій компанії одна людина може мати декілька ролей. Натомість у великій компанії може бути декілька людей, прив'язаних до однієї ролі. Тож необхідно задуматися про розподіл ролей. Визначивши ролі, набагато простіше уявити акторів для них та пов'язувати аудиторію з цими акторами.

Виходить, що аудиторія визначає причини змін, а актори визначають аудиторію. Це значно допоможе скоротити концепції конкретних осіб, наприклад, «Олег – архітектор» відноситься до архітектури, а «Анна – референт» – до операцій.

Таким чином, відповідно до формулювання, яке надав Роберт Сесіл Мартін, відповідальність – це набір функцій, які обслуговують одного актора.

Актори можуть стати джерелом змін для набору функцій, які їх обслуговують. Щойно змінюються їхні потреби, також має змінитися певний набір функціоналу, щоб задовольнити нові вимоги.

За словами Роберта Мартіна: «Актор для відповідальності є єдиним джерелом змін цієї відповідальності».

Іншими словами можна сказати, що принцип єдиної відповідальності вимагає не просто «дробити поки дробиться», але і не перестаратися – не розділити правильно з'єднані сутності.

Це значить, що метод *turnPage()* знаходиться на своєму місці, оскільки усі методи, які стосуються актора-читача, знаходяться також у класі Book, а також необхідність внесення змін у даний метод не зачіпатиме операції актора-бібліотекаря.

Основною цінністю ПЗ є простота його зміни. Вторинною є функціональність у сенсі максимально можливого задоволення вимог користувачів. Однак, щоб досягти другої мети, виконання первинної мети є обов'язковим. Щоб зберегти простоту зміни на високому рівні, необхідно мати архітектуру, яку легко змінювати, розширювати, додавати новий функціонал та забезпечувати дотримання принципу єдиної відповідальності:

- 1) Більша простота зміни призводить до більшого рівня функціональності.
- 2) Широка функціональність означає потреби користувачів.
- 3) Потреби користувачів визначають потреби суб'єктів.
- 4) Потреби суб'єктів визначають потреби зміни цих суб'єктів.
- 5) Потреби зміни суб'єктів визначають відповідальності.

Таким чином, при проектуванні ПЗ необхідно:

- 1) Знайти та виділити акторів (суб'єктів).
- 2) Визначити їх відповідальності.
- 3) Згрупувати функціональні можливості та класи таким чином, щоб кожен із них мав лише одну певну відповідальність.

Отже, для дотримання принципу єдиної відповідальності необхідно:

- 1) Розділяти компоненти таким чином, щоб кожен із них мав лише одну відповідальність.
- 2) Відповідальність – причина для зміни. Тобто кожен елемент має лише одну причину для зміни у термінах бізнес-логіки.

3) Потенційні зміни бізнес-логіки мають бути чітко локалізовані, тобто змінювані разом елементи мають бути поруч.

Необхідні критерії самоперевірки дотримання даного принципу:

1) Задайте собі наступне запитання «Що робить цей модуль/сервіс/клас/метод?». Відповідь має бути простою і не мати сполучників «і», «та» й інших. Проте цей критерій працює не завжди.

2) Виправлення деякого багу або додавання нових функціональних можливостей впливає на мінімальну кількість файлів/класів (в ідеальному випадку – одного). Так як відповідальність інкапсульована лише в одному файлі, завжди буде відомо де шукати та що виправляти.

3) Якщо декілька розробників працюють над різними функціональними можливостями в ПЗ, то ймовірність того, що той самий файл/клас буде змінений у декількох розробників одночасно – мінімальна.

4) При уточнюючому питанні про бізнес-логіку (наприклад, від розробника або менеджера) іде перевірка строго в одному класі/файлі й інформація отримується лише звідти. Тобто функціональні можливості, правила чи алгоритми компактно написані кожен на своєму місці, а не розкидані у всьому просторі кодової бази з відповідними змінними-флагами.

5) Зрозумілий неймінг (*англ. Naming*). За назвами файлів/класів/методів можна однозначно зрозуміти їх відповідальність. Наприклад, `AllBookkeepersManagerService` скоріше за все являється «божественним» кла-сом, який уміє абсолютно все, а `MessageSender` – має чітко зрозумілу відповідальність.

Принцип єдиної відповідальності необхідно завжди розглядати під час написання коду. Архітектура класів та модулів може сильно залежати від цього. Правильне його використання може призвести до архітектури з низьким зчепленням та меншою кількістю залежностей.

Але, як і будь-яка монета, даний принцип має дві сторони. Буває дуже заманливо почати використовувати принцип єдиної відповідальності з самого початку при проектуванні архітектури програми. Також дуже привабливо спробувати відразу з'ясувати всіх акторів. Але, з погляду проекту архітектури, спро-

бувати розглянути всі частини ПЗ з самого початку – небезпечно. Надмірна увага до принципу єдиної відповідальності може легко призвести до передчасної оптимізації і замість гарного проекту можна отримати архітектуру, в якій обов’язки класів та модулів дуже важко зрозуміти.

10.3 Принцип відкритості/закритості

Принцип відкритості/закритості (*англ. Open/Closed principle, OCP*) говорить про наступне: «програмні сутності повинні бути відкриті для розширення, але закриті для модифікації».

Тут йдеться про програмні сутності починаючи з класу і більше. Вони повинні бути закриті для модифікації, щоб дотримувався принцип інкапсуляції. Якщо один із тих, хто використовує програмну сутність, безконтрольно змінює її, то для інших робота з цією програмною сутністю стає непередбачуваною. З іншого боку, відкритість для розширення повертає те, що суворе дотримання інкапсуляції може забрати у розробника – гнучкість.

Якщо одна зміна в програмі спричиняє каскад змін у залежних модулях, то в програмі виявляються небажані ознаки «поганої» або «брудної» архітектури.

Програма стає крихкою, негнучкою, непередбачуваною та неперевикористовуваною. Принцип відкритості/закритості вирішує ці проблеми дуже прямолінійним шляхом. Він каже, що потрібно проектувати модулі, які ніколи не змінюються. Коли вимоги змінюються, потрібно розширювати поведінку таких модулів шляхом додавання нового коду, а не зміною старого коду, який вже працює.

Закрити програмну сутність від модифікації можна, наприклад, за допомогою інкапсуляції. Відкрити програмну сутність для розширення допоможуть поліморфізм та успадкування. Розглянемо як це робиться:

1) Необхідно чітко визначити точки, в яких буде доступним розширення програмної сутності. Оскільки не можна давати можливість змінювати все посліпль, тож необхідно визначити, що саме можна та/або потрібно, а що ні.

2) Визначитися з механізмами, за допомогою яких буде розширюватися програмна сутність. На рівні класів це може бути суперклас, доступний для ус-

падкування, або поле/параметр методу/конструктора, куди буде покладено об'єкт з логікою, що розширює необхідний клас. Важливо відмітити, що у даному випадку часто виникає завдання вибору між успадкуванням та композицією. Загальна рекомендація полягає в тому, що в будь-якій незрозумілій ситуації необхідно робити вибір на користь композиції.

3) Якщо обрано успадкування, то треба пам'ятати про проблему крихких суперкласів. Предок має бути закритий від спадкоємців настільки, наскільки це можливо. Це означає, що навіть поля суперкласу мають бути закритими від підкласів (модифікатор доступу *private*), проте доступ до них все ще може бути отриманим за допомогою «гетерів» (методів, функціонал яких полягає в поверненні значень полів класу/екземпляру) та «сетерів» (методів, функціонал яких полягає у присвоєнні нових значень полям класу/екземпляру), які визначають чітку поведінку та правила доступу.

Причина такого підходу стає зрозумілою: коли поля екземплярів класу змінюються, кожен метод, який залежить від них, має змінитися. Тобто метод не закрито від змін цих полів.

При ООП очікується, що методи класу не закриті від змін полів цього класу. Однак, очікується, що будь-якому іншому класу, включаючи підкласи, доступ до зміни цих полів є закритим. Це якраз і розуміється під інкапсуляцією.

4) Якщо дається можливість для розширення, виділивши якусь частину програмної логіки в окремий об'єкт, треба класу, що розширюється, розкривати мінімум інформації про те, хто його розширює.

5) Необхідно визначитися за замовчуванням, яка поведінка має бути у точці розширення, якщо не вказано, за рахунок чого відбувається розширення. Можливо, ніякої. Можливо, варто змусити користувача програмної сутності задати її поведінку у цій точці. Деякі мови (Java у тому числі) мають механізм абстрактних класів, які спочатку неповні та вимагають для використання створення спадкоємців для заповнення точок, які відсутні.

6) Аргумент проти глобальних змінних той самий, що й аргумент проти публічних (модифікатор доступу *public*) полів екземплярів класу. Жоден модуль,

який залежить від глобальної змінної, не може бути закритий від модуля, який може змінювати її. Будь-який модуль, який використовує цю змінну не передбаченим іншими модулями способом, зламає ці модулі. Це дуже ризиковано – мати безліч модулів, що залежать від примх якогось одного шкідливого модуля.

З іншого боку, у тих випадках, коли глобальні змінні мають невелику кількість залежних від них модулів або не можуть бути використані неправильно, вони не завдають шкоди. Проектувальник повинен оцінити, скільки закритості приноситься в жертву і визначити, чи варта того зручність, яку надає глобальна змінна.

Отже, модулі, що відповідають принципу відкритості-закритості, мають дві основні ознаки:

1) Відкриті для розширення. Тобто до модуля можна додати нову поведінку відповідно до зміни вимог до ПЗ або для задоволення потреб нових модулів.

2) Закриті для змін – вихідний код таких модулів недоторканий. Ніхто не має права вносити до нього зміни.

Здається, що дві ці ознаки одна з одною ніяк не в'яжуться, оскільки стандартний спосіб розширити поведінку модуля – це внести до нього зміни. Модуль, який не може бути змінений, зазвичай розглядається як модуль з фіксованою поведінкою.

Ці дві протилежні умови можна реалізувати, наприклад, використовуючи принципи ООП. Створюються фіксовані абстракції, які можуть представляти необмежений набір можливих поведінок.

У даному випадку абстракціями є абстрактні суперкласи, а необмежений набір можливих варіантів поведінки представлений усіма можливими підкласами. Модуль може маніпулювати абстракцією. Такий модуль закрито для змін, оскільки він залежить від фіксованої абстракції. Також поведінка модуля може бути розширена створенням нових спадкоємців абстракції.

Звичайно, завжди є зміни, які неможливо внести, не змінивши код якогось модулю – жодна система не може бути закрита на 100%. Тому під час проектування важливим є стратегічний підхід. Необхідно визначити, від яких змін та які

саме модулі необхідно закрити. Це рішення слід приймати спираючись на досвід, а також на знання предметної області та користувачів ПС.

Порушення принципу відкритості/закритості призводить до ситуацій, коли зміна в одному модулі змушує змінювати інші, пов'язані з ним. Це, у свою чергу, порушує принцип єдиної відповідальності, тому що весь код, який змінюється з однієї причини, повинен бути зібраний в одному модулі (різні модулі – різні причини для зміни).

Розглянемо приклад. На рис. 10.4 сутність Client пов'язана безпосередньо з сутністю Server. Якщо раптом знадобиться, щоб Client міг працювати з різними сутностями Server, то доведеться змінити його код.

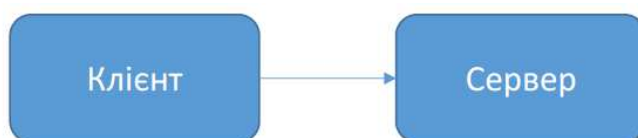

Рисунок 10.4 – Приклад порушення принципу відкритості/закритості

Щоб вирішити цю проблему, необхідно зв'язувати сутності не безпосередньо, а через абстракції. Якщо всі сутності Server реалізують інтерфейс AbstractServer (рис. 10.5), то не доведеться змінювати код сутності Client для заміни однієї сутності Server на іншу.

Рисунок 10.5 – Приклад правильного використання принципу відкритості/закритості

Отже, принцип відкритості/закритості:

- змушує проектувати модулі так, щоб вони робили лише одну справу;

- спонукає зв'язувати сутності через абстракції (а не через реалізацію) там, де можуть змінитися бізнес-вимоги;
- звертає увагу проєктувальників на місця стику та взаємодію між сутностями;
- дозволяє скоротити кількість коду, який необхідно змінювати при вне-сенні змін до бізнес-вимог;
- робить внесення змін безпечним та відносно дешевим.

У кожного принципа є обмеження та сфера застосування. Для принципа відкритості/закритості характерні такі обмеження та підводні камені:

1) **Система не може бути закрита на 100%.** Завжди є зміни, які неможливо внести, не змінивши код модуля. Це призводить до того, що при проєктуванні важливо використовувати стратегічний підхід, а саме: необхідно визначити, від яких змін та які саме модулі необхідно закрити.

Слід зважати на те, що люди дуже погано вміють прогнозувати зміни. Навіть маючи достатньо знань про систему та досвід, проєктувальники не можуть бути впевнені, що передбачили всі можливі варіанти розвитку системи.

Принцип відкритості/закритості пропонує підхід *Just-in-time design*, при якому нові сутності додаються до системи в міру потреби, але не раніше. Це чимось схоже на відмову від ранньої оптимізації та раннього додавання абстракцій.

Ціль підходу в тому, щоб не створювати абстракції на порожньому місці. Один із критеріїв гарного дизайну – простота, тому використовувати принцип відкритості/закритості завжди слід з огляду на те, наскільки система вийде простою в результаті.

2) **Велика кількість сутностей.** Додавання функціональності менш ризиковане, ніж зміна існуючої, але натомість є ризик збільшити кількість сутностей. Безконтрольне і бездумне використання принципу відкритості/закритості може призводити до ситуацій, коли інтерфейсів стане занадто багато, а функціональність стане роздробленою.

Гарний дизайн ПС – це, насамперед, простий дизайн. Чим менше сутностей створюється для вирішення проблеми, тим вище ймовірність, що дизайн хороший.

Саме тому використовувати принцип відкритості/закритості необхідно з обережністю.

3) **Не потрібен (найчастіше) для маленьких додатків.** Даний принцип націлений на швидке та дешеве додавання функціональності та масштабування системи. Він окупається, якщо система справді велика, і перевіряти, як вплинула зміна коду, дуже дорого чи довго (або неможливо).

Якщо ж додаток маленький, то принцип відкритості/закритості може перетворитися на принцип заради принципу, – коли розробники писатимуть шаблонний код для створення нових сутностей без видимої та відчутної користі.

Принцип відкритості/закритості слід застосовувати, якщо користь від нього значно вища, ніж витрати від його використання.

10.4 Принцип поділу інтерфейсів

Принцип поділу інтерфейсів (*англ. Interface Segregation Principle, ISP*) концептуально схожий на принцип єдиної відповідальності і вирішує схожі проблеми, які відносяться до більш високого рівня абстракції.

Проблема банана та джунглів – одна з тих, за які не люблять ООП. Вона полягає в тому, що необхідно використовувати об'єкт «Банан», але (у кінцевому підсумку) для цього треба імпортувати об'єкт «Горила», яка має тримати «Банан», а потім усі сутності, від яких залежить «Горила» такі, як: інші стани об'єктів та середовище, тобто «Джунглі».

Якщо сформулювати простими словами, то суть проблеми полягає в наступному: «при успадкуванні підклас отримує від суперкласу разом з потрібною функціональністю додатково купу не використовуваної і не потрібної».

Однак, проблема виникає не так через ООП за замовчуванням, як через неправильну модель системи.

Формулювання принципу поділу інтерфейсів звучить наступним чином: «сутності не повинні залежати від інтерфейсів, які вони не використовують».

Коли принцип порушується, модулі є залежними від всіх змін в інтерфейсах, від яких вони залежать. Це призводить до високого зчеплення модулів один з одним.

Даний принцип допомагає проектувати інтерфейси так, щоб зміни стосувалися тільки тих модулів, на функціональність яких вони справді впливають. Найчастіше це призводить до декомпозиції (розділення) інтерфейсів на значно менші.

Принцип поділу інтерфейсів містить правила та обмеження, які допомагають вирішувати дану проблему. Якщо розглядати у загальному, то дані правила та обмеження є дуже схожими на ті, які використовуються у принципі єдиної відповідальності, тож детально розглядатися в межах цього підручника не будуть. Єдиною відмінністю є те, що для даного принципу вони стосуються інтерфейсів, а не модулів.

Якщо підводити підсумки, то можна сказати, що принцип поділу інтерфейсів:

- допомагає боротися з успадкуванням чи реалізацією непотрібної функціональності;
- дає можливість спроектувати модулі так, щоб їх зачіпали зміни лише тих інтерфейсів, які вони справді реалізують;
- знижує зчеплення модулів;
- знищує спадкування задля успадкування;
- заохочує використання композиції;
- дозволяє виявляти вищі абстракції та знаходити неочевидні зв'язки між сутностями.

Як і у випадку з принципом єдиної відповідальності, проблеми з поділом інтерфейсів виникають із труднощів проектування та прогнозування:

1) **Сліпе слідування цьому принципу є небезпечним.** Сліпе слідування загрожує подрібненню взагалі всіх інтерфейсів на атомарні частинки з одним методом чи полем. Але суть принципу не в тому, щоб роздробити усі інтерфейси. Основне завдання полягає в тому, щоб виділити мінімально необхідну кількість ме-

тодів для того, щоб модулі, які його реалізують, не залежали від непо-трібної функціональності.

2) **«Брудний» інтерфейс.** У багатьох предметних областях сутності можуть мати дуже велику кількість властивостей і методів, через що розділяти інтерфейси може бути важко. Розробники можуть зіткнутися з ситуацією, коли не буде очевидно чи інтерфейс все ще підпорядковується даному принципу, а в якій – вже ні.

3) **Конфлікти ролей та ієрархій.** Інтерфейси можна умовно розділити на ролі: тип, поведінка, очікування (наприклад, у контракті) та інші.

Ієрархія ролей може конфліктувати з ієрархією сутностей та модулів, які реалізують інтерфейси. Це робить структуру ПС складною для розуміння і може вводити в оману під час читання коду.

10.5 Принцип інверсії залежностей

ПС складаються з модулів, які можна умовно поділити на низько-рівневі та високо-рівневі.

Низько-рівневі містять утилітарну функціональність, наприклад: рендеринг елементів на сторінці, звернення до БД, запити на сервер, тощо.

Високо-рівневі містять складну, більш абстрактну бізнес-логіку. Вони досить абстрактні, щоб їх можна було використовувати повторно у інших проектах: валідація форм, авторизація користувачів, надсилання повідомлень, тощо.

У стійких ПС високорівневі модулі зазвичай не вимагають оновлення при зміні низькорівневих. Досягти такої стійкості допомагає принцип інверсії залежностей (*англ. Dependency Inversion Principle, DIP*) передбачає, що:

- високорівневі модулі не повинні залежати від низько-рівневих;
- обидва типи повинні залежати від абстракцій;
- абстракції не повинні залежати від деталей;
- деталі повинні залежати від абстракцій.

Таким чином, даний принцип також допомагає знизити зчеплення модулів.

Коли модулі жорстко зчеплені, вони дуже багато знають один про одного і не функціонують окремо. У такій ситуації зміни в одному з них вимагатимуть змін в інших, що порушує принцип відкритості/закритості.

Зчеплення не варто плутати зі зв'язністю.

Зчеплення (*англ. coupling*) – ступінь взаємозалежності різних модулів. Чим вище зчеплення, тим крихкішою виходить система, і тим складніше вносити зміни.

Зв'язність (*англ. cohesion*) – ступінь зв'язаності задач певного модуля одна з одною. Чим вище зв'язність, тим суворіше модулі відповідають принципу єдиної відповідальності, тим вище сфокусований модуль на конкретній задачі.

Відповідно до даного принципу, модулі повинні залежати від інших модулів не безпосередньо, а через абстракції.

У прикладі з регулятором температури на рис. 10.6 структура ПС порушує даний принцип. Модулі залежать безпосередньо від інших модулів, а це збільшує зчеплення.

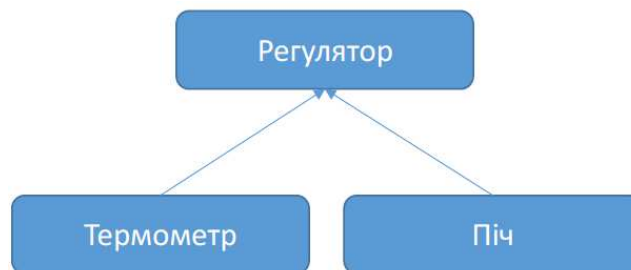

Рисунок 10.6 – Приклад порушення принципу інверсії залежностей

Виправлений варіант (рис. 10.7) вводить прошарок між сутностями у вигляді абстракцій – інтерфейсів.

Модулям тепер не обов'язково працювати з конкретними модулями, вони можуть працювати з будь-якою сутністю, яка реалізує зазначений інтерфейс. Так знижується зчеплення.

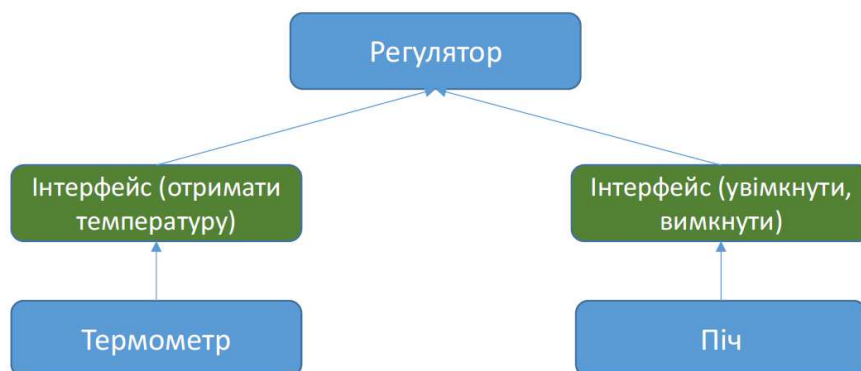

Рисунок 10.7 – Приклад правильного використання принципу інверсії залежностей

При тестуванні модуля, який залежить від інших модулів, потрібно створювати екземпляр кожної залежності, або створити «заглушки». Якщо ж модулі залежать від інтерфейсів, достатньо створити «заглушку», що реалізує цей інтерфейс. Таким чином, даний принцип полегшує тестування системи.

Отже, принцип інверсії залежностей:

- вводить правила та обмеження на залежності одних модулів від інших;
- знижує зчеплення модулів;
- робить тестування модулів простішим;
- дозволяє проектувати ПС так, щоб модулі можна було без проблем замінити на інші.

Принцип інверсії залежностей може призводити до ситуацій, коли потік управління програми заданий неявно. Проте явне – краще неявного. Розглянемо обмеження даного принципу:

1) **Безграмотне використання.** При безграмотному та безконтрольному використанні принципу логіка взаємодії компонентів може виявитися розмазаною по різних частинах ПЗ. Це знижує придатність до покриття тестами та збільшує вартість внесення змін.

Крім того, не всі залежності варті того, щоб їх інвертувати. Відрізнити та-кі залежності від інших буває важко через, наприклад, специфіку предметної області.

2) **Проблеми з ін'єкцією залежностей** (англ. *Dependency Injection, DI*). При ін'єкції через конструктор багатьох залежностей сильно збільшується сам конструктор, який в ідеальному випадку має залишатися порожнім (або дуже простим/коротким). При безграмотному використанні ін'єкції залежностей можуть виникнути циклічні залежності.

В обох випадках варто подивитися у бік принципу єдиної відповідальності. Швидше за все, клас робить занадто багато, і його треба розбивати на дрібніші.

10.6 Шаблони проектування

У програмній інженерії **шаблон проектування** – це загальне повторюване рішення поширеної проблеми в розробці ПЗ.

Тобто шаблон проектування є описом або шаблоном для вирішення проблеми, який можна використовувати в багатьох різних ситуаціях, але це не готовий проект, який можна перетворити безпосередньо в код.

Шаблони проектування можуть прискорити процес розроблення, надаючи апробовані, перевірені часом парадигми. Ефективний дизайн ПЗ вимагає розгляду проблем, які можуть стати видимими лише пізніше в процесі впровадження. Повторне використання шаблонів проектування допомагає запобігти виникненню серйозних проблем, а також покращує читабельність коду для програмістів і архітекторів, знайомих із шаблонами.

Часто люди розуміють лише те, як застосувати певні методи розроблення ПЗ до конкретних проблем. Ці методи важко застосувати до більш широкого кола проблем. Шаблони ж надають загальні рішення, задокументовані у форматі, який не вимагає конкретики, пов'язаної з певною проблемою.

Крім того, шаблони дозволяють розробникам спілкуватися, використовуючи добре відомі, добре зрозумілі імена для взаємодії компонентів ПЗ. Звичайні шаблони проектування можна вдосконалювати з часом, роблячи їх більш надійними, ніж спеціальні проекти.

Отже, використання шаблонів проектування має наступні переваги:

1) Спрощують проектування та підтримку ПС.

2) Код стає більш передбачуваним та інтуїтивно зрозумілим.

3) У кодї менше помилок, тому що використовуються типові уніфіковані рішення, в яких давно знайдено всі приховані проблеми.

10.7 Шаблони GRASP

У даному розділі багато уваги приділяється принципам SOLID, тому що це основа ООП та дизайну. Для розробників об'єктно-орієнтованих мов знання принципів SOLID є вимогою для написання коду, який характеризується хорошою якістю.

З іншого боку, існує інший, менш відомий набір правил щодо ООП. Вони називаються GRASP (*англ. General Responsibility Assignment Software Patterns*) – шаблони програмного забезпечення для розподілу загальної відповідальності. Дані шаблони (рис. 10.8) користуються меншою популярністю ніж SOLID, але також варті уваги.

Рисунок 10.8 – Шаблони GRASP

Існує дев'ять шаблонів GRAPS, які були спочатку описані у книзі Крейга Лармана «Застосування UML і шаблонів проектування». Шаблони GRAPS не мають вираженої структури, чіткої області застосування та конкретної проблеми, що вирішується з їх допомогою, а лише являють собою узагальнені підхо-

ди/рекомендації/принципи, що використовуються при детальному проектуванні ПС.

GRASP складається з п'яти основних та чотирьох додаткових шаблонів:

- Основні:
  - інформаційний експерт (англ. Information Expert);
  - творець (англ. Creator);
  - контролер (англ. Controller);
  - низьке зчеплення (англ. Low Coupling);
  - висока зв'язаність (англ. High Cohesion).
- Додаткові:
  - чиста вигадка (англ. *Pure Fabrication*);
  - посередник (англ. *Indirection*);
  - поліморфізм (англ. *Polymorphism*);
  - стійкість до змін (англ. *Protected Variations*).

Інформаційний експерт – це принцип, який використовується для визначення місця делегування обов'язків і звучить наступним чином: «відповідальність має бути призначена тому, хто має максимум необхідної інформації для виконання відповідних функцій, тобто інформаційному експерту».

Використовуючи принцип інформаційного експерта, загальний підхід до розподілу обов'язків полягає в тому, щоб подивитися на певну відповідальність, визначити інформацію, необхідну для її виконання, а потім визначити, де ця інформація зберігається.

Творець. Створення об'єктів є одним із найпоширеніших видів діяльності в ООП. Фундаментальною властивістю зв'язку між об'єктами певних класів є розуміння того, який клас відповідає за створення об'єктів.

У загальному, клас В має бути відповідальним за створення екземплярів класу А, якщо одне (або бажано більше) з наступних тверджень виконується:

1. Екземпляри В містять або комбіновано об'єднують екземпляри А.
2. Екземпляри В записують екземпляри А.
3. Екземпляри В тісно використовують екземпляри А.

4. Екземпляри В мають інформацію про ініціалізацію для екземплярів А та передають її при створенні.

Отже, суть відповідальності творця – створення інших об'єктів.

Контролер. Даний шаблон призначає відповідальність за роботу з системними подіями класу, який не містить елементів інтерфейсу користувача та представляє загальну систему або варіант використання (Use Case сценарій).

Об'єкт Controller – це об'єкт, який відповідає за отримання або обробку системної події і не пов'язаний з інтерфейсом користувача. Контролер варіантів використання має застосовуватися для роботи з усіма системними подіями Use Case сценаріїв. Наприклад, для варіантів використання «Створити користувача» та «Видалити користувача» можна мати один UserController замість двох окремих.

Він визначається як перший об'єкт за межами рівня графічного інтерфейсу користувача, який приймає та координує (керує) системні операції. Контролер повинен делегувати іншим об'єктам роботу, яку необхідно виконати; він координує або контролює діяльність. Сам по собі він не повинен виконувати багато роботи. Контролер GRASP можна розглядати як частину рівня програми/служби в об'єктно-орієнтованій ПС із загальними шарами за умови, що програма чітко розрізняє рівень додатків/сервісів і рівень домену.

Низьке зчеплення, висока зв'язність. У минулих розділах неодноразово було озвучено рекомендацію, в якій йдеться про те, що необхідно прагнути до досягнення низького зчеплення (low coupling) та високої зв'язності (high cohesion) при роботі над кодом. Розглянемо більш детально, що насправді означає ця рекомендація, а також проведемо більш чіткий кордон між цими двома ідеями.

У той час як зчеплення є досить інтуїтивним поняттям (майже ніхто не має труднощів з ним), то зв'язність важче зрозуміти. Понад те, різниця між ними часто здається незрозумілою. Це не дивно: ідеї, що лежать в основі цих термінів, схожі. Проте вони справді відрізняються.

Зв'язність є показником ступеня утворення логічної єдиної атомарної одиниці (модуля) певною частиною кодової бази.

Вона також може вказати на кількість зв'язків усередині блоку коду. Як-що число є малим, то, ймовірно, межі для модуля вибрано неправильно, – код усередині цього блоку логічно не пов'язаний. Модуль не обов'язково є класом. Це може бути метод, клас, група класів, тощо.

З іншого боку, зчеплення є ступенем взаємозв'язку між окремими модулями. Іншими словами, це кількість з'єднань між двома (чи більше) модулями. Чим менше число, тим нижче зчеплення.

По своїй суті, висока зв'язність означає зберігання пов'язаних один з одним частин коду в одному місці. У той же час низьке зчеплення полягає в максимально можливому розділенні незв'язаних частин кодової бази.

Теоретично рекомендації виглядають досить просто, однак на практиці необхідно досить глибоко зануритися в предметну область розроблюваного ПЗ, щоб зрозуміти, які частини кодової бази насправді пов'язані.

Це означає, що ступінь зв'язності та зчеплення не може бути виміряна безпосередньо – вона залежить від семантики коду.

Можливо, відсутність об'єктивності в цій рекомендації є причиною того, що часто так важко її дотримуватися.

Крім коду, який одночасно має високу зв'язність та слабе зчеплення, існує принаймні ще три типи (рис. 10.9):

1) Ідеальним є код, який виконує рекомендації. У нього слабе зчеплення та висока зв'язність. Такий код зображено на рис. 10.10, де квадрати одного кольору позначають пов'язані частини кодової бази.

2) «Божественний» об'єкт є результатом запровадження високого зв'язування і високого зчеплення. Цей антишаблон в основному визначає наявність одного фрагменту коду, який виконує всю роботу відразу (рис. 10.11). Інша назва подібного коду – велика грудa бруду (*англ. Big Ball of Mud*).

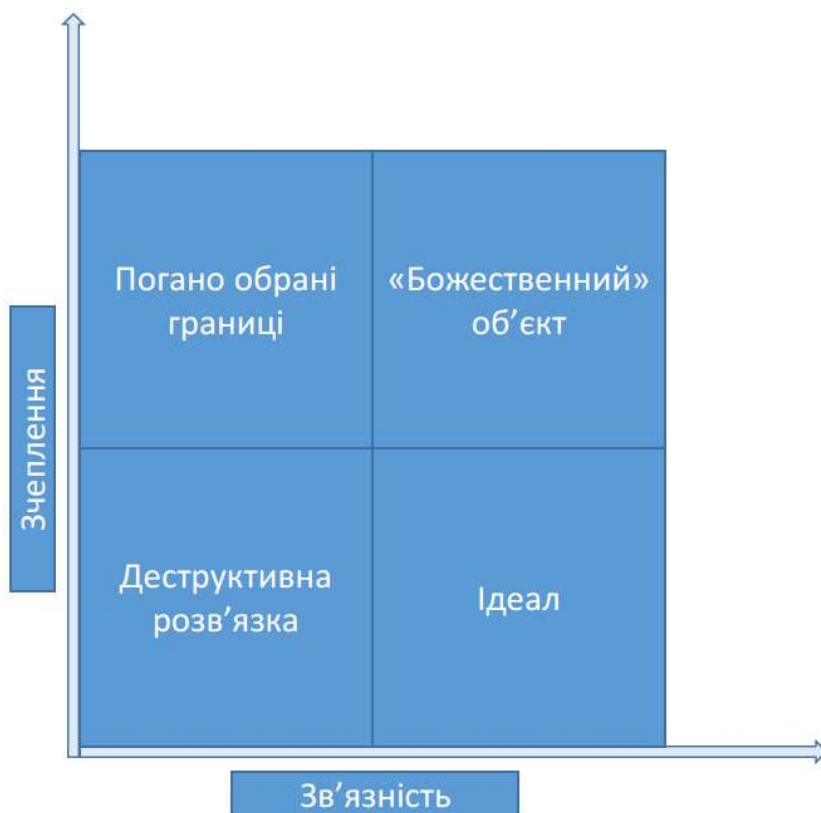

Рисунок 10.9 – Ступінь відношення між зчепленням та зв'язністю

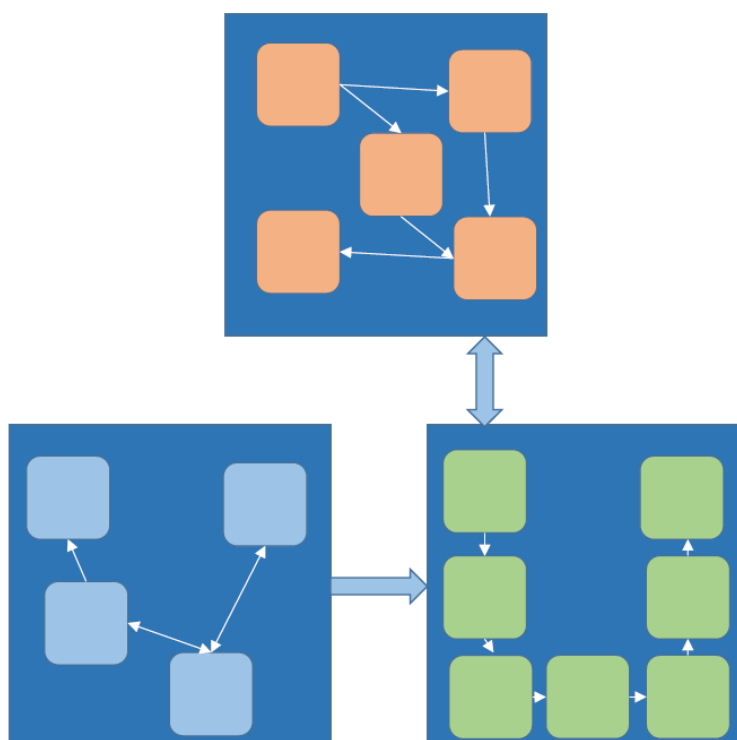

Рисунок 10.10 – Ідеальне відношення між зчепленням та зв'язністю

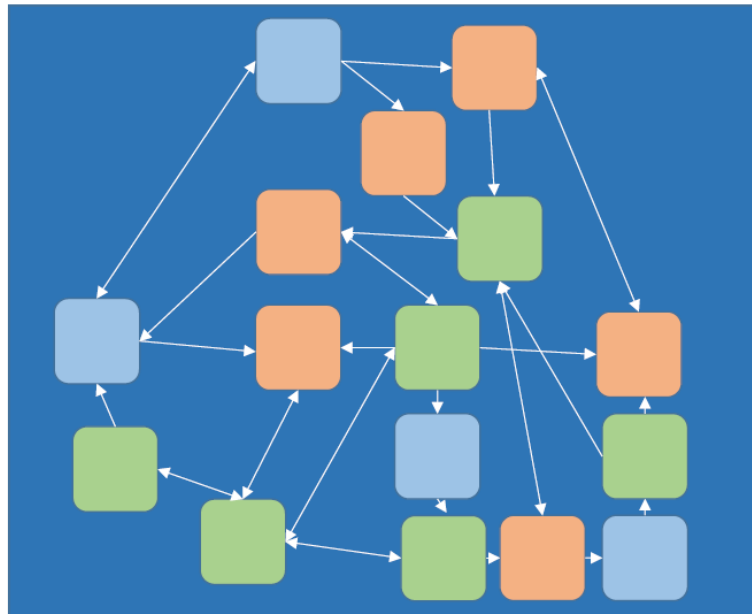

Рисунок 10.11 – «Божественний» об'єкт

3) Третій тип має місце, коли межі між різними класами чи модулями вибрано погано (рис. 10.12). На відміну від «божественного» об'єкту код цього типу має межі. Проблема полягає в тому, що вони обрані неправильно і часто не відображають фактичну семантику домену. Такий код часто порушує принцип єдиної відповідальності.

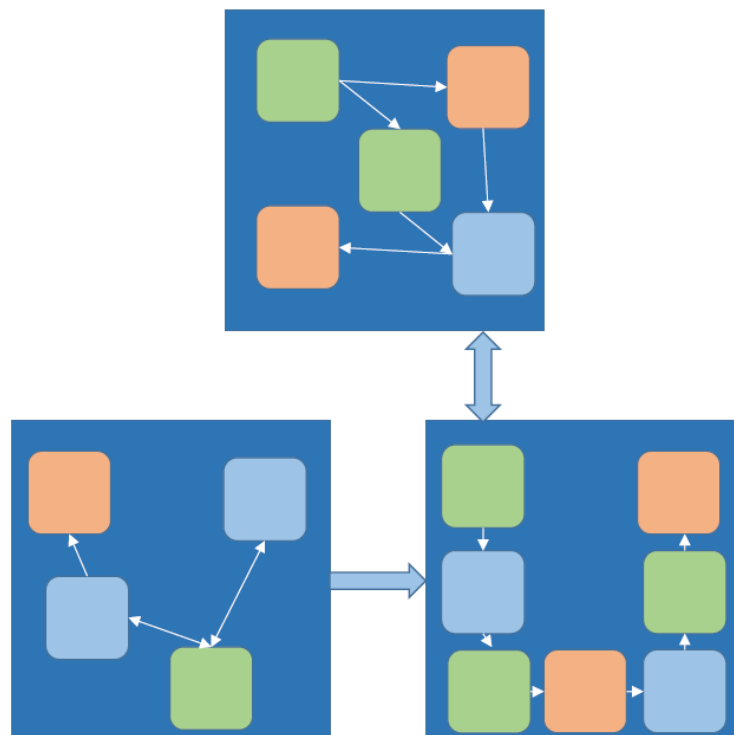

Рисунок 10.12 – Порушення меж модулів

4) Деструктивна розв'язка (*англ. Destructive Decoupling*) – найцікавіший випадок. Це може статися, коли програміст намагається так розв'язати кодову базу, що вона повністю втрачає фокус (рис. 10.13).

Часто, коли розробник намагається реалізувати рекомендації щодо низького зчеплення та високої зв'язності, він прикладає надто багато зусиль до реалізації першої рекомендації (низьке зчеплення) і повністю забуває про іншу. Це призводить до ситуації, коли код справді розділений, але у нього водночас немає чіткої спрямованості. Його частини настільки відокремлені одна від одної, що стає важко чи навіть неможливо зрозуміти їхнє значення. Ця ситуація якраз і називається деструктивною розв'язкою.

Деструктивна розв'язка часто йде пліч-о-пліч з підходом «інтерфейси всюди», тобто спокуюся замінити кожен конкретний клас інтерфейсом, навіть якщо цей інтерфейс не є абстракцією.

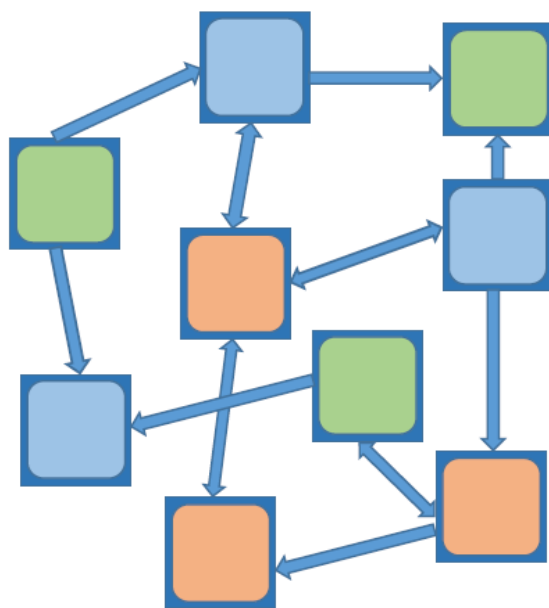

Рисунок 10.13 – Приклад деструктивної розв'язки

Підведемо підсумки для двох розглянутих шаблонів:

1) Зв'язність є показником утворення частиною кодової бази логічно єдиної атомарної одиниці.

2) Зчеплення є ступенем незалежності одного блоку від інших.

3) Неможливо досягти повного поділу (decoupling) без порушення цілісності (зв'язності, cohesion), і навпаки.

4) Необхідно намагатися дотримуватися принципу «висока зв'язність, низьке зчеплення» на всіх рівнях кодової бази.

5) Не треба потрапляти у пастку деструктивної розв'язки.

Поліморфізм. У цьому контексті даний шаблон вирішує проблему обробки альтернативних варіантів поведінки на основі типу. Вирішувати цю проблему варто з використанням поліморфних операцій, а не за допомогою перевірки типу та умовної логіки. Крім того, за допомогою поліморфізму легко створювати компоненти, що підключаються. У результаті отримуємо такі переваги:

- легше розширювати систему, додаючи нові функціональні можливості;
- новий функціонал можна вводити без модифікації клієнтської частини програми.

Проте, надмірне використання поліморфізму призводить до ускладнення коду і, як правило, не рекомендується.

Чиста вигадка – це клас, який спеціально створений для досягнення низького зчеплення та високої зв'язності, щоб отримати потенціал повторного використання (коли рішення, представлене шаблоном інформаційного експерта, не відповідає цим принципам). Це суто штучний об'єкт, аналогів якому немає в предметній області.

Загалом, будь-який фасад – це чиста вигадка, якщо це не архітектурний фасад у відповідному додатку.

Для людини є природним представляти в кодї об'єкти, які відображають реальність предметної області. Наприклад, якщо йде робота над фінансовою програмою можна, ймовірно, очікувати, що в кодї зустрінуться деякі класи, які називаються Salary або Billing.

Але іноді доводиться призначати обов'язки, які погано вписуються в усі класи предметної області. Відповідно до вищенаведеного принципу високої

зв'язності, не потрібно нав'язувати відповідальність класу, який вже займається чимось іншим.

Саме тоді вступає в дію принцип чистої вигадки: створюється клас, який не відповідає об'єктам предметної області. Йому надається можливість злагоджено досягти цієї нової відповідальності.

Посередник. Шаблон вирішує проблему прямого зв'язку між компонентами ПЗ. Рішенням цієї проблеми є введення проміжного об'єкта для забезпечення зв'язку між іншими компонентами або службами, які безпосередньо не пов'язані між собою.

Прикладом цього є введення компонента контролера (Controller) для посередництва між даними (Model) та їх відображенням (View) у шаблоні MVC.

Захищеність від змін. Основна проблема, що розв'язується даним шаблоном звучить наступним чином: як спроектувати об'єкти (підсистеми та систему в цілому), щоб їх зміна не мала небажаного впливу на інші елементи? Для цього треба ідентифікувати точки можливих варіацій чи нестійкості ПС та роз-поділити обов'язки в такий спосіб, щоб забезпечити стійкий інтерфейс.

Даний шаблон описує ключовий принцип, на основі якого реалізуються механізми чи шаблони програмування та проектування з метою забезпечення гнучкості та захисту ПС від впливу змін зовнішніх систем.

Інкапсуляція даних, інтерфейси, поліморфізм, перенаправлення – всі ці принципи реалізуються у рамках шаблону захищеності від змін. Існує багато принципів проектування, які так чи інакше є проявом цього шаблону, наприклад:

- проектування на основі даних;
- пошук служб;
- проектування на основі інтерпретаторів;
- рефлексивне проектування чи проектування на мета-рівні;
- уніфікований доступ.

Яким би не був метод реалізації, постійним залишається основний принцип шаблону: забезпечити стійкість інтерфейсу.

У підсумку можна коротко охарактеризувати шаблони GRASP наступним чином:

- 1) Інформаційний експерт – інформація обробляється там, де вона міститься.
- 2) Творець – об'єкти створюються там, де вони потрібні.
- 3) Контролер – логіка багатопотокової обробки переміщається в окремий клас або компонент.
- 4) Низьке зчеплення та 5) Висока зв'язність – модулі проектуються з однорідною бізнес-логікою та мінімальною кількістю зв'язків між собою.
- 6) Поліморфізм – організовуються різні варіанти поведінки системи у вигляді поліморфних викликів, якщо це необхідно.
- 7) Чиста вигадка – створення класів, які не мають аналогів у предметній області, якщо необхідно дотримуватися низького зчеплення та високої зв'язності.
- 8) Посередник – виклик будь-якого класу відбувається через його інтерфейс.
- 9) Захищеність від змін – якщо застосовувати все вищесказане, то буде отримано стійкий до змін код.

10.8 Інші принципи програмування

Більшість ПС необґрунтовано перевантажена практично непотрібними функціями, що погіршує зручність їх використання кінцевими користувачами, а також ускладнює їх підтримку та розвиток розробниками. Саме тому було створено та стандартизовано декілька принципів, які дозволяють вирішити ці проблеми.

KISS. Дотримання принципу KISS дозволяє розробляти рішення, які прості у використанні та у супроводі.

Основною метою KISS є забезпечення простоти ПС. Є два варіанти розшифровки цієї аббревіатури, які користуються популярністю, а саме: «keep it simple, stupid!» і більш коректний для загального використання «keep it short and simple».

У проектуванні дотримання принципу KISS виражається в тому, що:

- ускладнення ПЗ лише завдає шкоди;
- необхідно реалізовувати тільки ті функціональні можливості та інтерфейси, які точно будуть використовуватись;
- не варто ускладнювати інтерфейси;
- безглуздо робити реалізацію складної бізнес-логіки, яка враховує абсолютно всі можливі варіанти поведінки ПС, користувача та на-вколишнього середовища – по-перше, це просто неможливо, а подруге, така фанатичність змушує збирати «міжгалактичний космічний корабель», що найчастіше ірраціонально з комерційної точки зору.

У програмуванні дотримання принципу KISS можна описати наступним чином:

- немає сенсу безмежно збільшувати рівень абстракції, треба вміти вчасно зупинитися;
- безглуздо закладати в проект надлишкові функції «про запас», які може колись комусь знадобляться;
- не варто підключати велику бібліотеку, якщо від неї потрібна лише пара функцій;
- декомпозиція чогось складного на прості складові частини – це архітектурно правильний підхід;
  - абсолютна математична точність або гранична деталізація потрібні не завжди – дані можна і потрібно обробляти з тією точністю, яка достатня для якісного вирішення завдання, а деталізацію видавати в потрібному, а не в максимально можливому обсязі.

Також KISS має багато спільного із принципом поділу інтерфейсів з принципів SOLID.

YAGNI (англ. *You aren't gonna need it, тобі це не знадобиться*). Якщо спрощено, то дотримання цього принципу полягає в тому, що можливості, які не описані у вимогах до системи, просто не повинні реалізовуватися. Це дозволяє вести розроблення, керуючись економічними критеріями – замовник не повинен

оплачувати непотрібні йому функції, а розробники не повинні витратити час на реалізацію того, що не потрібно.

Основна проблема, яку вирішує принцип YAGNI – це усунення жаги програмістів до використання зайвих абстракцій, до експериментів «з цікавості» та до реалізації функціоналу, який зараз не потрібен, але, на думку розробника, може або незабаром знадобитися, або просто буде корисним.

Безкоштовних функцій у ПП просто не буває. Якщо розглядати матеріальну сторону, то будь-які непотрібні, але фактично реалізовані функціональні можливості оплачуються замовником (до бюджету закладаються витрати на ті функції, які не потрібні), або виконавцем із прибутку за проектом. І той, і інший варіанти з погляду бізнесу – неправильні. Якщо ж говорити про нематеріальні витрати, то будь-які «бонусні» можливості ускладнюють супровід, збільшують ймовірність помилок та ускладнюють взаємодію з ПП – між обсягом кодової бази та описаними характеристиками є пряма залежність. Більше написаного коду – важче супроводжувати і вище ймовірність появи «багів», тут дуже доречно приказка: «найкращим є той код, якого немає».

Принципи YAGNI дуже схожий на KISS. KISS в основному націлений на спрощення кодової бази. YAGNI є трохи більш категоричним і застосовується для захисту проектів з розроблення ПЗ від «розмивання» їх рамок.

Підхід до реалізації проектів за технічним завданням є правильним з декількох причин:

- 1) Замовник не повинен платити за те, що йому не потрібно на даний момент.
- 2) ПП має бути максимально якісним без інтеграції непотрібних функцій.
- 3) Кодова база має забезпечувати достатньо простий супровід.

DRY (англ. *Don't Repeat Yourself, не повторюй себе*). Дотримання принципу програмування DRY дозволяє досягти високої супроводжуваності проекту, простоти внесення змін та якісного тестування.

Якщо код не дублюється, то для зміни логіки достатньо внесення виправлень всього в одному місці. Використання принципу DRY завжди призводить до

декомпозиції складних алгоритмів на прості функції, які можна використовувати повторно. У свою чергу, декомпозиція складних операцій на більш прості значно спрощує розуміння і супроводжуваність програмного коду. Повторне використання функцій, винесених із складних алгоритмів, дозволяє скоротити час розроблення та тестування нового функціоналу.

Дотримання принципу DRY призводить до модульної архітектури ПЗ та до точного поділу відповідальності за бізнес-логіку між програмними класами. А це – запорука архітектури, яку можна легко супроводжувати. Хоча найчастіше саме модульність забезпечує саму можливість дотримання цього принципу у великих проектах.

У рамках одного програмного класу (або модуля) дотримуватися DRY і не повторюватися зазвичай досить просто. Також не вимагає титанічних зусиль робити це в рамках невеликих проектів, де всі розробники працюють з усім кодом ПЗ.

У великих проектах ситуація з DRY дещо складніша – повторення найчастіше з'являються через відсутність у розробників цілісної картини чи через неузгодженість дій у рамках кожної команди. Від розробників потрібно ретельне планування архітектури так само, як від архітектора чи керівника проекту потрібна наявність загального бачення ПС і чітка постановка завдань розробникам.

У процесі проектування DRY також може використовуватися – уніфікований та згрупований за якимось принципом доступ до конкретного функціоналу має бути в одному місці, а не розкиданий по ПС у довільних варіаціях. Цей підхід перетинається з принципом єдиної відповідальності з принципів SOLID.

Запитання для самоконтролю

1. Які переваги надає дотримання принципів SOLID при написанні коду?
2. Які наслідки може викликати наявність двох чи більше причин для вне-сення змін в один і той же компонент програми?
3. Що таке аудиторія та відповідальність?
4. Які переваги дотримання принципу єдиної відповідальності?
5. У чому полягає ідея принципу відкритості/закритості?
6. Які є обмеження при використанні принципу відкритості/закритості?
7. У чому полягає ідея принципу підстановки Барбери Лісков?
8. Які є обмеження при використанні принципу підстановки Барбери Лісков?
9. У чому полягає ідея принципу інверсії залежностей?
10. Які є обмеження при використанні принципу інверсії залежностей?
11. Які шаблони входять до GRASP?
12. У чому полягає основна мета досягнення низького зчеплення та високої зв'язності?
13. Що таке «божественний» об'єкт та деструктивна розв'язка?
14. Які шаблони входять до творчих? Які завдання вони вирішують?
15. Які шаблони входять до структурних? Які завдання вони вирішують?
16. Які шаблони входять до поведінкових? Які завдання вони вирішують?
17. У чому полягає зміст принципу KISS?
18. У чому полягає зміст принципу YAGNI?
19. У чому полягає зміст принципу DRY?

ТЕМА 11

ЗАГАЛЬНА ХАРАКТЕРИСТИКА КОРПОРАТИВНИХ ІНФОРМАЦІЙНИХ СИСТЕМ

Зміст теми:

- 11.1 Характерні ознаки КІС
- 11.2 Система LanDocs
- 11.3 Система Staffware
- 11.4 Система Lotus Notes
- 11.5 Інформаційні системи КІС, що базуються на клієнт-серверній архітектурі
- 11.6 Аналіз сучасних корпоративних інформаційних систем
- 11.7 Програмне забезпечення КІС

11.1 Характерні ознаки КІС

Корпоративні інформаційні системи (КІС) є розвитком систем для робочих груп, орієнтованих на масштаб підприємства, які можуть підтримувати територіально рознесені вузли та мережі та має ієрархічну структуру з декількох рівнів.

КІС, окрім забезпечення доступу до інформаційного фонду робочої групи, забезпечує доступ з будь-якого підрозділу до центральної або розподіленої бази даних підприємства (організації). Для таких систем характерна архітектура «клієнт-сервер» зі спеціалізацією серверів.

- тривалий життєвий цикл;
- міграція успадкованих систем;
- різноманітність використовуваного апаратного забезпечення, життєвий цикл якого менший, ніж життєвий цикл створюваної системи;
- різноманітність використовуваного програмного забезпечення;
- масштабність та складність розв'язуваних задач;
- перетинання множини різних предметних сфер;

- орієнтація на аналітичну обробку даних;
- територіальна розподіленість;
- використання корпоративних SQL-серверів БД (Oracle і Informix-OnLine, Informix-DSA, Sybase, CA-Ingress та ін.) та відповідних інструментальних засобів; окрім власних засобів розроблення часто знаходять застосування незалежні багато платформні інструментальні засоби, доповнені інтерфейсами, драйверами та шлюзами для зв'язку з різними СКБД;
  - використання Web-технологій;
  - підвищені вимоги до надійності функціонування та збереження даних.

Ефективне управління сучасною організацією сьогодні є досить нетривіальним завданням, з сьогодні є досить нетривіальним завданням, з огляду на різноманіття використовуваних ресурсів і високу швидкість зміни операційного оточення. Основними функціями управління є, як відомо, планування, організація, активізація, координація, контроль й аналіз, які здійснюються в багатомірному просторі різних областей діяльності підприємства. Сформовані управлінські рішення служать відправним моментом для конкретних виконавців. У зв'язку з тим, що автоматизація виконання посадових обов'язків й окремих доручень фактично стала останнім часом стандартом де-факто, особливу гостроту набуває проблема автоматизації безпосередніх управлінських функцій. Таким чином, найбільш істотною рисою комплексної інформаційної системи має стати розширення контуру автоматизації для одержання замкнутої, саморегулюючої системи, здатної гнучко й оперативно перебудовувати принципи свого функціонування.

Очевидно, що до складу КІС повинні ввійти засоби документаційного забезпечення управління, інформаційної підтримки предметних сфер, комунікаційне програмне забезпечення, засоби організації колективної роботи співробітників й інші допоміжні (технологічні) продукти. Очевидно, що характерною особливістю КІС є інтеграція великої кількості програмних продуктів. Подібна широкопрофільна система має максимально рівноправно та толерантно задовольнити всі підрозділи організації, по можливості зберегти існуючі бізнес-процеси, а та-

кож методи й структуру управління. Зрозуміло, що без залучення автоматизації практично не можна контролювати постійно мінливі бізнес-процеси. Зараз великі інтегровані ІС представлені корпоративними ІС. Корпоративна інформаційна система – це ІС, яка підтримує автоматизацію функцій управління в організації (в корпорації) і надає інформацію для прийняття управлінських рішень. У ній реалізується управлінська ідеологія, яка об'єднує бізнес-стратегію підприємства і прогресивні інформаційні технології. Сучасним корпоративним ІС притаманні такі відмінні характеристики:

I. Масштабність – одна із важливих стик, що враховує масштаби діяльності корпорації. Вона повинна функціонувати на масштабній програмно-апаратній платформі (сервери, операційні системи, системи комунікації, СУБД), що потребує значних зусиль спеціалістів з проектування й впровадження. Оскільки варіантів конфігурації базового устаткування і програмного забезпечення може бути багато, то КІС має бути багатоплатформною.

II. Багатоплатформність проявляється в тому, що прикладна програма може працювати на кількох платформах. При цьому забезпечуються однакові інтерфейс і логіка роботи на всіх платформах (тобто, подібність схем екрана, елементів меню і діалогової інформації, що надається користувачеві різними платформами; інтегрованість з користувацьким операційним середовищем; однакова поведінка на різних платформах; узгоджена підтримка незалежно від платформи тощо). Реалізувати прикладну програму одночасно в кількох середовищах нелегко. Тому з'явилися інтегровані програмні середовища розробки (frameworks), які значно полегшують перенесення прикладних програм між різними середовищами. До них належать Windows Open System (WOSA); Win 32, загальне відкрите програмне середовище UNIX COSE App Ware Foundation та інші.

III. Неоднорідність обчислювального середовища проявляється можливістю одночасної роботи в до яких входять комп'ютери, що працюють під управлінням різних операційних систем або побудовані на різних обчислювальних платформах. При цьому забезпечується взаємодія всіх використовуваних робочих обчислювальних платформ і операційних систем.

IV. Розподілені обчислення – це один із видів роботи в клієнт-серверній архітектурі, коли вхідні дані чи запити з клієнтських машин розподіляються поміж кількома серверами, що збільшує пропускну здатність для користувача і дає можливість багатозадачної роботи. Це сприяє максимальному використанню обчислювальних ресурсів, зниженню витрат і підвищенню ефективності системи.

V. Можливість роботи в архітектурі Internet/Intranet – стало невід'ємною складовою частиною вимог до корпоративних ІС. КІС надає користувачеві можливість вирішення таких глобальних задач:

- зробити прозорим для керівництва корпорацією використання вкладених бізнес-капіталів;
- надати повну інформацію для економічної доцільності стратегічного планування;
- професійно управляти витратами, наочно і своєчасно показувати, як мінімізувати витрати;
- реалізувати оперативне управління підприємством згідно вибраних ключових показників (собівартість продукції, структура витрат, рівень прибутковості тощо);
- забезпечити гарантовану прибутковість підприємства за рахунок оптимізації і прискорення ряду процесів (строків виконання нових замовлень, перерозподілу ресурсів тощо). Повноцінна КІС повинна забезпечити інформаційну прозорість організації, формувати єдиний інформаційний простір, який об'єднує інформаційні потоки, що йдуть від виробництва до нього, з даними фінансово-господарських служб і видавати необхідні повідомлення для всіх рівнів управління підприємства. Отже, корпоративна інформаційна система – це цілісний програмно-апаратний комплекс, що дозволяє задовольнити як поточні, так і стратегічні потреби підприємства в опрацюванні даних.

Можна виділити чотири чинники цілісності цього комплексу:

- концептуальна узгодженість бізнес-процесів, для автоматизації яких створюється ІС, що зберігається на всьому протязі її життєвого циклу;

- технологічна цілісність, яка проявляється в застосуванні погодженого набору промислових інформаційних технологій для управління інформаційними ресурсами підприємства;
- відповідність функціональності робочих місць співробітників їхнім посадовим обов'язкам;
- єдиний регламент обслуговування й експлуатації всіх компонентів ІС, розроблений при її створенні. Поєднання цих властивостей принципово відрізняє ІС від сукупності систем з подібним набором функцій і дозволяє розв'язувати комплекс проблем, непереборних при безсистемній автоматизації бізнесу. В даний час виділяють такі види КІС: управління ресурсами підприємств (ERP); управління взаєминами з замовниками (CRM); управління ланцюгом постачань (SCM) і ряд інших, що з'явилися останнім часом (наприклад, системи електронної комерції і системи управління майном підприємств EAM (Enterprise asset management

Значно автоматизувати різноманітні процедури, пов'язані з оформленням документів дозволяють системи управління робочими потоками (work-flow). Ці системи розраховані на забезпечення руху деяких об'єктів за заздалегідь визначеними маршрутами (так звана «жорстка маршрутизація») окрім того в системах work-flow передбачається й довільна маршрутизація, коли маршрут руху документу призначає керівник («розписує» документ до виконання). Ці технології активно використовуються в державних структурах управління, в офісах великих фірм, які відрізняються розвиненою ієрархією, мають певні правила і процедури руху документів. В залежності від задач конкретної організації, можуть використовуватися як вузько спеціалізовані (автоматизація якоїсь однієї функції або обмеженого аспекту управлінської і) так і універсальні корпоративні системи.

Нижче коротко розглянуті корпоративні системи, які є найбільш популярними на вітчизняному ринку.

11.2 Система LanDocs

Система LanDocs призначена для автоматизації процесів управління документами, документообігом і діловодством на підприємствах і в організаціях різного профілю і масштабу. Система LanDocs реалізована як адаптивна CASE-модель електронного офісного документообігу і діловодства. Налаштування системи на конкретні умови експлуатації здійснюються модифікацією параметрів CASE-моделей без зміни програмного коду. Поставляється в двох варіантах: як закінчена система (програмне забезпечення, документація, навчання користувачів) чи як відкритий до розвитку варіант (базовий набір CASE-моделей, спеціалізована бібліотека діалогових елементів, CASE-технологія адаптації і підтримки, навчання користувачів, розроблювачів і фахівців групи підтримки).

11.3 Система Staffware

Концепція системи Staffware передбачає рух документа по визначених для нього маршрутах. Самі маршрути описуються за допомогою бізнес функцій. Бізнес-функція складається з кроків, для кожного з яких задаються мета, вихідні дані і порядок дій користувача. Кроки бувають нормальними, автоматичними і подіями. Нормальні кроки визначають організацію взаємодії з користувачем через екранні форми. Автоматичні кроки застосовуються для автоматизації деяких видів діяльності, наприклад виклику потрібного додатка, зміни бази даних. Подія керує ходом виконання (розгалуженням) бізнес-функції. За допомогою механізмів очікування і нагадування забезпечується синхронізація нормальних кроків.

11.4 Система Lotus Notes

Продукт Lotus Notes фірми Lotus Development Corporation являє собою засіб проектування систем підтримки групової роботи і може розглядатися як стандарт у цій області. Середовище Lotus Notes і додатки, створені на його основі, задовольняють основним вимогам до єдиної системи управління документообігом великих організацій і мають наступні функціональні можливості:

1. *Облікова обробка усіх видів документів.* У базах даних Notes можна зберігати інформацію практично будь-якого типу й організувати внутрішніми засобами облік і контроль за проходженням документів. Система Lotus Notes забезпечує побудову різних форм для реєстрації документів, що включають у себе як формальні реквізити, так і сам зміст документів. При необхідності власне зміст документа може зберігатися в окремій базі даних, у тому числі як образ сканованого паперового документа.

2. *Унікальність номера.* У системі мається можливість присвоювання документам унікальних номерів, у тому числі й у розподіленій обчислювальній мережі.

3. *Узгодженість з іншими підсистемами.* Система Notes, поряд із засобами її розширення, забезпечує можливість інтеграції з іншими інформаційними підсистемами, зокрема поштовими, а також із системами, що працюють з реляційними базами даних. Підтримується доступ на рівні ODBC.

4. *Розподілений документообіг.* Notes являє собою систему, що масштабується в широких межах, від окремо взятого ПК до систем з десятками серверів, до кожного з яких можуть бути підключені до декількох сотень користувачів. На кожному сервері можуть розміщатися кілька баз даних. Необхідна інформація розподіляється між цими базами, а інформація, необхідна для всіх користувачів, періодично синхронізується.

5. *Обмеження доступу.* Захист даних реалізується на всіх рівнях: сервер, база даних, форма, документ, секція документа й окреме поле. При встановленні сеансу зв'язку обов'язково здійснюється аутентифікація користувача. Підтримується електронний підпис і шифрування даних.

11.5 Інформаційні системи КІС, що базуються на клієнт-серверній архітектурі

В останні роки в Україні досить стрімко на великих підприємствах почалися впроваджуватися корпоративні інформаційні системи КІС, що базуються на клієнт-серверній архітектурі. Цими системами почалися витіснятися традиційні

АСУП і цей процес набирає оберти. Сам термін «корпоративна інформаційна система» не має типового визначення, більш того, у деяких працях з інформаційної тематики ці системи називають інтегрованими, хоча в нашій літературі, як було зазначено раніше, інтегровані інформаційні (автоматизовані) системи мають цілком визначене значення.

Корпоративна інформаційна система – це інформаційна система, яка підтримує автоматизацію функцій управління на підприємстві (в корпорації) і поставляє інформацію для прийняття управлінських рішень. У ній реалізована управлінська ідеологія, яка об'єднує бізнес стратегію підприємства і прогресивні інформаційні технології.

Сучасні КІС мають такі основні характеристики.

Масштабність. Це одна із важливих характеристик інформаційних систем такого класу, враховуючи масштаби діяльності корпорації. Масштабна ІС повинна функціонувати на масштабній програмно- апаратній платформі (сервери, операційні системи, системи комунікації, СУБД), що потребує значних зусиль спеціалістів з проектування й упровадження таких систем. Оскільки варіантів конфігурації базового устаткування і програмного забезпечення може бути багато, то КІС має бути багатоплатформною.

Багатоплатформне обчислювання. В КІС виникає потреба в тому, щоб прикладна програма працювала на кількох платформах. При цьому мають бути забезпечені однакові інтерфейс і логіка роботи на всіх платформах, маючи на увазі подібність схем екрана, елементів меню і діалогової інформації, що надається користувачеві різними платформами; інтегрованість з користувацьким операційним середовищем; однакова поведінка на різних платформах; узгоджена підтримка незалежно від платформи тощо. Реалізувати прикладну програму одно-

часно в кількох середовищах нелегко. Тому з'явилися інтегровані програмні середовища розробки (frameworks), які значно полегшують перенесення прикладаних програм між різними середовищами. До них належать Windows Open Systems Architecture (WOSA); Win 32, загальне відкрите програмне середовище UNIX COSE s App Ware Foundation та інші.

Робота в неоднорідному обчислювальному середовищі. Важливою перевагою КІС є можливість роботи в мережах, до яких входять комп'ютери, що працюють під управлінням різних операційних систем або побудовані на різних обчислювальних платформах. При цьому має бути забезпечена взаємодія всіх робочих обчислювальних платформ і операційних систем, які використовуються.

Розподілені обчислення. Це один із видів роботи в клієнт-серверній архітектурі, коли поступаючи з клієнтських машин дані чи запити розподіляються поміж кількома машинами, наприклад між кількома серверами, що збільшує пропускну здатність для користувача і дає можливість багатозадачної роботи. Це сприяє максимальному використанню обчислювальних ресурсів, зниженню витрат і підвищенню ефективності системи. Забезпечення розподіленої роботи і удаленого доступу до документів – це обов'язкова вимога до інформаційних систем корпоративного рівня. Останніми роками невід'ємною складовою частиною цієї вимоги стала підтримка роботи в архітектурі Internet/Intranet.

КІС надає користувачеві можливість вирішення таких глобальних задач:

- зробити прозорим для керівництва корпорацією використання вкладених у бізнес капіталів;

- надати повну інформацію для економічної доцільності стратегічного планування;
- професійно керувати витратами, наочно і своєчасно показувати, за рахунок чого можна мінімізувати витрати;
- реалізувати оперативне управління підприємством згідно вибраних ключових показників (собівартість продукції, структура витрат, рівень прибутковості тощо);
- забезпечити гарантовану прибутковість підприємства за рахунок оптимізації і прискорення ряду процесів (строків виконання овлень, перерозподілу ресурсів і т. д.).

Повноцінна КІС повинна забезпечити інформаційну прозорість підприємства, формувати єдиний інформаційний простір, який об'єднує інформаційні потоки, що йдуть від виробництва до нього, з даними фінансово-господарських служб і видавати необхідні повідомлення для всіх рівнів управління підприємства. Розглянемо коротко найбільш відомі в Україні корпоративні інформаційні системи, котрі впроваджені на багатьох вітчизняних об'єктах господарювання.

11.6 Аналіз сучасних корпоративних інформаційних систем

Ефективне управління сучасною організацією сьогодні є досить нетривіальним завданням, з огляду на різноманіття використовуваних ресурсів і високу швидкість зміни операційного оточення. Основними функціями управління є, як відомо, планування, організація, активізація, координація, контроль й аналіз, які здійснюються в багатомірному просторі різних областей діяльності підприємства. Сформовані управлінські рішення служать відправним моментом для конкретних виконавців. У зв'язку з тим, що автоматизація виконання посадових обов'язків й окремих доручень фактично стала останнім часом стандартом де-факто, особливу гостроту набуває проблема автоматизації безпосередніх управлінських функцій.

Таким чином, найбільш істотною рисою комплексної інформаційної системи має стати розширення контуру автоматизації для одержання замкнутої, саморегулюючої системи, здатної гнучко й оперативно перебудовувати принципи свого функціонування. Очевидно, що до складу КІС повинні ввійти засоби документального забезпечення управління, інформаційної підтримки предметних сфер, комунікаційне програмне забезпечення, засоби організації колективної роботи співробітників й інші допоміжні (технологічні) продукти. Очевидно, що характерною особливістю КІС є інтеграція великої кількості програмних продуктів. Подібна широкопрофільна система має максимально рівноправно та толерантно задовольнити всі підрозділи організації, по можливості зберегти існуючі бізнес-процеси, а також методи й структуру управління.

Зрозуміло, що без залучення автоматизації практично не можна контролювати постійно мінливі бізнес-процеси.

Зараз великі інтегровані ІС представлені корпоративними ІС. Корпоративна інформаційна система – це ІС, яка підтримує автоматизацію функцій управління в організації (в корпорації) і надає інформацію для прийняття управлінських рішень. У ній реалізується управлінська ідеологія, яка об'єднує бізнес-стратегію підприємства і прогресивні інформаційні технології. Сучасним корпоративним ІС притаманні такі відмінні характеристики:

- *Масштабність* – одна із важливих характеристик, що враховує масштаби діяльності корпорації. Вона повинна функціонувати на масштабній програмно-апаратній платформі (сервери, операційні системи, системи комунікації, СУБД), що потребує значних зусиль спеціалістів з проектування й впровадження. Оскільки варіантів конфігурації базового устаткування і програмного забезпечення може бути багато, то КІС має бути багатоплатформною.

- Багатоплатформність проявляється в тому, що прикладна програма може працювати на кількох платформах. При цьому забезпечуються однакові інтерфейс і логіка роботи на всіх платформах (тобто, подібність схем екрана, елементів меню і діалогової інформації, що надається користувачеві різними плат-

формами; інтегрованість з користувацьким операційним середовищем; однакова поведінка на різних платформах; узгоджена підтримка незалежно від платформи тощо). Реалізувати прикладну програму одночасно в кількох середовищах нелегко. Тому з'явилися інтегровані програмні середовища розробки (frameworks), які значно полегшують перенесення прикладних програм між різними середовищами. До них належать Windows Open System (WOSA); Win 32, загальне відкрите програмне середовище UNIX COSE App Ware Foundation та інші.

- Неоднорідність обчислювального середовища проявляється можливістю одночасної роботи в мережах, до яких входять комп'ютери, що працюють під управлінням різних операційних систем або побудовані на різних обчислювальних платформах. При цьому забезпечується взаємодія всіх використовуваних робочих обчислювальних платформ і операційних систем.

- Розподілені обчислення – це один із видів роботи в клієнт-серверній архітектурі, коли вхідні дані чи запити з клієнтських машин розподіляються поміж кількома серверами, що збільшує пропускну здатність для користувача і дає можливість багатозадачної роботи. Це сприяє максимальному використанню обчислювальних ресурсів, зниженню витрат і підвищенню ефективності системи.

- Можливість роботи в архітектурі Internet/Intranet – стало невід'ємною складовою частиною вимог до корпоративних ІС. КІС надає користувачеві можливість вирішення таких глобальних задач:

- зробити прозорим для керівництва корпорацією використання вкладених бізнес-капіталів;
- надати повну інформацію для економічної доцільності тратегічного планування;
- професійно управляти витратами, наочно і своєчасно показувати, як мінімізувати витрати;
- реалізувати оперативне управління підприємством згідно вибраних ключових показників (собівартість продукції, структура витрат, рівень прибутковості тощо);

- забезпечити гарантовану прибутковість підприємства за рахунок оптимізації і прискорення ряду процесів (строків виконання нових замовлень, перерозподілу ресурсів тощо).

Повноцінна КІС повинна забезпечити інформаційну прозорість організації, формувати єдиний інформаційний простір, який об'єднує інформаційні потоки, що йдуть від виробництва до нього, з даними фінансово-господарських служб і видавати необхідні повідомлення для всіх рівнів управління підприємства. Отже, корпоративна інформаційна система – це цілісний програмно-апаратний комплекс, що дозволяє задовольнити як поточні, так і стратегічні потреби підприємства в опрацюванні даних. Можна виділити чотири чинники цілісності цього комплексу:

- концептуальна узгодженість бізнес-процесів, для автоматизації яких створюється ІС, що зберігається на всьому протязі її життєвого циклу;
- технологічна цілісність, яка проявляється в застосуванні погодженого набору промислових інформаційних технологій для управління інформаційними ресурсами підприємства;
- відповідність функціональності робочих місць співробітників їхнім посадовим обов'язкам;
- єдиний регламент обслуговування й експлуатації всіх компонентів ІС, розроблений при її створенні.

Поєднання цих властивостей принципово відрізняє ІС від сукупності систем з подібним набором функцій і дозволяє розв'язувати комплекс проблем, непереборних при безсистемній автоматизації бізнесу. Різні ІС орієнтовані на різні конструктивні елементи та мають різну вартість розширення та супроводу.

11.7 Програмне забезпечення КІС

Автоматизована система R/3 розроблена німецькою компанією – акціонерним товариством SAP AG, яка є безперечним світовим лідером по обсягу продаж прикладного програмного забезпечення архітектури клієнт-сервер.

У системі R/3 відображений світовий досвід ефективного менеджменту підприємствами та корпораціями, що дозволяє в широкому діапазоні підтримувати бізнес-процеси, необхідні для діяльності будь-якого сучасного підприємства, зокрема фінансову бухгалтерію; облік витрат; облік основних засобів; управління проектами; планування і управління виробництвом; управління інвестиціями; матеріально-технічне постачання; збут, відвантаження, фактурування продукції, технічне обслуговування і ремонт обладнання; управління кадрами; документо-обіг.

Система R/3 реалізована на базі сучасної архітектури клієнт-сервер, що дає можливість організувати ефективну розподілену обробку інформації і працювати в UNIX- та WindowsNT-середовищах на обладнаннях провідних фірм-виробників обчислювальної техніки. Як системи управління базою даних можуть використовуватися сервери Oracle, Informix, Microsoft та ін. У кожній країні, де використовується корпоративна система R/3, вона адаптується до національних та мовних особливостей, при цьому зберігається можливість одночасного використання кількох мов і варіантів фінансового законодавства.

Відмітні особливості програми корпоративної системи R/3 такі:

інтеграція всіх виробничих сфер (послідовності функцій дозволяють з'єднати виробництво, збут і сферу обліку);

модульний принцип побудови, який допускає ізольоване використання окремих компонентів програми, а також їх комбінації, що диктуються виробничо-економічною необхідністю;

наскрізний облік: в тому числі в сфері логістики визначаються значення, які негайно запам'ятовуються на носіях інформації в системі обліку (бухоблік, калькуляція витрат);

незалежність від конкретної галузі: програмне забезпечення R/3 застосовується на виробничих підприємствах, в торгівлі, в банках і страхових агентствах, а також в сфері державної служби і в різних союзах; дружний призначений для користувача інтерфейс полегшує індивідуальну адаптацію;

інтернаціональність: програма враховує різні вимоги найбільших промислових країн, вона не залежить від мови користувача і валюти країни;

структурування шляхом чіткого розділення базового програмного забезпечення з технічними функціями (управління діалогом і базами даних) і прикладних виробничо-економічних програм;

відкритість: концепція програмного продукту R/3 на використання у відкритих системних середовищах; прикладні програми можна інсталиювати на обчислювальних машинах найбільш відомих фірм-виробників.

За сферою застосування в R/3 виділені наступні компоненти:

- система фінансового обліку і звітності (фінанси, фінансова бухгалтерія) – FI;
- облік основних засобів (управління, планування і контроль основних засобів) – AM;
- планування і управління проектами – PS;
- контролінг – CO;
- управління матеріальними потоками – MM;
- технічне обслуговування і ремонт обладнання – PM;
- система забезпечення якістю – QM;
- збут (продажа /відвантаження /фактурування) – SD;
- планування виробництва – PP;
- управління персоналом – HR;
- управління інвестиціями – IM.

Система «Фінансовий облік і звітність» включає в себе основні дані за планом рахунків, що застосовується, і дозволяє проводити введення і обробку даних за всіма фінансово-господарськими операціями за кожним

фінансовим роком і кожним підрозділом, як у внутрішній, так і іноземній валюті; закриття фінансового року; реєстрацію і управління проводками, швидке введення документів; управління портфелем векселів; централізований контроль по термінах платежів і надходженні оплати; заповнення будь-яких структур балансів з їх автоматичним коректуванням; автоматичне переоцінювання балансових рахунків у іноземній валюті; автоматичний перерахунок валют відповідно до різних типів курсів і перерахунок валют по фіксованій даті валютування або по періодах; складання стандартної звітності з наданням Головної книги як реєстра основних рахунків наростаючим підсумком; отримання звітів фінансового становища на кожний день і так далі.

Система «Облік основних коштів» включає в себе безпосередній облік основних коштів і малоцінних та швидкозношуваних предметів за їх класифікаційними групами. Основні дані по основних коштах містять: субномер; господарську приналежність; зв'язок з витратами; код пошуку; первинну і ліквідаційну вартість об'єкта; норму амортизаційних відрахувань. За допомогою системи «Облік основних коштів» знаходять своє відображення операції з оприбуткування й списання основних коштів з виявленням фінансових результатів, отриманих при їх ліквідації. Шляхом інтеграції із системою «Фінанси бухгалтерії» фіксуються розрахункові взаємовідносини з постачальниками і підрядчиками, а також здійснюється нарахування зношування з віднесенням вироблених нарахувань на рахунки за обліком виробничих витрат, за місцем виникнення витрат. Система передбачає можливість здійснювати періодичне переоцінювання основних засобів, що проводиться за спеціальними рішеннями урядових органів.

Запитання для самоконтролю

1. Дайте визначення корпоративної інформаційної системи і назвіть її основні риси.
2. Чим відрізняється корпоративна інформаційна система від традиційних автоматизованих систем управління?
3. Дайте загальну характеристику корпоративної інформаційної системи R/3 і виділіть її основні компоненти.
4. Проаналізуйте основні властивості системи управління бізнесом і фінансами Scala 5.
5. Які основні модулі даної системи ви знаєте?

ТЕМА 12

СИСТЕМИ SCADA – ПРОДУКТ НА РИНКУ АВТОМАТИЗАЦІЇ ДЛЯ ВИРІШЕННЯ ВИРОБНИЧИХ ЗАВДАНЬ

Зміст теми:

- 12.1 Визначення і загальна структура SCADA
- 12.2 Функціональна структура SCADA
- 12.3 Організація взаємодії апаратної та програмної частин
- 12.4 Складові SCADA системи Server
- 12.5 Server
- 12.6 HistoryServer
- 12.7 OPCReports
- 12.8 HMI.
- 12.9 Trends
- 12.10 Alarms
- 12.11 Єдина лінія програмування
- 12.12 Розробка мережевого комплексу як єдиного проекту
- 12.13 Автобудування
- 12.14 Розробка графічного інтерфейсу
- 12.15 Розподілена багаторівнева АСУТП на базі ТРЕЙС МОУД
- 12.16 Єдиний мережевий час

12.1 Визначення і загальна структура SCADA

SCADA (Supervisory Control And Data Acquisition - диспетчерське управління і збір даних) є найбільш перспективною технологією автоматизованого управління в багатьох галузях промисловості.

SCADA - це процес збору інформації реального часу з віддалених об'єктів для обробки, аналізу і можливого управління цими об'єктами. В SCADA-системах в більшій чи меншій мірі реалізовані основні принципи, такі, як робота в режимі реального часу, використання значного обсягу надлишкової інформації (висока

частота оновлення даних), мережева архітектура, принципи відкритих систем і модульного виконання, наявність запасного устаткування, що працює в «гарячому резерві» і ін.

Всі сучасні SCADA-системи включають три основних структурні компоненти (рис. 12.1).

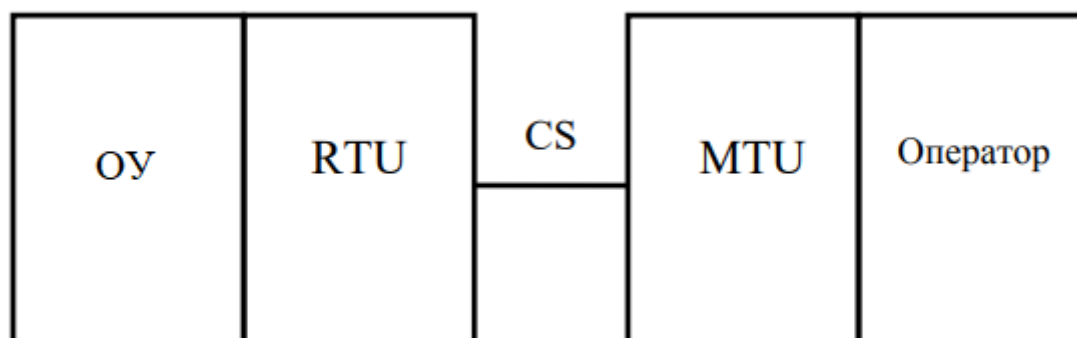

Рисунок 12.1 – Структурні компоненти SCADA-системи

Remote Terminal Unit (RTU) – віддалений термінал, який здійснює обробку завдання (управління) в режимі реального часу.

Системи реального часу бувають двох типів: *системи жорсткого реального часу і системи м'якого реального часу*.

Системи жорсткого реального часу не дозволяють жодних затримок.

Спектр втілення RTU широкий – від примітивних датчиків, які здійснюють знімання інформації з об'єкта, до спеціалізованих багатопроцесорних відмовостійких обчислювальних комплексів, які здійснюють обробку інформації і управління в режимі жорсткого реального часу. Конкретна його реалізація визначається конкретним застосуванням. Використання пристроїв низькорівневої обробки інформації дозволяє знизити вимоги до пропускну здатності каналів зв'язку з центральним диспетчерським пунктом.

Master Terminal Unit (MTU) – диспетчерський пункт управління

(Головний термінал); здійснює обробку даних і управління високого рівня, як правило, в режимі м'якого реального часу. Одна з основних функцій – забезпечення інтерфейсу між людиною-оператором і системою. MTU може бути реалізований в самому різноманітному вигляді – від одиночного комп'ютера з додатко-

вими пристроями підключення до каналів зв'язку до великих обчислювальних систем і / або об'єднаних в локальну мережу робочих станцій і серверів.

Communication System (CS) - комунікаційна система (канали зв'язку), необхідна для передачі даних з віддалених точок (об'єктів, терміналів) на центральний інтерфейс оператора-диспетчера і передачі сигналів управління на RTU.

12.2 Функціональна структура SCADA

У назві SCADA присутні дві основні функції, покладені на системи цього класу:

- збір даних про контрольований процес;
- управління технологічним процесом, що реалізовується відповідальними особами на основі зібраних даних і правил (критеріїв), виконання яких забезпечує найбільшу ефективність технологічного процесу.

SCADA-системи забезпечують виконання таких функцій:

1. Прийом інформації про контрольовані технологічних параметрах від контролерів нижніх рівнів і датчиків.
2. Збереження отриманої інформації в архівах.
3. Обробка прийнятої інформації.
4. Графічне представлення ходу технологічного процесу, а також прийнятої і архівної інформації в зручній для сприйняття формі.
5. Прийом команд оператора і передача їх на адресу контролерів нижніх рівнів і виконавчих механізмів.
6. Реєстрація подій, пов'язаних з контрольованим технологічним процесом і діями персоналу, відповідального за експлуатацію та обслуговування системи.
7. Оповіщення експлуатаційного і обслуговуючого персоналу про виявлені аварійні події, пов'язаних з контрольованим технологічним процесом і функціонуванням програмно-апаратних засобів АСУТП з реєстрацією дій персоналу в аварійних ситуаціях.

8. Формування зведень та інших звітних документів на основі архівної інформації. Забезпечення зв'язку із зовнішніми програмами (СУБД, електронні таблиці, текстові процесори і т.д.). В системі управління підприємством такими додатками найчастіше є додатки, зараховують до рівня MES. (MES від англ. manufacturing execution system, система управління виробничими процесами) - спеціалізоване прикладне програмне забезпечення, призначене для вирішення завдань синхронізації, координації, аналізу та оптимізації випуску продукції в рамках якого-небудь виробництва. MES-системи відносяться до класу систем управління рівня цеху, але можуть використовуватися і для інтегрованого управління виробництвом на підприємстві в цілому.

9. Обмін інформацією з автоматизованою системою управління підприємством.

10. Безпосереднє автоматичне керування технологічним процесом відповідно до заданих алгоритмів.

Даний перелік функцій, які виконуються SCADA-системами, не є абсолютно повним, більш того, наявність деяких функцій і обсяг їх реалізації сильно варіюється від системи до системи.

Особливості SCADA як процесу управління

Існує два типи управління віддаленими об'єктами в SCADA системах: автоматичне і зініціюється оператором системи.

Процес управління в сучасних SCADA-системах має наступні особливості:

- процес SCADA застосовується в системах, в яких обов'язкова наявність людини (оператора, диспетчера);
- процес SCADA був розроблений для систем, в яких будь-який неправильний вплив може призвести до відмови об'єкта управління або навіть катастрофічних наслідків;
- оператор несе, як правило, спільну відповідальність за управління системою, яка при нормальних умовах тільки зрідка вимагає підстроювання параметрів для досягнення оптимальної продуктивності;

- активну участь оператора в процесі управління відбувається нечасто і в непередбачувані моменти часу, зазвичай в разі настання критичних подій (відмови, позаштатні ситуації та ін.);
- дії оператора в критичних ситуаціях можуть бути жорстко обмежені за часом (декількома хвилинами або навіть секундами).

12.3 Організація взаємодії апаратної та програмної частин

Апаратна відкритість пристроїв SCADA це підтримка або можливість роботи з обладнанням різних виробників з використанням OPC технології.

Сучасна SCADA не обмежує вибір апаратури нижнього рівня, тому надає великий набір драйверів або серверів вводу-виводу. Якщо для програмної системи визначені і відкриті використовувані формати даних і процедурний інтерфейс, то це дозволяє підключити до неї зовнішні компоненти, що працюють незалежно, в тому числі розроблені окремо програмні і апаратні модулі сторонніх виробників.

Для під'єднання драйверів вводу-виводу до SCADA використовується стандартний динамічний обмін даними OLE (Object Linking and Embedding), включення і вбудовування об'єктів.

Типова послідовність дій при програмуванні SCADA-системи:

1. Розробити алгоритм зв'язку SCADA з апаратною частиною АС.
2. Розробити і налагодити програмну підтримку цих алгоритмів зв'язку.
3. Сформувані статичні зображення робочих вікон екранів диспетчерського управління: фон, заголовки, мнемосхема процесу тощо.
4. Сформувані динамічні об'єкти для кожного вікна. Як правило, динамічні об'єкти створюються за допомогою спеціалізованого графічного редактора самого SCADA-пакета за жорстко заданим алгоритмом або на основі набору бібліотечних елементів з подальшим присвоєнням параметрів (наприклад, рукоятка на екрані).
5. Реалізувати алгоритми відображення, управління, архівування, документування в модулях проектування екранних форм, архівування, аварійного управління та бази даних.

Структурна схема зв'язку апаратної й програмної частин АС показана на рис.12.2.

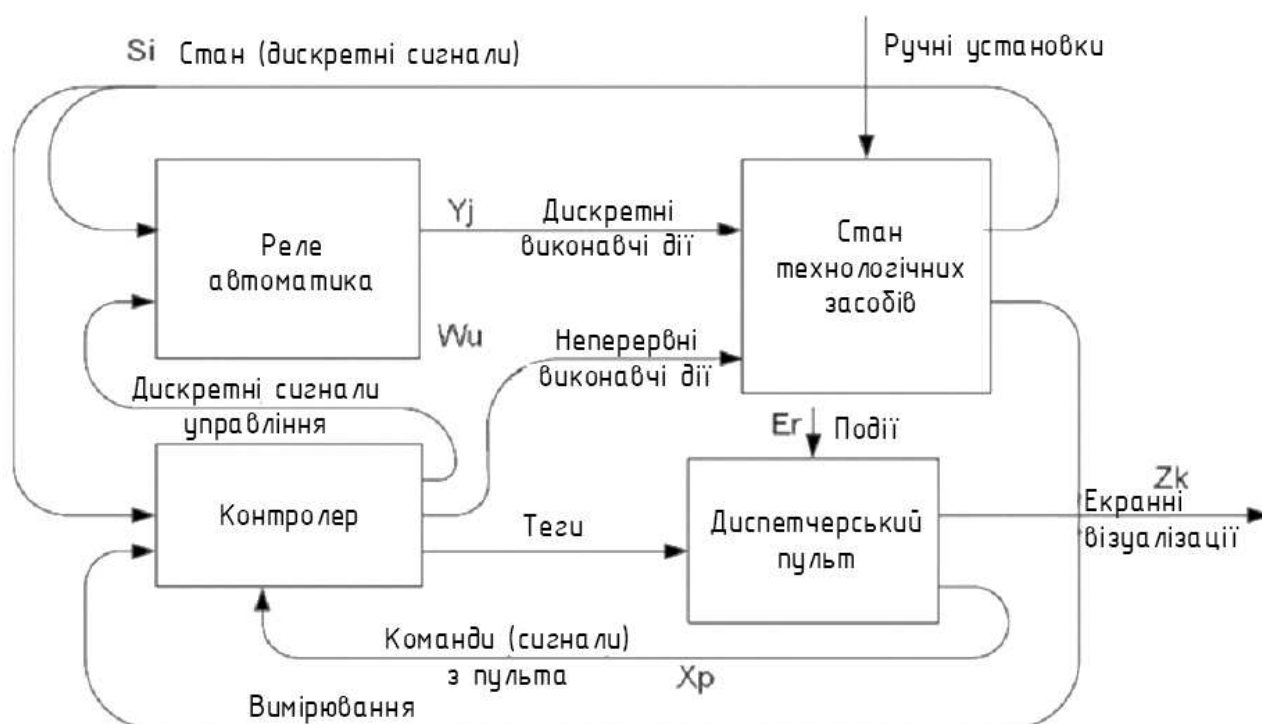

Рисунок 12.2 – Структурна схема зв'язку апаратної й програмної частин АС

Тут показано зв'язок змінних Y , S , W , E , X , Z з їх найменуванням та окремими пристроями АС.

На рис.12.3 показано взаємозв'язок програмного забезпечення різних частин АС з використанням RS-485 на польовому і Ethernet- комунікаційному рівнях і SCADA.

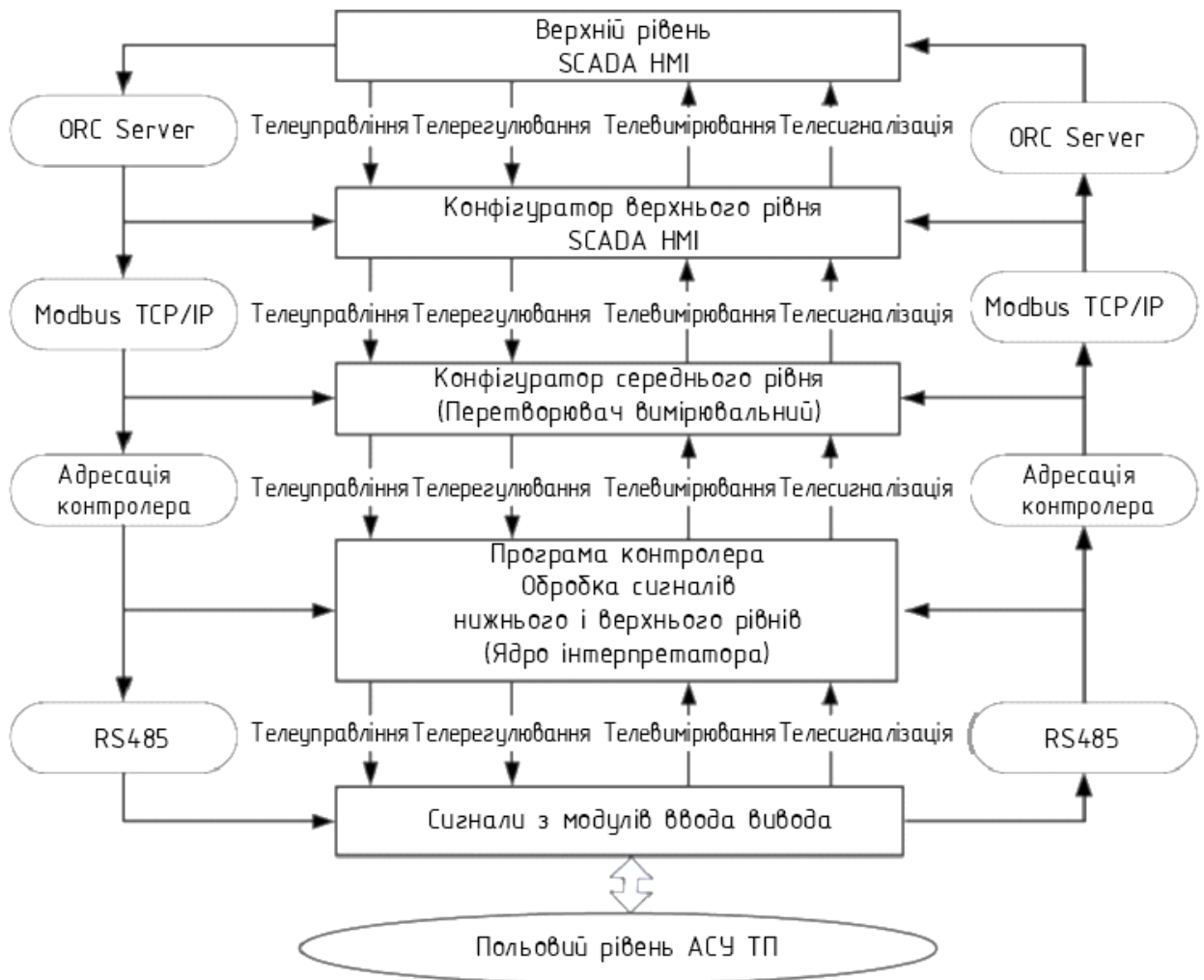

Рисунок 12.3 – Взаємозв'язок програмного забезпечення різних частин АС

12.4 Складові SCADA системи Server

Що таке сервер у SCADA-системі?

Сервер – це центральний елемент SCADA-системи, який відповідає за збір даних від різних пристроїв, їх обробку, зберігання та передачу інформації до користувачів. Він забезпечує інтеграцію з різними компонентами системи, такими як контролери, датчики та інтерфейси.

Основні функції сервера:

- **Збір даних:** Отримання інформації від PLC, RTU (Remote Terminal Units) та інших пристроїв.
- **Обробка даних:** Аналіз та перетворення даних для подальшої обробки.

- **Зберігання даних:** Систематизація та зберігання історичних даних для подальшого аналізу.
- **Передача інформації:** Надання даних користувачам через НМІ або веб-інтерфейси.

Архітектура сервера SCADA:

Архітектура сервера SCADA може бути розділена на кілька рівнів:

- **Рівень збору даних:** На цьому рівні здійснюється отримання даних з польових пристроїв.
- **Рівень обробки даних:** Сервер обробляє дані, проводить аналіз і формує звіти.
- **Рівень візуалізації:** Данні передаються на НМІ або в аналітичні системи для візуалізації.
- **Рівень зберігання:** Використовуються бази даних для зберігання історичної інформації.

Архітектурні компоненти:

- **База даних:** Зберігання та управління даними.
- **Програмне забезпечення:** Включає серверні програми для обробки даних та інтерфейси для користувачів.
- **Комунікаційні модулі:** Забезпечують зв'язок між сервером та іншими компонентами системи.

Вимоги до серверів SCADA:

Сервери SCADA повинні відповідати певним вимогам, щоб забезпечити ефективну роботу системи:

- **Надійність:** Сервери повинні бути стабільними та витримувати навантаження.
- **Продуктивність:** Швидкість обробки даних має бути високою для забезпечення реального моніторингу.
- **Безпека:** Захист даних від несанкціонованого доступу, включаючи шифрування та автентифікацію.
- **Масштабованість:** Можливість розширення системи без значних витрат.

Дані технологічних процесів у сільському господарстві досить специфічні. Вони, як правило, можуть бути представлені у вигляді часових рядів «значення - час». Для їх збору і зберігання практично будь SCADA-пакет повинен мати у своєму складі підсистему реєстрації історичних даних (архів) з можливістю подальшої вибірки необхідних для аналізу даних і їх подання у вигляді трендів. Основна відмінність один від одного в тому, що одні працюють краще з якимось видом (типом) обладнання, інші з іншим типом. Деякі системи розроблені під обладнання конкретного виробника. У даній лекції в якості програмної основи АС розглядається стандартна система така як система InfinityLite ЗАТ ЕлеСі. Його повнофункціональна конфігурація включає в себе стандартні складові:

1. Server.
2. HistoryServer.
3. Reports.
4. Trends.
5. Arms.
6. HMI.

Висновок

Сервер є критично важливою складовою SCADA-системи, що забезпечує інтеграцію, обробку та зберігання даних. Його функціональність безпосередньо впливає на ефективність автоматизації виробничих процесів. Розуміння архітектури, функцій та вимог до серверів SCADA дозволить студентам краще підготуватися до роботи в сфері автоматизації.

12.5 Server

Server забезпечує безперервний моніторинг технологічного процесу і передачу сигналів телеуправління в системи автоматики в режимі реального часу. Його основні характеристики:

1. Збір даних. Це підтримка широко поширених стандартних протоколів для використання в системах автоматики і телемеханіки, таких як: Modbus, Modbus +,

Modbus Ethernet, МІЕС 870.5, CAN, RP-570, TM120. Управління якістю інформації на вході забезпечує контроль актуальності та достовірності наданої інформації, наявності зв'язку з джерелами даних, справності систем автоматики і комунікаційних пристроїв.

2. Надання даних. Це повідомлення клієнтських додатків про зміни обраних сигналів забезпечує відображення інформації в реальному часі, а також можливість подачі команд управління, введення даних не телемеханізованих вимірювань, зміни межових і контрольних значень, уставок технологічного процесу.

3. Телеуправління. Ця функція забезпечує негайну відправку значення при зміні сигналу в сервері, високу швидкість доставки команд. Контроль якості значень що надсилаються виключають передачу недостовірних команд і уставок.

4. Математична і логічна обробка включає в себе вбудований перерахунок значень з фізичних в інженерні. Процедури обчислення сигналів при змінах дають можливість розрахунку обчислюваних параметрів технологічного процесу та реалізації алгоритмів керування, обчислення за розкладами і таймером забезпечують можливість проведення регламентних розрахунків, ведення лічильників, обчислення облікових даних.

5. Оперативний контроль забезпечує генерацію повідомлень про події та аваріях і повідомлення клієнтських додатків шляхом розсилки пакетів по протоколу OPC AE.

6. Контроль доставки значень телеуправління гарантує передачу команд управління технологічним обладнанням. Сервер повідомляє користувача про результати доставки через спеціальні сигнали відповіді на телеуправління / телерегулювання

12.6 HistoryServer

HistoryServer забезпечує збір і зберігання історії технологічного процесу, і доступ клієнтських додатків до архіву історичної інформації, акумулювання історичних даних.

Точність хронології процесу зазвичай становить він десятків до сотень наносекунд. Застосування алгоритмів фільтрації даних за їх складом, інтервалу часу і порогу чутливості, оптимізує обсяг збережених даних без втрати інформації про стан технологічного процесу. HistoryServer підтримує набір стандартних інтерфейсів доступу до історичних технологічних даних. Підтримка протоколу OPC HDA забезпечує швидкий і зручний доступ до історії зміни технологічних параметрів для будь-якого OPC-клієнта.

Запит історії з використанням SQL забезпечує доступ до архіву історії для програм, що підтримують протоколи OLE DB, ODBC. Це дає можливість використання історичних технологічних даних в MES системах (системах управління виробничим процесом) для контролю виробничих процесів, при формуванні звітів, в аналітичних задачах оптимізації і планування. Одночасне зберігання історичних даних в декількох історичних архівах забезпечує можливість швидкого доступу до оперативної історії за останню добу і тривале зберігання архівованої інформації.

12.7 OPCReports (Звіти)

OPCReports призначений для підготовки зведень і звітів на основі оперативних та історичних технологічних даних для аналізу стану автоматизованої системи в режимі реального часу, а також зберігання та надання сформованих звітів користувачеві.

Оперативні звіти автоматизують процес створення звітів про стан системи на основі оперативних даних, отриманих від одного і більше OPC DA серверів. Це дозволяє фахівцям і керівникам, які приймають рішення, отримувати точну і повну інформацію про стан автоматизованої системи в зручній формі, як на поточний, так і на минулі моменти часу.

Звіти формуються на основі шаблонів, що визначають їх стильове оформлення і зміст. Шаблони створюються в стандартних форматах таких як Microsoft Excel

12.8 HMI.

HMI – це управління технологічним процесом і відображення в режимі реального часу інформації про хід виконання технологічного процесу. HMI базується на OPC DA, є повноцінним графічним редактором і RunTime - середовищем виконання мнемосхем. Він забезпечує візуальне проектування і редагування мнемосхем, анімацію графічних об'єктів, має розвинену бібліотеку графічних символів і динамічних об'єктів. Механізм «спливаючих» підказок забезпечує швидке і наочне отримання уточнюючої інформації про технологічний процес. Інструмент «Таблиця» робить зручним процес створення і коригування табличного представлення інформації на мнемосхемі (Рис. 12.4).

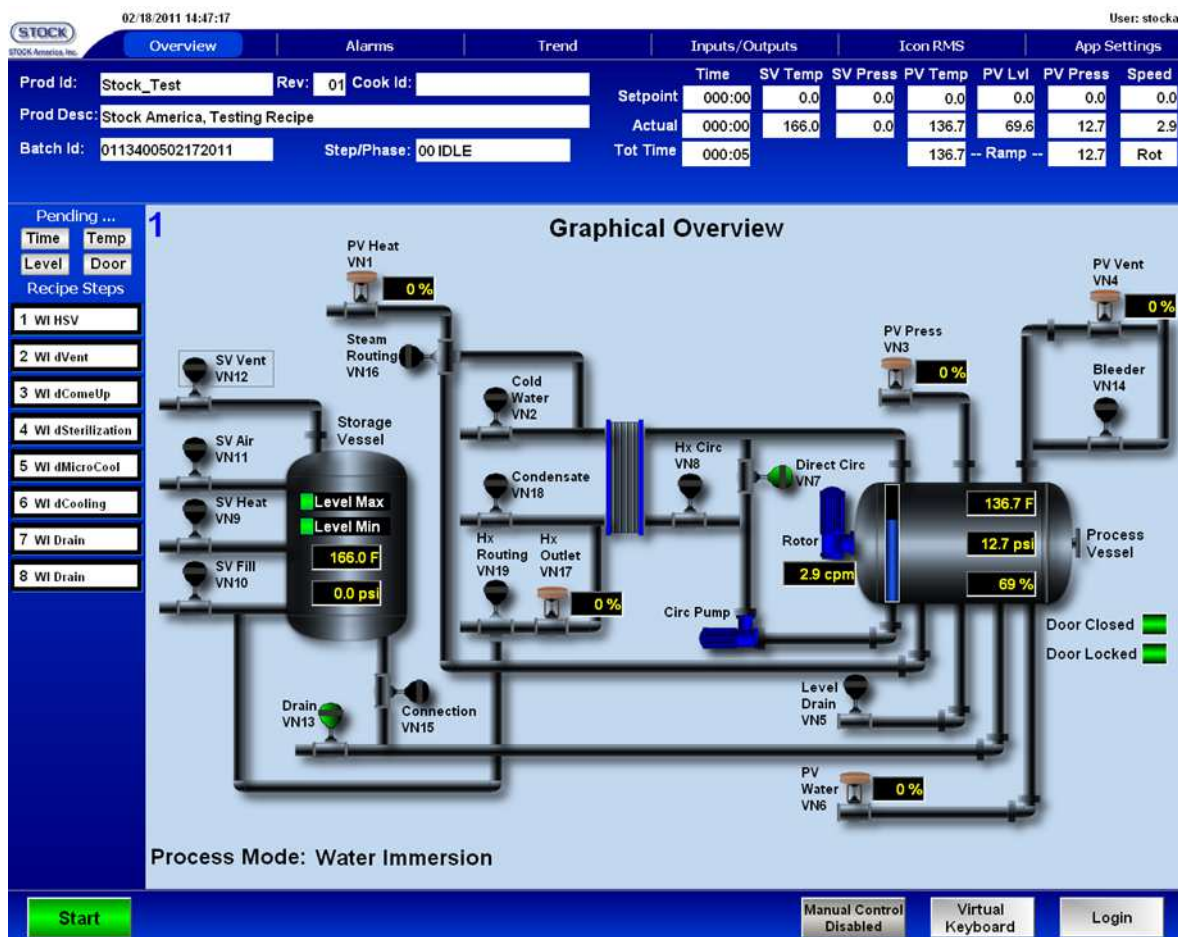

Рисунок 12.4 – Процес створення і коригування табличного представлення інформації на мнемосхемі

Функція «Drag & Drop» «Перетягування» виконує копіювання графічних і динамічних об'єктів з однієї мнемосхеми в іншу, забезпечує взаємодію з іншими додатками.

Графічний об'єкт «стрілка» має властивість «приклеювання» (автоматичної прив'язки) до кордонів інших об'єктів.

Динамічний об'єкт «Кнопка з екраном» забезпечує завантаження мнемосхеми, містить зменшене графічне зображення завантажуються мнемосхеми.

Динамічний об'єкт «Значення параметра» забезпечує ручне введення значень джерел даних.

Динамічний об'єкт «Кнопка» забезпечує обробку дій користувача і містить набір сценаріїв;

Вбудована система контекстно-орієнтованої допомоги.

Стандартно є можливість підключення в НМІ мови програмування Microsoft такого як VBA.

12.9 Trends (Тренди)

Взагалі поняття тренд в автоматичці це журнал подій, що містить значення часу і значення кожного входу і виходу програмованого логічного контролера в цей момент. Побудований за цим значенням графік дозволяє оцінити динаміку технологічного процесу (Рис. 12.5).

Рисунок 12.5 – Графік динаміки технологічного процесу

Модуль Trends використовується для побудови трендів на основі оперативних, історичних даних, а так само для представлення трендів в табличному вигляді.

Функціональні можливості:

- Відображення декількох графіків в одному полі трендів.
- Можливість роботи в багато віконному режимі.
- Автоматичне і ручне масштабування графіків.
- Одночасне відображення декількох реперних ліній.
- Налаштування без перезапуску параметрів тренда, додавання, видалення і редагування відображуваних сигналів.
- Візуалізація точок перегину тренда забезпечує показ моменту зміни динаміки зміни сигналу.

- Обчислення статистичних характеристик контрольованих параметрів.
- Представлення тренда в табличному вигляді.
- Збереження таблиці значень тренду у форматі * .xls.
- Експорт трендів в графічний файл * .emf.
- Виведення графіків на принтер.

12.10 Alarms (Сигналізація)

Alarms – це відображення повідомлень про події та аваріях, відображення оперативних повідомлень в режимі реального часу і перегляд історії повідомлень за будь який період (Рис. 12.5).

Channel ID	Priority	Condition	Alarm State	Status / Value	Alarm Date / Time
C3	0	HI >	OK	0.02	10/10/54
C3	0	HI >	OK	0.02	10/10/54
C4	0	LO <	OK	2.02	10/10/51
C3	0	LO <	OK	0.02	10/10/50
C3	0	HI >	OK	0.02	10/10/49
C4	0	LO <	OK	2.02	10/10/48
C3	0	LO <	OK	0.02	10/10/45
C4	0	LO <	OK	2.02	10/10/45
C3	0	HI >	OK	0.02	10/10/44
C4	0	LO <	OK	2.02	10/10/42
C3	0	LO <	OK	0.02	10/10/40
C3	0	HI >	OK	0.02	10/10/39
C4	0	LO <	OK	2.02	10/10/39
C4	0	LO <	OK	2.02	10/10/36
C4	0	LO <	OK	2.02	10/10/33
C4	0	LO <	OK	2.02	10/10/30
C4	0	LO <	OK	2.02	10/10/27
C4	0	LO <	OK	2.02	10/10/24

Рисунок 12.6 – Історії повідомлень

Функціональні можливості:

- Відображення і квитируваніе оперативних повідомлень.
- Виділення різними кольорами тексту повідомлень різних типів і важливості.
- Мовне оповіщення про отримання повідомлення. Текст голосового повідомлення формується автоматично і залежить від структури OPC-тега.
- Фільтрація і сортування історичних повідомлень за призначенням, об'єктам, типами та важливості.
- Гнучкий механізм налаштувань відображення.

12.11 Єдина лінія програмування

Традиційно SCADA-системи розумілися як інструмент розробки програмного забезпечення робочих місць диспетчерів, тобто. для верхнього рівня АСУТП.

Програмування промислових контролерів чи інтелектуальних датчиків здійснювалося іншими програмними засобами чи спеціальними програматорами, які постачаються з устаткуванням. Після появи та масового поширення IBM PC-сумісних контролерів з'явилася можливість уніфікувати програмне забезпечення для операторських станцій та промислових контролерів.

Ця можливість реалізована в системі TRACE MODE 4.20, в яку введені функції програмування контролерів і випущена спеціальна виконавча система для контролерів - Мікро МРВ.

У новій версії TRACE MODE 6.08 технологія наскрізного програмування була вдосконалена. Найбільші зміни торкнулися засобів розробки. Було розроблено мову схем на функціональних блоках (Техно FBD) та мову інструкцій (Техно IL), які є мовами візуального програмування та включають понад 150 елементарних та бібліотечних функцій. Серед вбудованих алгоритмів - ПІД, ПДР, нечітке, позиційне регулювання, динамічне балансування, алгоритми масового обслуговування, блоки моделювання об'єктів, арифметичні, алгебраїчні, тригонометричні, статистичні функції, функції розрахунку техніко-економічних показників і т.д. Додано ряд функціональних блоків, орієнтованих на контроль та керування типовими технологічними об'єктами (клапан, засувка, привід і т.д.). Також розроблено алгоритми адаптивних та модальних регуляторів.

12.12 Розробка мережевого комплексу як єдиного проекту

У розподілених SCADA-системах розробка проекту прив'язана до однієї операторської станції. Тому при розробці мережевих комплексів спочатку створюються бази даних реального часу для окремих ПК, і лише потім вони об'єднуються в мережу.

Проте сучасні промислові АСУ «живуть» та розвиваються десятки років, мають тенденцію до інтеграції як між собою, так і з АСУ фінансово-

господарських служб. За цей час змінюється технологія, додаються та замінюються датчики, АРМ, модифікується програмне забезпечення АСУ. Підтримувати і розвивати системи, що складаються з багатьох відокремлених ПК і контролерів, кожен з яких нічого не «знає» про інших, і важко, і дорого. Щоб цього уникнути, можна використовувати архітектуру клієнт-сервер, але зосередження бази даних реального часу на сервері знижує надійність системи (що буде, якщо сервер відмовить?).

У TRACE MODE 6 розподілена АСУ, що включає і ПК та контролери, *розглядається як один проект*. Тому кожен вузол (ПК або контролер) має інформацію про інші вузли системи і у разі його модифікації автоматично оновлює відповідні бази на інших вузлах. При цьому АСУ можна створювати як в архітектурі клієнт-сервер, так і розподілену – технологія розробки АСУТП як єдиного проекту буде однаково ефективна.

12.13 Автопобудування

«Автопобудова» – це група оригінальних технологій, реалізованих в ТРЕЙС МОУД 6. Суть автопобудови полягає в автоматичному генеруванні баз каналів операторських станцій і контролерів, що входять до проекту АСУТП на основі інформації про кількість точок введення/виводу, номенклатуру контролерів, що використовуються. УСО, наявність і характер зв'язків між ПК і контроллерами. Відповідно до цього в ТРЕЙС МОУД 6 реалізовані наступні можливості:

- Автопобудова баз каналів зв'язку з УСО в РС-контролерах. Користувачеві достатньо вказати марку та кількість РС-контролерів, які використовуються в проекті та запустити автобудування – ТРЕЙС МОУД сформує базу каналів для кожного контролера та здійснить налаштування на УСО автоматично.

- Автопобудова зв'язків між вузлами «ПК-ПК», «ПК-контролери», «контролери-контролери» здійснює створення, автоматичну підтримку та оновлення комунікацій між вузлами розподіленої АСУТП.

- Автобудування під час імпорту баз технологічних параметрів. У найбільш технологічно-культурних організаціях розробці проекту передують його детальне

опрацювання та складання баз технологічних параметрів. Часто для цих цілей використовуються поширені бази даних та електронні таблиці, наприклад, Excel, Access та ін. ТРЕЙС МОУД 6 допускає імпорт цих баз з подальшим автобудуванням.

Технологія автопобудови є революційним кроком у створенні систем реального часу, оскільки знімає більшу частину рутинної роботи з «набивання» та конфігурування баз параметрів. Завдяки автопобудові розробка АСУТП зводиться до таких нескладних процедур:

- Розміщення у робочому полі редактора бази каналів іконок контролерів та операторських станцій.
- Вказівки наявності інформаційного обміну між вузлами.
- Запуск автобудування проекту.
- Завдання математичної обробки даних та алгоритмів управління.

12.14 Розробка графічного інтерфейсу

Розробка графічного інтерфейсу операторських станцій здійснюється в об'єктно-орієнтованому редакторі представлення даних. Графічні зображення створюються у векторному форматі. Редактор дає можливість створення об'ємних зображень мнемосхем технологічних об'єктів. Форми динамізації містять усі необхідні елементи, у тому числі гістограми, графічні, колірні та звукові сигналізатори, тренди, доріжки, що біжать, мультиплікацію. Передбачено також великий набір бібліотек технологічних об'єктів.

Якщо наявних динамічних форм відображення недостатньо, користувач може написати власні форми такі як компоненти ActiveX, використовуючи Visual Basic, Visual C++ тощо і вбудувати в ТРЕЙС МОУД. Крім того, у світі створено десятки тисяч готових безкоштовних та комерційних ActiveX-програм, доступних, зокрема, через Internet. Серед них – електронні таблиці, програми доступу до баз даних, географічні карти, графіки і т.д.

Форми відображення можуть поєднуватися в графічні об'єкти. Графічні об'єкти включають необмежену кількість статичних елементів малювання і динаміч-

них форм відображення. Вони вставляються в екрани у вигляді одного елемента, можуть використовуватися в майбутніх проектах або на інших екранах поточного проекту.

12.15 Розподілена багаторівнева АСУТП на базі ТРЕЙС МОУД

ТРЕЙС МОУД дозволяє створювати багаторівневі, ієрархічно організовані, резервовані АСУТП. Розглянемо трирівневу систему, що включає рівень контролерів, диспетчерський рівень і адміністративний рівень.

АСУТП рівня контролерів створюється з урахуванням Мікромонітора реального часу (Мікро-МРВ). Ця програма розміщується в РС-контролері та здійснює збір даних з об'єкта, програмно-логічне управління технологічними процесами та регулювання параметрів за різними законами, а також ведення локальних архівів. Програма веде постійний контроль працездатності УСО, мережевих ліній, і у разі їх виходу з експлуатації автоматично переходить на резервні кошти. За допомогою мікро-МРВ можна створювати дубльовані або тройовані системи з гарячим резервом.

Основу диспетчерського рівня управління становлять монітори реального часу (МРВ). МРВ ТРЕЙС МОУД – це сервер реального часу, що здійснює прийом даних з контролерів, управління технологічним процесом, перерозподіл даних по локальній мережі, візуалізацію інформації, розрахунок ТЕП та статистичних функцій, ведення архівів.

На адміністративному рівні АСУТП використовуються модулі Supervisor. Supervisor надає керівнику інформацію про хід та ретроспективу технологічного процесу, статистичні та техніко-економічні параметри підприємства. Ця інформація може оновлюватись у режимі, близькому до реального часу (затримка 10 – 30 с). Крім того, Supervisor дає можливість переглядати ретроспективу процесу. Графічний «плейбек» архіву дає до рук керівника інструмент контролю роботи диспетчерського комплексу та всього підприємства загалом.

12.16 Єдиний мережевий час

Системи SCADA (Supervisory Control and Data Acquisition) відіграють ключову роль в автоматизації промислових процесів. Однією з небагатьох SCADA-систем, яка підтримує операційні системи загального призначення, є **Трейс Моуд**. У цій лекції ми розглянемо її особливості, функціональні можливості, переваги та недоліки, а також основи її використання.

ТРЕЙС МОУД – одна з небагатьох SCADA-систем для операційних систем загального призначення, що володіють системою єдиного мережевого часу (крім неї ще Citect). Всі процеси в мережевих комплексах **Трейс Моуд** автоматично синхронізуються, що дозволяє однозначно прив'язувати технологічні події до тимчасової шкали, яким би з 256 мережевих ПК вони не були зафіксовані.

Що таке Трейс Моуд?

Трейс Моуд – це SCADA-система, розроблена для моніторингу і управління технологічними процесами. Вона є багатофункціональним інструментом, що дозволяє здійснювати контроль у реальному часі, аналізувати дані та створювати звіти.

Основні характеристики:

- **Підтримка різних операційних систем:** Трейс Моуд може працювати на Windows, Linux та інших системах.
- **Інтуїтивний інтерфейс:** Простота в налаштуванні та використанні.
- **Гнучкість:** Можливість адаптації під конкретні потреби підприємства.

Основні функції Трейс Моуд:

- **Моніторинг:** Система забезпечує реальний моніторинг технологічних процесів з графічним відображенням даних.
- **Управління:** Можливість управління обладнанням, зміни параметрів у режимі реального часу.
- **Аналіз даних:** Збір і обробка даних, створення звітів для аналізу продуктивності.

- **Алармування:** Система сповіщає користувачів про аварійні ситуації або відхилення від нормальних значень.

Архітектура Трейс Моуд:

Трейс Моуд має модульну архітектуру, що складається з кількох основних компонентів:

- **Сервер SCADA:** Основний компонент для збору та обробки даних.
- **Клієнтські станції:** Інтерфейси для користувачів, які забезпечують доступ до даних та функцій управління.
- **Бази даних:** Для зберігання історичних даних, звітів та налаштувань.
- **Комунікаційні модулі:** Забезпечують зв'язок між різними компонентами системи та з польовими пристроями.

Переваги та недоліки Трейс Моуд:

Переваги:

- **Кросплатформність:** Можливість роботи на різних операційних системах.
- **Гнучкість:** Легке налаштування під специфічні вимоги користувача.
- **Простота використання:** Інтуїтивний інтерфейс, що дозволяє швидко освоїти систему.

Недоліки:

- **Можливі проблеми з інтеграцією:** Залежно від специфіки обладнання, можуть виникати труднощі з інтеграцією.
- **Витрати на ліцензії:** Для підприємств можуть бути значними.

Застосування Трейс Моуд:

Трейс Моуд може бути використаний у різних галузях, таких як:

- **Промисловість:** Моніторинг і управління виробничими процесами.
- **Енергетика:** Контроль за електричними мережами.
- **Системи водопостачання:** Управління насосними станціями та системами очищення.

Висновок

Трейс Моуд є потужним інструментом для автоматизації процесів, що підтримує різні операційні системи. Його гнучкість, простота використання та

функціональність роблять його привабливим рішенням для багатьох підприємств. Розуміння особливостей цієї SCADA-системи допоможе студентам у майбутньому успішно працювати в галузі автоматизації.

Запитання для самоконтролю

1. Що таке сервер SCADA і які його основні функції?
2. Опишіть архітектуру сервера SCADA та її компоненти.
3. Які вимоги до серверів SCADA слід враховувати під час проектування?
4. Як сервер SCADA забезпечує безпеку даних?
5. Яка роль сервера у взаємодії з іншими компонентами системи?
6. Що таке Трейс Моуд і які його основні функції?
7. Які переваги має Трейс Моуд порівняно з іншими SCADA-системами?
8. Яка архітектура системи Трейс Моуд?
9. У яких галузях може бути використана система Трейс Моуд?
10. Які можливі недоліки використання Трейс Моуд для підприємств?
11. Які основні функції виконує сервер у SCADA-системі?
12. Які компоненти складають архітектуру сервера SCADA?
13. Чому важлива надійність та продуктивність сервера в системах SCADA?
14. Які вимоги до безпеки повинні бути враховані при проектуванні сервера SCADA?
15. Як сервер SCADA взаємодіє з іншими компонентами системи?

ПЕРЕЛІК ДЖЕРЕЛ ПОСИЛАННЯ

1. Русанова О. В., Корочкін О. В. Програмне забезпечення комп'ютерних систем. Програмування та компіляція: Навч. посібник. [Електронний ресурс] Електронні текстові дані (1 файла: 1,8 Мбайт). Київ : КПІ ім. Ігоря Сікорського, 2020. 95 с.
2. Тимчик Г. С., Скицюк В. І., Клочко Т. Р. Перетворювачі автоматизованих систем : навч. посібник. Київ: НТУУ «КПІ», 2022. 70 с.
3. Савицький В., Федоришин Р. Технічні засоби автоматизації: Навч. посібник. Львів: Львівська політехніка, 2018. 292 с.
4. Казак В. М. Системний аналіз автоматизованих організаційно-технічних систем: Навч. посібник К.: Книжкове вид-во НАУ, 2008. 164 с.
5. Пьявченко Т. А. Проектирование АСУТП в SCADA-системе : Учебное пособие. Таганрог. Изд-во Технологического института ЮФУ. 2007. 84 с.

Навчальне видання

КОНСПЕКТ ЛЕКЦІЙ

з дисципліни

«АЛГОРИТМІЧНЕ ТА ПРОГРАМНЕ ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ КІСУ»

для здобувачів першого (бакалаврського) рівня освіти

за спеціальностями:

151 – Автоматизація та комп'ютерно-інтегровані технології,

174 – Автоматизація, комп'ютерно-інтегровані технології та робототехніка

(Електронне видання)

Укладач:

Людмила Вікторівна Карпюк

Оригінал-макет Л. В. Карпюк

Підписано до друку __.__.202__.

Формат 60x84 1/16. Папір типогр. Гарнітура Times.

Друк офсетний. Умов. друк. арк. __. Обл.-вид. арк. __.

Тираж __ екз. Вид. № __. Замов. № __. Ціна договірна.

Видавництво Східноукраїнського національного університету
імені Володимира Даля

Свідоцтво про реєстрацію: серія ДК № 1620 від 18.12.03 р.

Адреса університета: вул. Іоанна Павла II, 17

м. Київ, 01042, Україна

e-mail: vidavnictvosnu.ua@gmail.com